

PL ISSN 0035-9599

POLSKIE TOWARZYSTWO FILOZOFICZNE

4000.

RUCH FILOZOFICZNY

KWARTALNIK

z a ł o ż o n y p r z e z

KAZIMIERZA TWARDOWSKIEGO

TOM XL
NUMER 1—2

T r e ś ć

V. Rantala: Logic and methodology in Finland since 1940 (I). — E. Orłowska: Logiki programów. — J. Wróblewski: Błąd naturalistyczny. — B. H. Reifenrath: Kierunki i problemy zachodnioniemieckiej filozofii. — Autoreferaty z odczytów i wykładów. — Recenzje i sprawozdania. — Przegląd czasopism. — Zapiski bibliograficzne. — Wiadomości bieżące.

OSSOLINEUM

SPIS RZECZY

Veikko Rantala, Logie and methodology in Finland since 1940 (I)	3
Ewa Orłowska, Logiki programów	17
Jerzy Wróblewski, Błąd naturalistyczny (zarys zagadnień)	27
Bruno H. Reifenrath, Kierunki i problemy zachodniemieckiej filozofii	39
Autoreferaty z odczytów i wykładów	55
Tadeusz Kubiński, Teorie czasów uwzględniające wielość okresów przemian, s. 55. Jan Woleński, Ajdukiewicz a Quine, s. 61. Ryszard Jadcak, Sprawozdania z zebrań naukowych Zakładu Etyki INS UMK w Toruniu w roku akademickim 1981/82, s. 62. Edmund Frykowski, Człowiek i praca a technika i nauka. Z filozoficznych refleksji nad rewolucją naukowo-techniczną, s. 66.	
Recenzje i sprawozdania	75
Antoni B. Stępień, Wstęp do filozofii (<i>S. J. Włodowski</i>), s. 75. W. Sztumski, J. Sztumski, Zarys marksistowskiej teorii poznania (<i>W. Smid</i>), s. 77. Keith Lehrer, Knowledge (<i>L. Gumański</i>), s. 80. Hans Rademaker, Hegels <i>Wissenschaft der Logik</i> (<i>R. Panasiuk</i>), s. 84.	
Przegląd czasopism	89
American Philosophical Quarterly, s. 89a. Archiv für Begriffsgeschichte, s. 89b. Archiv für Geschichte der Philosophie, s. 90a. Archives de Philosophie, s. 90b. Bolletino di Storia della Filosofia dell' Università' degli Studi di Lecce, s. 91b. Dialectica, s. 92b. Ethics, s. 93a. Journal of Philosophical Logic, s. 93b. Logique et Analyse, s. 94a. The Philosophical Review, s. 94b. Philosophy, s. 94b.	
Zapiski bibliograficzne	97
a) Prace opublikowane w Polsce , s. 97. Filozofia w ogóle, s. 97a. Teksty źródłowe i ich przekłady, s. 98a. Historia filozofii, s. 98b. Współczesne kierunki filozoficzne, s. 100b. Monografie o filozofach i pisarzach filozofujących, s. 99a. Ontologia i metafizyka, s. 103a. Teoria poznania, s. 103b. Filozofia języka, s. 104a. Historia i filozofia nauki, s. 104b. Logika i metodologia. Semiotyka, s. 105b. Psychologia, s. 107a. Antropologia filozoficzna, s. 108a. Aksjologia, s. 108b. Etyka i teoria postępowania, s. 109a. Estetyka i filozofia sztuki, s. 110b. Filozofia społeczeństw i nauk społecznych, s. 111a. Prakseologia, s. 112b. Filozofia historii i nauk historycznych, s. 113a. Filozofia przyrody i nauk przyrodniczych, s. 113b. Filozofia techniki, s. 113b. Filozofia religii, s. 113b. b) Publikacje zagraniczne , s. 114. Filozofia w ogóle, s. 114a. Teksty źródłowe i ich przekłady, s. 114a. Historia filozofii, s. 114b. Współczesne kierunki filozoficzne, s. 115a. Monografie o filozofach i pisarzach filozofujących, s. 115b. Ontologia i metafizyka, s. 117b. Teoria poznania, s. 118a. Filozofia języka, s. 118b. Historia i filozofia nauki, s. 118b. Logika i metodologia. Semiotyka, s. 119b. Psychologia, s. 120a. Antropologia filozoficzna, s. 120b. Aksjologia, s. 121a. Etyka i teoria postępowania, s. 121a. Estetyka i filozofia sztuki, s. 121b. Filozofia społeczeństw i nauk społecznych, s. 122a.	

POLSKIE TOWARZYSTWO FILOZOFICZNE

RUCH FILOZOFICZNY

K W A R T A L N I K

z a ł o ż o n y   p r z e z

KAZIMIERZA TWARDOWSKIEGO

TOM XL

NUMER 1-2

Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź
Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich
Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk

1983

80

Komitet Redakcyjny ⁸⁰
ZARZĄD POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOZOFICZNEGO ⁶⁰

^{↓ 2 cye.}
Redaktor ^{80 telm}
LEON GUMAŃSKI ^{60 mets.}

Sekretarz Redakcji
LECH WITKOWSKI

^{↓ 2 cye.}
Korespondenci ^{80 telm}

6/80
mets.
me mets.
2 cye.

MARIA GOŁASZEWSKA (Kraków), TADEUSZ KUBIŃSKI (Wrocław), TADEUSZ KWIATKOWSKI (Lublin), ANDRZEJ MACIEJ KANIEWSKI (Łódź), BOGUSŁAW WOLNIEWICZ (Warszawa)

^{↓ 4 cye.}

8/100
2 cye.
telm

Adres Redakcji: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Zakład Logiki, Collegium Maius,
ul. Fosa Staromiejska 3, 87-100 Toruń

80
Aclm

[↓] ^{rente}

8/100

Wydano z pomocą finansową Polskiej Akademii Nauk

^{↓ 1 cye.}

8/100

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich
Wydawnictwo, Wrocław 1983

Printed in Poland

^{↓ 2 cye.}

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO
WROCŁAW. ODDZIAŁ W WARSZAWIE 1983.

Nakład 400+100 egz. Ark. wyd. 12.9. Ark. druk. 8,75. Papier druk. mat.
III kl. 71 g, 70×100. Oddano do składania w maju 1983 r. Podpisano
do druku w październiku 1983 r. Druk ukończono w listopadzie 1983 r.
Zam. nr 727 — K-12. Cena zł 60,—

ZAKŁADY GRAFICZNE W TORUNIU

6/80
mets.
↓ 3 cye.
me
mets.
80
6/80
mets.
w dniu
kub.

Veikko Rantala (Academy of Finland)

902 Panewer.

Logic and Methodology in Finland
since 1940 (I)

16A

The early 1940s is a natural starting-point for a survey of contemporary logic and methodology in Finland. For that decade marks a beginning of an increasing professional activity in international co-operation and of a greater interest in formal methods in philosophy and metascience.

Of various branches of logic, I shall in this paper consider mainly mathematical logic and its methodological applications¹. The term 'mathematical logic' is here construed very broadly, so that it covers first order logic (predicate logic) and its non-modal extensions (and some restrictions and deviations, as well), independently of whether they have been studied for mathematical or philosophical, or purely logical reasons. Thus mathematical logic, as it is here construed, is roughly any branch of formal logic which does not belong to inductive logic or modal (or intensional) logic, in a broad sense of modal logic. A major part of what will be here considered under that heading might as well be called 'philosophical logic'.

I shall also consider the game theoretical semantics, in a separate chapter. It can be applied to both mathematical and modal logic, as well as to linguistics.

'Methodology' is here construed in a narrow sense, meaning mainly applications of exact logical methods to various branches of study.

1. *Mathematical Logic and Its Philosophy*(a) *Some Individual Approaches*

I shall first discuss certain important contributions which are not linked together by a common technique, logical view, or philosophy. In the other parts of this chapter, and elsewhere in this paper, I shall consider some unifying trends which have been influential in Finland.

O. Ketonen is one of the few Finnish logicians who have made important contributions to *proof theory*. One may say that a major part of the Finnish logicians' contributions concern semantical and model-theoretical aspects and applications of logic, rather than proof-theoretical ones. One of Ketonen's principal contributions to proof theory is his (1944) where he studies and further develops the Gentzen-type ap-

¹ Inductive logic (and related issues) and modal logic will be considered in a separate paper by R. Hilpinen et al.

proach to the predicate calculus. He has also published (already in the thirties) a general exposition about the fundamentals of proof theory (in Finnish). Later, however, Ketonen's interest shifted from pure logic to philosophy. In particular, he has written some excellent Finnish monographs on the philosophy of science and history of ideas.

One distinctive feature of E. Stenius' philosophical career has been his interest in the *foundations of geometry* and its empirical import. For instance, in one of his early works (originally from the year 1941, translated as 'Geometry and Space' in Stenius, 1972) he studies the relation between Euclidean and non-Euclidean geometries and their relation to the world. According to him, Euclidean geometry is *a priori* in a psychological sense. One of his most recent essays (1979) is a typical work on foundational problems of geometry, for it discusses the role of recursive *definitions* in affine geometry. Most of his other logical writings are likewise foundational, concerning many difficult and controversial basic notions and features of logic, such as *implication* (1947), semantical *antinomies* (1949), interpretation problems of formalised *arithmetic* (1952), distinctions between *analytic* and *synthetic* statements in logic and mathematics (1965, 1972), etc. From his essays one can see his characteristic ability of making very penetrating and critical philosophical distinctions.

Many of J. Hintikka's works on mathematical logic and its philosophy are associated with the use of distributive normal forms and the game-theoretical semantics. However, some of his early works are independent of these techniques. Thus in his (1955), he introduces the concept of *model set*. This notion is analogous with the notions of Henkin set, consistency set, etc. They all are important in various completeness proofs of quantified logics. In the latter part of this work, it is shown that the simple *theory of types* can be reduced to second order logic. In this work, he introduces also the well-known *tableau method* (sometimes called the Beth-Hintikka-Schütte method) of disproving inconsistent formulas of predicate logic. Of his later works, (1973a) is a comprehensive presentation of his philosophical ideas about logic and mathematics. There he is drawing close to Kant's views in the philosophy of logic and mathematics.

The main work in logic by V. Valpola is his (1955). It contains a very extensive philosophical and logical discussion about classical logic (e.g., about the views of Frege, Russell, Hilbert, Carnap, etc.) and intuitionistic logic. Furthermore, he develops there a non-classical system of predicate *logic without negation*. This monograph which shows a considerable scholarship in the developments of logic is based on his philosophical idea of a 'positive' character of the actual data. This view is also explained in some of his earlier works, e.g., (1947).

U. Saarnio's (†) main interest in logic was Cantor's set theory, especially its metaphysical implications. His most familiar work on this topic is perhaps (1969) where he presents some very original ideas about the notion of *infinity*.

(b) *Distributive Normal Forms*

In philosophical applications of mathematical logic, the notions of constituent and distributive normal form have played a very central role in Finland. Therefore, I shall in some detail describe these notions and their import.

G. H. von Wright was the first to extend distributive normal forms from propositional and monadic predicate logic to a fragment of relational predicate logic, and to certain non-classical logics as well (von Wright, 1950, 1951, 1952; Geach and von Wright, 1952). J. Hintikka, who studied under von Wright, generalized the notions of constituent and distributive normal form for the full (first order) predicate logic (in Hintikka, 1953; see also 1973a). Since then Hintikka and a number of other Finnish philosophers have utilised the systematizing power of distributive normal forms in various philosophical and logical areas.

Let us first try to explain why these normal forms have been useful. Let L be a language (vocabulary) of predicate calculus containing only a finite number of constants. Let A be any formula of L and let its *depth* (quantifier-rank), i.e., the maximum number of layers of nested quantifiers in it, be d_0 . It has been shown by Hintikka (see also Rantala, 1982) that A can be transformed into a disjunction of formulas $C_i^{(d)}$ ($i = 1, \dots, n$) of L , called *constituents* of depth d . (Here n and d are natural numbers such that $d \geq d_0$; the free variables of A are amongst the free variables of the $C_i^{(d)}$; the latter have the same free variables). This disjunction is logically equivalent with A . It is the *distributive normal form* of A at depth d :

$$(1.1) \quad \vdash A \leftrightarrow \bigvee_{1 \leq i \leq n} C_i^{(d)}.$$

It follows from the special structure of constituents that any two constituents of L having the same depth and the same free variables are incompatible, unless they are logically equivalent, and that all the constituents of L of any given depth d and with given variables (free and bound) are jointly exhaustive, i.e., their disjunction is logically valid.

From the existence of distributive normal forms together with the above results the following important properties of constituents can be inferred:

(i) Given a model M for L and a sequence $a_1, \dots, a_k$ of individuals of M , there is a unique (up to logical equivalence) constituent of L of depth d and with the free variables $x_1, \dots, x_k$, say, such that $a_1, \dots, a_k$ satisfy this constituent in M ;

(ii) Given a constituent $C^{(d)}$ of L with the free variables $x_1, \dots, x_k$, then for every formula A of L such that its free variables are in $\{x_1, \dots, x_k\}$ and depth $\leq d$, either A or its negation is logically implied by $C^{(d)}$, that is, either $\vdash C^{(d)} \rightarrow A$ or $\vdash C^{(d)} \rightarrow \neg A$.

It follows from (i) that all the constituents of L of the form $C^{(d)}$ having no free variables give partition of the class of all models for L . Thus, in a sense, the consistent constituents in the distributive normal form of a sentence at depth d describe all the realisable alternatives the sentence admits of at this depth. Similarly, all the constituents with the free variables $x_1, \dots, x_k$ which are satisfiable in a model M describe all the different kinds of k -tuples of individuals that exist in M .

This is a reason why constituents and distributive normal forms may be useful in *semantical* considerations and applications of formulas. On the other hand, their *proof-theoretical* import derives from (ii), for it means that the constituents of L are logically the strongest formulas amongst the formulas of L having at most the same depth and the same free variables.

Together (i) and (ii) imply the following *model-theoretical* characterization of constituents. Let M and N be two models for L such that

$$(1.2) \quad M \models C^{(d)} \text{ and } N \models C^{(d)}$$

where $C^{(d)}$ is some constituent of L (with no free variables). It is a straightforward consequence of (i)—(ii) that (1.2) is equivalent with the condition that exactly the same sentences of L of depth d are true in M and N . This will be denoted by

$$(1.3) \quad M \equiv^d N.$$

Thus it follows that M and N satisfy the same closed constituents for every depth d if and only if M and N are elementarily equivalent.

Constituents can also be given an *algebraic* characterization by defining a suitable finitary counterpart for the notion of partial isomorphism. In fact, there exist several different formulations for it (see Fraïssé, 1955; Ehrenfeucht, 1957; Flum, 1977; Monk, 1977; Rantala, 1982). By its means, one can characterize the condition (1.3), and hence also elementary equivalence, in algebraic terms. The first such characterizations can be found Fraïssé (1955) and Ehrenfeucht (1957).

Since the predicate calculus is undecidable, there is no effective method of distinguishing between consistent and inconsistent constituents in general. Thus any effective method of transforming a formula to a disjunction of constituents must admit inconsistent constituents. The presence of inconsistent constituents has a very important role in Hintikka's philosophical applications of constituents. For it creates the problem of finding sufficient and efficient conditions for the inconsistency of constituents. That Hintikka has found such conditions increases the philosophical import of constituents, as we shall see. The conditions in question enable us to single out the so-called *trivially inconsistent* constituents. Their inconsistency can be effectively found out by inspecting their syntactical structure.

The import of these conditions is due to the result that for any inconsistent constituent of depth d , say, there exists $e \geq d$ such that in the distributive normal form of this constituent at depth e , every disjunct is trivially inconsistent. This result is called the *completeness theorem* of the theory of distributive normal forms, and its proof can be based on the notion of model set.

So the completeness theorem of the theory of distributive normal forms yields an effective *disproof* procedure for every inconsistent formula. For the details concerning trivial inconsistency and the completeness theorem, we refer to Hintikka (1973a). Some applications of the distinction between trivial and non-trivial inconsistency will be discussed later in the present paper.

(c) *Abstract Logic; Infinitary Logics*

Most of those persons in Finland who have so far investigated logic and its applications can be regarded as philosophers. For their main interest in logic has been connected with its philosophical applications and their methods 'soft' (if this current term is allowed here). They have been working in the philosophy departments of various universities. However, there also exists a small but effective group of mathematical logi-

cians who are mathematicians working in the Mathematics Department of the University of Helsinki. They are interested in questions of *abstract logic* (general logic, general model theory) and in *infinitary languages* (logics).

For more than ten years, a major part of the international research in mathematical logic has centered in these areas. Abstract logic can be viewed as a 'logic of logics' which provides a systematizing framework for the huge number of different systems of mathematical (perhaps also philosophical) logic logicians have introduced since the sixties. For in the set-theoretic framework of abstract logic one can define a general notion of logic, study various properties and mutual relations of logics, etc. This development in mathematical logic has not been important only because of its systematizing effect. For it has also increased our understanding of the nature of (mathematical) logic and its applicability. (One may expect that sooner or later similar remarks will also apply to philosophical logic).

It seems correct to say that it is just this important development in mathematical logic which has been inspiring that group of Finnish mathematical logicians in their research. It seems also correct to say that a great credit for rousing young mathematicians' interest in this development of logic is to be attributed to their former teacher S. Miettinen. He has also been very influential in improving co-operation and exchange between the Finnish and foreign, especially Polish, and Norwegian mathematical logicians (see, e.g., Miettinen and Väänänen, 1977). He has also published a rather comprehensive text-book in mathematical logic (1971, 1974). His main contributions to logic concern the expressive power of logics, i.e., *definability* in the abstract model-theoretical sense of the word (see, e.g., 1977). This means the question of how classes of structures (models) can be defined or characterized in various logics.

Model-theoretical definability has also been studied by J. Oikkonen. He has studied how model-theoretical definability is related to set-theoretical definability. Such forms of definability can be regarded as a very general kind of definability which includes the classical questions concerning definability (1976, 1978, 1979a). Oikkonen has likewise studied infinitary languages, e.g., so-called *infinitely deep languages* and *game quantifier languages* and their relationship (1979a, 1979b, 1981a). A distinctive feature of both these languages is that their semantics is *game-theoretical* rather than Tarskian (see the chapter on the game-theoretical semantics, below).

Infinitely deep languages originated in Hintikka and Rantala (1976), and they were introduced as an attempt to generalize the notions of constituent and distributive normal form for infinitary languages. It had appeared, before, that no straightforward generalization is possible, but a generalization would require a notion of infinitary language which is very different from the well-known infinitary languages. The main difference is that in infinitely deep languages formulas are not defined inductively, by starting with atomic formulas. A formula is defined by first defining its tree-structure. In ordinary infinitary languages, the tree-structure of a formula has only finite branches (despite the fact that the formula may be infinite). But formulas in infinitely deep languages may have infinite branches (whence the name).

As a consequence of this definition of a formula, the game-theoretical semantics is to be used for such formulas. Different variations of this

semantics are studied in Hintikka and Rantala (1976) and Rantala (1979). But Oikkonen's work on the topic systematizes the discussion and relates infinitely deep languages with better known infinitary languages (especially with respect to their expressive power).

In abstract logic, the concept of logic can also be approached by means of the notion of *generalized quantifier*. That is, many logics in the abstract sense of the word can also be defined in terms of a general notion of quantifier which extends the notion we are more familiar with (i.e., the notion of quantifier referring to the ordinary universal or existential quantifier). Such generalized quantifiers have been studied by J. Väänänen. For instance, in (1979a) he investigates quantifier variables to which quantifiers can be assigned as values. His treatment generalizes Thomason (1966).

Väänänen has also studied various aspects of set-theoretical definability of logics and applications of *set theory* to abstract logic. In (1977, 1978a, 1978b), he studies set-theoretical aspects of such strong languages as large infinitary languages and *higher order logics*. In (1980), he develops a theory of *Boolean valued models* for generalized quantifiers and uses set-theoretical techniques to solve problems in the theory of generalized quantifiers. The main emphasis is on the so-called Härtig-quantifier. In (1979b, 1980), the problem of *Hanf numbers* of strong logics is attacked with emphasis on large cardinals and consistency results.

M. Karttunen has been investigating the model theory of infinitely deep languages. For instance, she has shown that there exists a *generalized* concept of *partial isomorphism* which corresponds very naturally to elementary equivalence in infinitely deep languages. This yields, for instance, an algebraic interpretation for infinitary constituents (1979a). In (1979b), she has shown that many central model-theoretical results for ordinary infinitary languages hold for certain infinitely deep languages, too.

Furthermore, Oikkonen and Väänänen have studied connections of logic to *topology* and *analysis* (see, e.g., Martio and Oikkonen, 1981).

2. Logical and Philosophical Applications of Mathematical Logic

As we shall see, constituents and distributive normal forms have been very extensively applied by Finnish philosophers and logicians in several areas. Thus a number of the applications we shall discuss below are related to them.

(a) *Tautological Truth*

As remarked in Hintikka (198+), most of von Wright's work in deductive logic is characterized by the use of distributive normal forms. He has used them to explicate the idea that logical truths are *tautological* (1949, 1957). In this context, it means that the distributive normal form of a logically true sentence contains all consistent constituents (of a relevant language) of a given depth and with given variables. For it means that such a sentence admits 'all possibilities' (whence its tautological character). Von Wright has also used normal forms to show that the *decision problem* is solvable for the formulas whose depth is at most two (von Wright, 1952; Geach and von Wright, 1952).

(b) *Proof Procedures*

It was noticed above that the completeness theorem of distributive normal forms yields a *disproof* procedure for the inconsistent formulas of predicate calculus. Similarly, we obtain a procedure for *deduction*. For assume that the formula B is deducible from A . It follows from the completeness theorem that if we form deeper and deeper normal forms of A and B and at each depth omit the emerged trivially inconsistent constituents from the corresponding normal forms, there will be a depth d such that the disjuncts in the normal form of A at depth d are amongst the corresponding disjuncts for B .

According to Hintikka, this procedure yields also a kind of measure indicating the *complexity* of a deduction: the more one has to increase the depth before the consequence relation becomes open, the more complex is the deduction. The deduction is 'trivial' if no increase is needed. For the questions discussed here, we refer to Hintikka (1973a).

(c) *Semantical Information*

The distinction between trivially inconsistent and the other constituents yields a possibility to define a measure of semantical information which is effectively calculable. Such is called *surface information* in Hintikka (1970). Such a measure is obtained by assigning positive probability weights to all the constituents of a language which are not trivially inconsistent.

In terms of surface information, it is now possible to define the information which may be obtainable from a logical *proof*. One may also define a distinction between *analytic* and *synthetic* truths and inferences: a truth or inference is analytic if it does not yield any surface information (cf. also Rantala and Tselishchev, 1982, for some comments on this matter).

The notion of semantical information, both in the sense of surface information and in a more ordinary sense, i.e., in the sense of *depth information* resulting when positive probability weights are only assigned to consistent constituents (see Chapter 3, below), can be used to study the methodological import of *theoretical concepts* in empirical theories. It is shown in Hintikka and Tuomela (1970), Tuomela (1973), and Rantala (1977a), how semantical information can be used to measure the methodological gain that may result from the presence of a theoretical concept. Some gain may even be obtained in case that the concept is explicitly definable in terms of the observational (non-theoretical) concepts.

(d) *Definability; Interpolation*

Let A be the conjunction of the axioms of a finitely axiomatisable theory T . Certain structural properties of the deeper and deeper distributive normal forms of A indicate whether a given non-logical constant (descriptive term) of T is *definable* in T in terms of the other constants of T , in certain familiar, global senses of 'definable' (see Hintikka and Tuomela, 1970, Hintikka, 1972). Furthermore, one can construct, according to certain rules, new formulas from the constituents in the distributive normal forms of A by means of which a systematical approach to definability questions (concerning T) can be developed. By means of these new formulas, one can study the *uncertainty* that concerns the semantical interpretation of a non-logical constant which is not expli-

citly definable in T . Questions of *infinitary* local definability (definability in a model by an infinitary formula) can also be studied this way. Infinitary constituents (cf. Section 1(c)) can also be used to obtain local definability results which are generalizations of some results known from the literature (see Rantala, 1977a).

Model-theoretical notions are used in Rantala (1977a, 1977b) to define somewhat more 'operational' forms of definability, analogous with a concept of *identifiability*, as it occurs, e.g., in econometrics.

The so-called Vaught sentences (or game sentences) and their generalizations can be used to study Σ_1^1 — definability and *interpolation* (Oikkonen, 1981b); infinitary constituents can be used for these purposes, too (Rantala, 1981). Finitary interpolation can also be approached by using distributive normal forms analogously with the case of definability (Hintikka, 1964).

(e) *Verisimilitude*

By defining a measure for the distance between two constituents, one can define what it means that a sentence is *closer to the truth* than another one. It is assumed here that at each depth, there is a constituent (of a given language) which can be considered 'true'. Truthlikeness is defined in terms of constituents and applied to metascientific problems, e.g., to problems concerning *scientific change*, in Niiniluoto (1977, 1978, 1979) and Tuomela (1978a, 1978b). In Hilpinen (1976), the (relative) distance from the truth is defined by means of *similarity* between possible worlds. This article begins the study of verisimilitude in Finland.

(f) *Deductive Explanation*

Further metascientific applications are provided by Tuomela's extensive work on deductive *explanation*. His model of deductive explanation is based on certain basic notions of logic, notably, of course, 'deduction'. (Tuomela, 1972, 1973, 1976). In his (1978a), notions of *approximate* and *corrective* explanation are introduced.

(g) *The Structure of Empirical Theories*

In most of the metascientific applications mentioned above, *theory* in explicit logical sense means a set of sentences, formalised in some well-known, mainly first order, logic. A more general concept of theory is adopted in Pearce and Rantala (1981), where the nature and function of logic in scientific theorizing is construed in a more liberal fashion. The basic framework of this approach derives from some notions of abstract logic. This theory concept is also more structural in the sense that a logic to be applied to the structures (models) representing phenomena need not be fixed. Such a theory concept may also be more relevant in the study of *scientific change* (see, e.g., Rantala, 1978; Pearce, 1982).

To such a notion of theory, problems of model-theoretical and set-theoretical definability of classes of structures are of great importance. It follows that the research done by Oikkonen and Väänänen (see Section 1(c), above) will have a great relevance here.

3. Game-Theoretical Semantics

The game-theoretical semantics has had both philosophical and purely logical import. Mathematical logicians have applied it to formal lan-

guages in cases where, e.g., the Tarski-type semantics is not applicable. In other cases, as, for instance, in the case of first order logic, the motivations for using the game-theoretical semantics are philosophical and methodological, rather than purely logical. Perhaps one may say that the game-theoretical semantics is not just a semantics, but also *pragmatics* of formal and natural languages. It has been argued that features that are methodologically distinctive for the game-theoretical semantics are, for instance (see, e.g., Hintikka's articles in Hintikka, 1973a, and in Saarinen, 1979): it provides a dynamical way to consider the meaning of a sentence; it is a method of linking language and reality by a stepwise process; it defines the truth of a sentence by proceeding from the outside in, i.e., from more complex to simpler subformulas; by means of the game-theoretical notion of information, various semantical distinctions can be made.

(a) *Formal Languages*

Let us first discuss the game-theoretical semantics for formal languages (logics). It cannot be done in detail, but we shall refer to relevant works on the topic.

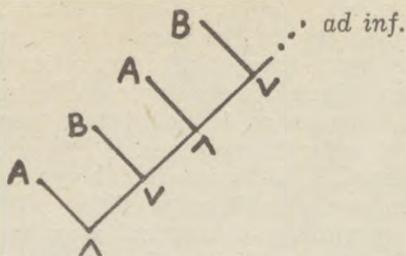
Given a sentence A of a formal language L and a model M for L , a *two-person game* can be associated with A and M . One of the players is designated (Hintikka's 'myself'). Each *move* of the game consists of the possible choices of occurrences of subformulas of A or the possible choices of individuals of M , according to definite *game rules*. For instance, a classical connective is a mark of a choice of an occurrence of a subformula and a first order quantifier a mark of a choice of an individual. The *winner* of a *play* of the game is also determined by given rules. It is said that A is *true* in M if and only if the designated player has a *winning strategy* in the game, i.e., a strategy by means of which the player wins any play of the game. What the rules of the game exactly are depends on the logic in question.

Such formal languages for which the game-theoretical semantics seems to be the only or the best semantics are exemplified by those infinitary languages we mentioned before, viz. the game quantifier languages and infinitely deep languages. The former are perhaps the first example of formal languages to which the game-theoretical semantics has been used (Henkin, 1961).

Since the formulas of infinitely deep languages may have infinite branches (in their tree-structure), a game associated with such a formula may contain a play whose length is an infinite limit ordinal. In fact, this is a feature that is characteristic of infinitely deep languages. In such a case, it may not be intuitively quite obvious, how the winner of such a play, thus the truth value of a sentence, should be defined. Consider, for instance, a sentence of the form

$$A \wedge (B \vee (A \wedge (B \vee \dots) \dots)) \dots$$

and a model M such that A and B are atomic sentences, A is true and B false in M . Intuitively, this sentence does not seem to be true nor false in M . Now, this sentence is actually considered as a labelled tree as follows:

The trouble is now, how the winner of the play that proceeds along the infinite branch of the tree is to be determined.

However, as pointed out in Oikkonen (1978), there are many general things concerning infinitely deep languages which are independent of any decision concerning truth values of sentences of this kind. On the other hand, the game-theoretical semantics is flexible enough to provide means for dealing with different possibilities. In fact, it may provide us with several different concepts of truth here, hence different logics associated with the same formulas and models.

In the formal languages we have mentioned so far, the quantifier strings are regarded as linearly ordered. Additional formal languages for which the game-theoretical semantics is appropriate are the ones with Henkin quantifiers, introduced in Henkin (1961). How these quantifiers differ semantically from the ordinary linearly ordered ones, can be described by means of an example. Let us compare a Henkin quantifier sentence *A* with a classical sentence *B*:

$$A = \bigwedge x \bigvee y \bigwedge z \bigvee u > F$$

$$B = \bigwedge x \bigvee y \bigwedge z \bigvee u F.$$

Consider first a game associated with *B*. Such a game is a game with *perfect information*. In other words, at each stage of a play, the players are supposed to know what has happened earlier in the course of the play. For instance, when a player is planning how to deal with the quantifier $\bigvee u$, the player is assumed to know what individuals have been associated (earlier in the play) with the quantifiers $\bigwedge x$, $\bigvee y$, and $\bigwedge z$.

But in the case of the sentence *A*, an associated game is a game with *incomplete information*. That is to say, for instance, that the player dealing with the quantifier $\bigvee u$ possesses no information about what individuals have been associated with the quantifiers $\bigwedge x$ and $\bigvee y$. In this sense, the quantifiers in the lower row are independent of those in the upper row, and *vice versa*. For a methodological discussion about the relation between game theory and Henkin quantifiers and about their application to linguistic, see Hintikka (1973b). For some critical comments on this matter, see Stenius (1976).

(b) *Natural Languages*

We may notice first that, generally speaking, there is no need to try to transform a statement of a natural language to a formal statement

in order to apply the game-theoretical semantics to it. This has been considered by the advocates of this semantics as one of its methodological advantage, in addition to those mentioned above. Thus the game rules can be given directly for such informal expressions of a natural language as, e.g., *quantifiers, connectives, articles, pronouns, and tense and modal operators.*

We shall touch only a single example of the applications of the game-theoretical semantics to natural language. For further study, we refer to articles by Carlson, Hintikka, and Saarinen, e.g., in Saarinen (1979).

We shall explain, in main lines, how Hintikka deals with various universal quantifiers of English. How, for instance, the quantifiers 'every' and 'any' differ from each other can be explained as follows. Analogously to the case of formal languages, a connective of a natural language is a mark of a choice of a 'substatement' of a given statement and a quantifier is a mark of a choice of an individual. (We are assuming here a rather restricted part of a natural language such that its structure is sufficiently simple.) Now, the main difference between the semantics of 'every' and 'any' can be spelled out by means of the so-called *ordering rules*. Although the game rules concerning these two quantifiers are quite the same, similar to the rule concerning the universal quantifier in a formal language, they have different priorities of ordering, with respect to certain other game rules. In other words, the scopes of these two quantifiers are differently determined. As an example, consider the following sentences (Hintikka, 1977):

- (5.1) If any member contributes, I'll be happy;
(5.2) If every member contributes, I'll be happy.

The game rule concerning 'any' has priority over the rule concerning 'if', that is, 'if' is in the scope of 'any' in the sentence (5.1), even though the form of the sentence may suggest something else. Thus in (5.1), the game rule for 'any' is to be applied before the rule for 'if'. But the rule for 'every' has no such priority, whence in (5.2) the rule for 'if' is to be applied first.

By means of the game-theoretical semantics, many other linguistic phenomena have been studied, such as *questions* (Hintikka, 1976), intensional *identity, anaphoric expressions, etc.*

BIBLIOGRAPHY

- Bogdan, R. (ed.), *Jaakko Hintikka (Profile, no. 3)*, D. Reidel, Dordrecht, 1982, forthcoming.
- Butts, R. E. and Hintikka, J. (eds), *Basic Problems in Methodology and Linguistics*, D. Reidel, Dordrecht, 1977.
- Ehrenfeucht, A., *Applications of Games to Some Problems of Mathematical Logic*, Bull. de l'Acad. Pol. Sci. 5 (1957), 35—37.
- Flum, J., *Distributive Normal Forms*, in: Miettinen and Väänänen (1977), pp. 71—76.
- Fraissé, R., *Sur Quelques Classifications des Relations, Basées sur des Isomorphismes Restreints*, Publ. Sci. de l'Université d'Alger, Serie A (Mathématiques), Part I:2 (1955), 15—60; Part II:2 (1955), 275—295.
- Geach, P. T. and von Wright, G. H., *On an Extended Logic of Relations*, Commentationes Physico-Mathematicae 16, no. 1, Helsinki, 1952.

- Henkin, L., *Some Remarks on Infinitely Long Formulas*, in: *Infinitistic Methods*, Pergamon Press, Oxford, 1961, pp. 167—183.
- Hilpinen, R., *Approximate Truth and Truthlikeness*, in: Przelecki, Szaniawski, and Wójcicki (1976), pp. 19—42.
- Hintikka, J., *Distributive Normal Forms in the Calculus of Predicates*, Acta Philosophica Fennica 6, Helsinki, 1953.
- Hintikka, J., *Two Papers on Symbolic Logic: Form and Content in Quantification Theory and Reductions in the Theory of Types*, Acta Philosophica Fennica 8, Helsinki, 1955.
- Hintikka, J., *Distributive Normal Forms and Deductive Interpolation*, Zeitschr. für Math. Logik und Grundlagen der Math. 10 (1964), 185—191.
- Hintikka, J., *Surface Information and Depth Information*, in: Hintikka and Suppes (1970), pp. 263—297.
- Hintikka, J., *Constituents and Finite Identifiability*, Journal of Philosophical Logic 1 (1972), 45—52.
- Hintikka, J., *Logic, Language Games, and Information*, Oxford University Press, Oxford, 1973, [1973a].
- Hintikka, J., *Quantifiers in Natural Languages: Some Logical Problems II*, Linguistics and Philosophy 1 (1977), 153—172. Reprinted in Saarinen (1979).
- Hintikka, J., *Quantifiers vs. Quantification Theory*, Dialectica 27 (1973), 329—358. Reprinted in Saarinen (1979), pp. 49—79, [1973b].
- Hintikka, J., *The Semantics of Questions and the Questions of Semantics*, Acta Philosophica Fennica 28, no. 4, North-Holland, Amsterdam, 1976.
- Hintikka, J., *G. H. von Wright on Logical Truth and Distributive Normal Forms*, in P. A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of G. H. von Wright*, Open Court, La Salle, 198+, forthcoming.
- Hintikka, J., Niiniluoto, I., and Saarinen, E. (eds), *Essays on Mathematical and Philosophical Logic*, D. Reidel, Dordrecht, 1979.
- Hintikka, J. and Rantala, V., *A New Approach to Infinitary Languages*, Annals of Mathematical Logic 10 (1976), 95—115.
- Hintikka, J. and Suppes, P. (eds), *Information and Inference*, D. Reidel, Dordrecht, 1970.
- Hintikka, J. and Tuomela, R., *Towards a General Theory of Auxiliary Concepts and Definability in First-Order Theories*, in: Hintikka and Suppes (1970), pp. 298—330.
- Karttunen, M., *Infinitary Languages $N \infty \omega$ and Generalized Partial Isomorphisms*, in: Hintikka, Niiniluoto, and Saarinen (1979), pp. 153—168. [1979a]
- Karttunen, M., *Äärettömien syvien kielten malliteoriaa (Model Theory of Infinitely Deep Languages — in Finnish)*, mimeographed thesis, University of Helsinki, 1979. [1979b]
- Ketonen, O., *Untersuchungen zum Prädikatenkalkül*, Ann. Acad. Sci. Fenn. Ser. AI, Mathematica-Physica 23, Helsinki, 1944.
- Martio, O. and Oikkonen, J., *Nonstandard Approach to the Regularity Theorem of Partial Differential Equations of Second Order*, Reports of the Department of Mathematics, University of Helsinki, 1981.
- Miettinen, S., *Logiikan perusteet I—II (Fundamentals of Logic I—II — in Finnish)*, Gaudeamus, Helsinki, 1971 and 1974.
- Miettinen, S., *Some Remarks on Definability*, in: Miettinen and Väänänen (1977), pp. 69—70.
- Miettinen, S. and Väänänen, J. (eds), *Proceedings of the Symposia on Mathematical Logic*, Reports from the Department of Philosophy, University of Helsinki, no. 2, 1977.

- Monk, D. J., *Mathematical Logic*, Springer-Verlag, Berlin—Heidelberg—New York, 1977.
- Niiniluoto, I., *On the Truthlikeness of Generalizations*, in: Butts and Hintikka (1977), pp. 121—147.
- Niiniluoto, J., *Truthlikeness: Comments on Recent Discussion*, *Synthese* 38 (1978), 281—330.
- Niiniluoto, J., *Truthlikeness in First-Order Languages*, in: Hintikka, Niiniluoto, and Saarinen (1979), pp. 437—458.
- Niiniluoto, I. and Tuomela, R. (eds), *The Logic and Epistemology of Scientific Change*, *Acta Philosophica Fennica* 30, nos. 2—4, North-Holland, Amsterdam, 1978.
- Oikkonen, J., *A Hierarchy for Model Theoretic Definability*, Reports of the Department of Mathematics, University of Helsinki, Ser. A, no. 7 (1976).
- Oikkonen, J., *Second Order Definability, Game Quantifiers and Related Expressions*, *Commentationes Physico-Mathematicae* 48, no. 1, Helsinki, 1978.
- Oikkonen, J., *Hierarchies for Model Theoretic Definability — An Approach to Second Order Logic*, in: Hintikka, Niiniluoto, and Saarinen (1979), pp. 197—225. [1979a]
- Oikkonen, J., *A Generalization of the Infinitely Deep Languages of Hintikka and Rantala*, in: Saarinen, Hilpinen, Niiniluoto, and Provence Hintikka (1979), pp. 101—112. [1979b]
- Oikkonen, J., *Logical Operations and Iterated Infinitely Deep Languages*, forthcoming. [1981a]
- Oikkonen, J., *On the Expressive Power of Game Sentences*, forthcoming. [1981b]
- Pearce, D., *Logical Properties of the Structuralist Concept of Reduction*, *Erkenntnis* (1982), forthcoming.
- Pearce, D., and Rantala, V., *On a New Approach to Metascience*, Reports from the Department of Philosophy, University of Helsinki, no. 1, 1981.
- Przełęcki, M., Szaniawski, K., and Wójcicki, R. (eds), *Formal Methods in the Methodology of Empirical Sciences*, Ossolineum, Wrocław, and D. Reidel, Dordrecht, 1976.
- Rantala, V., *Aspects of Definability*, *Acta Philosophica Fennica* 29, nos. 2—3, North-Holland, Amsterdam, 1977. [1977a]
- Rantala, V., *Prediction and Identifiability*, in: Butts and Hintikka (1977), pp. 91—102. [1977b]
- Rantala, V., *Correspondence and Non-Standard Models: A Case Study*, in: Niiniluoto and Tuomela (1978), pp. 366—378.
- Rantala, V., *Game-Theoretical Semantics and Back-and-Forth*, in: Hintikka, Niiniluoto, and Saarinen (1979), pp. 119—151.
- Rantala, V., *Infinitely Deep Game Sentences and Interpolation*, *Acta Philosophica Fennica*, 1981, forthcoming.
- Rantala, V., *Constituents*, in: Bogdan (1982), forthcoming.
- Rantala, V. and Tselishchev, V., *Surface Information and Analyticity*, in: Bogdan (1982), forthcoming.
- Saarinen, E. (ed.), *Game-Theoretical Semantics*, D. Reidel, Dordrecht, 1979.
- Saarnio, U., *Mitä tiedämme äärettömästä? (What Do We Know about Infinity? — in Finnish)*, WSOY, Porvoo-Helsinki, 1969.
- Stenius, E., *Natural Implication and Material Implication*, *Theoria* 13 (1947), 136—156.
- Stenius, E., *Das Problem der logischen Antinomien*, *Commentationes Physico-Mathematicae* 14, no. 11, Helsinki, 1949.
- Stenius, E., *Das Interpretationsproblem der formalisierten Zahlentheorie und ihre*

- formale Widerspruchsfreiheit, Acta Academiae Aboensis. Mathematica et physica 18, no. 3, Turku, 1952.
- Stenius, E., *Are True Numerical Statements Analytic or Synthetic?*, The Philosophical Review 74 (1964), 357—372. Reprinted in: Stenius (1972), pp. 68—84.
- Stenius, E., *Critical Essays*, Acta Philosophica Fennica 25, North-Holland, Amsterdam, 1972.
- Stenius, E., *Comments on Jaakko Hintikka's Paper*, Dialectica 30 (1976).
- Stenius, E., *On the Definition of Congruence by Recursion*, Commentationes Physico-Mathematicae, 49, no. 2—4, Helsinki, 1979.
- Thomason, R., *A System of Logic with Free Variables Ranging over Quantifiers* (abstract), Journal of Symbolic Logic 31 (1966), 700.
- Tuomela, R., *Deductive Explanation of Scientific Laws*, Journal of Philosophical Logic 1 (1972), 369—392.
- Tuomela, R., *Theoretical Concepts*, Springer-Verlag, Wien—New York, 1973.
- Tuomela, R., *Morgan on Deductive Explanation: A Rejoinder*, Journal of Philosophical Logic 5 (1976), 527—543.
- Tuomela, R., *Scientific Change and Approximation*, in: Niiniluoto and Tuomela (1978), pp. 265—297. [1978a]
- Tuomela, R., *Theory-Distance and Verisimilitude*, Synthese 38 (1978), 213—246. [1978b]
- Valpola, V., *Negation asema tietoa esittävässä kielessä (Die Stellung der Negation in einer Erkenntnis darstellenden Sprache — in Finnish)*, Ajatus 14 (1947), 325—381.
- Valpola, V., *Ein System der negationslosen Logik mit ausschliesslich realisierbaren Prädikaten*, Acta Philosophica Fennica 9, Helsinki, 1955.
- Wright, G. H. von, *Form and Content in Logic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1949. Reprinted in: von Wright (1957), pp. 1—21.
- Wright, G. H. von, *On the Idea of Logical Truth (II)*, Commentationes Physico-Mathematicae 15, no. 10, Helsinki, 1950.
- Wright, G. H. von, *An Essay in Modal Logic*, North-Holland, Amsterdam, 1951.
- Wright, G. H. von, *On Double Quantification*, Commentationes Physico-Mathematicae 16, no. 3, Helsinki, 1952. Reprinted in: von Wright (1957), pp. 44—57.
- Wright, G. H. von, *Logical Studies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1957.
- Väänänen, J., *Applications of Set Theory to Generalized Quantifiers*, Ph. D. Thesis, University of Manchester, 1977.
- Väänänen, J., *Two Axioms of Set Theory With Applications to Logic*, Ann. Acad. Sci. Fenn., Ser AI, Mathematica Diss. 20, Helsinki, 1978. [1978a]
- Väänänen, J., *Abstract Logic and Set Theory I. Definability*, in: M. Boffa, D. van Dalen, and K. McAloon (eds), Logic Colloquium '78, North-Holland, Amsterdam, 1978, pp. 391—421. [1978b]
- Väänänen, J., *Remarks on Free Quantifier Variables*, in: Hintikka, Niiniluoto, and Saarinen (1979), pp. 267—272. [1979a]
- Väänänen, J., *On Hanf Numbers of Unbounded Logics*, in: F. Jensen, B. Mayoh, and K. Møller (eds), Proceedings from the Fifth Scandinavian Logic Symposium, Aalborg University Press, 1979, pp. 309—328. [1979b]
- Väänänen, J., *Boolean Valued Models and Generalized Quantifiers*, Annals of Mathematical Logic 18 (1980), 193—225.
- Väänänen, J., *Δ -extensions and Hanf Numbers*, Fundamenta Mathematica (198+), forthcoming.

Ewa Orłowska

Logiki programów

1. WSTĘP

Logiki programów powstały jako narzędzie do formalnego formułowania i dowodzenia faktów, dotyczących programów komputerowych. Pojęcie programu wiąże się ściśle z pojęciem algorytmu. Algorytm jest to opis postępowania, prowadzącego do realizacji zadanego celu. Opis taki podaje się zwykle poprzez wymienienie kolejnych czynności, jakie należy wykonać, aby cel ten osiągnąć. Powszechnie znanym przykładem algorytmu jest przepis rozwiązania równania kwadratowego. Jeśli czynności podane w algorytmie dają się zrealizować za pomocą komputera i jeśli zapisane są w języku formalnym, akceptowanym przez komputer, to mamy do czynienia z programem. Bardziej szczegółowe omówienie pojęcia programu znajduje się w paragrafie drugim.

Idee tworzenia sformalizowanych systemów, pozwalających budować programy, pochodzą od Engelera [3], Hoara [6] i Thielego [14]. Pierwszym rachunkiem logicznym, w oparciu o który rozwijane są teorie do badania programów, jest logika algorytmiczna, zapoczątkowana w 1970 roku przez Salwickiego [12] i wszechstronnie zbadana pod względem metodologicznym przez Mirkowską [7]. Logika ta powstała jako rozszerzenie klasycznego rachunku predykatów o wyrażenia reprezentujące programy. Będzie ona omówiona w paragrafie czwartym.

W roku 1974 Burstall [1] zaproponował prowadzenie rozumowań o programach w języku zawierającym pewne operatory modalne. Idea ta została rozwinięta przez Pratta [10], który zwrócił uwagę na możliwości pewnego specjalnego rozumienia modelu Kripkego. Pojęcie możliwego świata można mianowicie interpretować jako stan komputera, a relację osiągalności jako program. Zgodnie z tą koncepcją program jest rozumiany jako funkcja lub relacja, przyporządkowująca pewnemu stanowi komputera, rozumianemu jako stan początkowy ze względu na ten program, innego stanu, tzw. stanu końcowego, będącego stanem otrzymanym wskutek realizacji programu. Na podstawie tej obserwacji powstaje logika dynamiczna, będąca połączeniem modalnego rachunku K z rachunkiem Tarskiego relacji binarnych [13]. Logika ta będzie omówiona w paragrafie piątym.

W paragrafie szóstym przedstawiona zostanie semantyka obliczeniowa dla logik programów. Semantyka ta powstała jako rozszerzenie semantyki Kripkego. Konieczność takiego rozszerzenia wiąże się z potrzebą wyrażania zależności nie tylko między stanem początkowym a końcowym

komputera ze względu na pewien program, ale także własności stanów pośrednich, powstających w trakcie realizacji programu.

W paragrafie siódmym zostaną naszkicowane najnowsze kierunki rozwoju logik programów.

2. POJĘCIE PROGRAMU

Mówiąc nieformalnie, program jest to zrozumiały dla komputera wykaz kolejnych, możliwych do zrealizowania przez komputer, czynności prowadzących do osiągnięcia zadanego celu. Przedmiotem badań teorii programów są takie programy, w których cel ten jest ogólny, tzn. jest schematem całej klasy zadań szczególnych. Tak więc interesuje nas np. program dzielenia dwóch dowolnych liczb całkowitych, a nie program dzielenia liczby 100 przez liczbę 20. Realizacja programu przez komputer rozpoczyna się po dostarczeniu mu tzw. danych początkowych, np. w przypadku programu dzielenia będą to dzielna i dzielnik. Po zakończeniu takiej konkretnej realizacji programu otrzymujemy tzw. dane końcowe, w naszym przykładzie będzie to iloraz danych liczb i reszta. Ciąg czynności, które wykonuje komputer po otrzymaniu danych początkowych dla danego programu, nazywać będziemy obliczeniem programu.

W językach formalnych, używanych do pisania programów, tzw. językach programowania, wyrażenia buduje się z wyrażen atomowych, reprezentujących elementarne akcje komputera, przy użyciu tzw. operacji programotwórczych. Za elementarną akcję komputera uważa się zwykle czynność podstawiania, rozumianego następująco: w zadane miejsce pamięci komputera wpisze liczbę, otrzymaną przez wykonanie danego działania na liczbach, znajdujących się w danych miejscach pamięci. W języku programowania opis akcji podstawiania jest schematem, w którym do reprezentacji miejsc pamięci użyte są zmienne, a ponadto występują symbole oznaczające działania. Np. wyrażenie $x := y + 1$ jest symbolicznym zapisem następującej czynności: zawartość miejsca y , powiększoną o jeden, podstaw w miejsce x . Każdy opis akcji podstawiania jest programem elementarnym. Programy bardziej złożone tworzymy używając między innymi trzech podstawowych operacji programotwórczych: złożenia, rozgałęzienia warunkowego i iteracji.

Operacja złożenia przyporządkowuje parze programów taki program, który zawiera wszystkie czynności wymienione w programie pierwszym, a następnie wszystkie czynności, wymienione w programie drugim. Np. wyrażenie $x := y + 1; z := z + x$ reprezentuje program, który powstał przez złożenie podstawiania omówionego wyżej i podstawiania, w wyniku którego w miejsce z zostaje umieszczona liczba, otrzymana przez dodanie zawartości miejsca x do poprzedniej zawartości miejsca z . Realizacja tego programu polega na wykonaniu naprzód pierwszego podstawiania, a następnie drugiego.

Operacja rozgałęziania warunkowego przyporządkowuje parze programów i pewnemu warunkowi nowy program, którego działanie polega na wykonaniu pierwszego programu, o ile spełniony jest wymieniony warunek, a w przeciwnym razie wykonany zostaje drugi program. Np. wyrażenie **if** $x < y$ **then** $x := x + 1$ **else** $x := y$ jest opisem następujących czynności: jeżeli zawartość miejsca x jest mniejsza od zawartości miejsca y , to zawartość x zwiększamy o 1, a w przeciwnym razie w miejsce x podstawiamy zawartość miejsca y . Warunki, które mogą być użyte

w operacjach rozgałęzienia są w językach programowania przedstawiane jako otwarte formuły języka pierwszego rzędu.

Operacja iteracji przyporządkowuje danemu programowi i warunkowi nowy program, którego działanie polega na wykonywaniu programu wyjściowego tak długo, dopóki spełniony jest wymieniony warunek, a z chwilą gdy warunek przestanie być spełniany, wykonywanie programu zostaje zakończone. Np. wyrażenie **while** $x < 0$ **do** $x := x + 1$ jest opisem następujących czynności: dopóki zawartość miejsca x jest liczbą mniejszą od zera, powiększamy tę liczbę o 1, a z chwilą otrzymania zera w miejscu x , działanie programu kończy się. Podobnie, jak w przypadku rozgałęzienia, warunki używane w operacji iteracji są w językach programowania otwartymi formułami języka pierwszego rzędu.

Na zakończenie omawiania pojęcia programu rozważmy program realizujący dzielenie dwóch liczb naturalnych: dzielnej umieszczonej w miejscu x i dzielnika, umieszczonego w miejscu y . Metoda dzielenia zastosowana w programie, polega na kolejnym odejmowaniu dzielnika od dzielnej. Program ten może być przedstawiony następująco:

```
r := x;
q := 0;
while  $y \leq r$  do  $r := r - y; q := q + 1$ 
```

Czynności wymienione w tym programie są następujące: po pierwsze umieszczamy dzielną w miejscu r . Dalej, w miejscu q , które jest przeznaczone na iloraz, umieszczamy 0. Sprawdzamy, czy liczba w miejscu r nie jest mniejsza od dzielnika i jeśli tak, to odejmujemy dzielnik od tej liczby, a zawartość miejsca q zwiększamy o 1. Jeśli zawartość r jest mniejsza od dzielnika, działanie programu zostaje zakończone. W wyniku realizacji tego programu w miejscu q otrzymujemy iloraz danych liczb, a w miejscu r resztę.

Programy, o których mówiliśmy w tym paragrafie są to tzw. programy sekwencyjne. Działanie ich polega na kolejnym realizowaniu wymienionych czynności. Nowoczesne komputery pozwalają na posługiwanie się programami o znacznie bardziej złożonych strukturach. Będzie o nich mowa w następnych paragrafach.

3. WŁASNOŚCI PROGRAMÓW

Jedną z ważnych własności programów jest tzw. własność stopu. Jest to własność programu, polegająca na tym, że dla każdego danych początkowych działanie programu zakończy się po skończonej liczbie kroków. Np. program dzielenia, podany w poprzednim paragrafie będzie działał nieskończenie długo w przypadku gdy dzielnik, tzn. liczba umieszczona w miejscu y , będzie równy 0. Natomiast jeśli dzielnik będzie liczbą większą od 0, program zatrzyma się po skończonej liczbie kroków.

Innym podstawowym pytaniem, jakie zadaje sobie programista po napisaniu programu, jest pytanie czy czynności wymienione w programie rzeczywiście prowadzą do realizowania zamierzonego celu. Chodzi tu o tzw. własność poprawności programu. Np. dla programu dzielenia pytanie to będzie następujące: czy dla dowolnych dwóch liczb naturalnych, umieszczonych w miejscach x oraz y , po zakończeniu działania programu liczba znajdująca się w miejscu q będzie ilorazem tych liczb, a liczba w miejscu r będzie resztą z ich dzielenia. Fakt ten można wyrazić na-

stępująco. Po zakończeniu działania programu mają być spełnione następujące warunki: nieprawda, że $y \leq r$ oraz $x = y \cdot q + r$.

Czasami interesuje nas tylko częściowa poprawność programu, w następującym sensie: czy jest prawdą, że jeśli dane początkowe spełniają pewien warunek, to dane końcowe spełniają inny ustalony warunek. Taka właśnie częściowa poprawność jest interesująca w odniesieniu do podanego programu dzielenia. Ponieważ stwierdziliśmy, że jeśli dzielnik jest równy zeru to program działa nieskończenie długo, więc istotna jest tylko poprawność tego programu dla takich danych początkowych, które spełniają warunek $y \neq 0$.

Jeszcze inną ważną własnością programów jest ich równoważność, ze względu na pewien warunek. W praktyce często chodzi o to, aby napisać dla danego zadania program realizujący to zadanie w możliwie małej ilości kroków. Dlatego też udowodnienie faktu, że dwa programy realizują to samo zadanie ma istotne znaczenie.

W dwóch następnych paragrafach przedstawione będą logiki programów, które odgrywają największą rolę we współczesnych badaniach w teorii programów. Pokażemy też między innymi jak wymienione własności programów dają się wyrazić w językach tych systemów.

4. LOGIKA ALGORYTMICZNA

Logika algorytmiczna powstała poprzez rozszerzenie klasycznego rachunku predykatów o wyrażenia reprezentujące programy. W paragrafie tym podane zostaną tylko te elementy języka i semantyki języka tej logiki, które różnią ją od logiki klasycznej. Klasyczny rachunek predykatów rozumiemy tu będziemy w takim sensie, jak to przedstawiono w [11].

W języku logiki algorytmicznej występują pewne specjalne wyrażenia, zwane programami. Wyrażenia te odpowiadają ściśle programom, rozumianym tak, jak to przedstawiono w paragrafie drugim. Programy te buduje się z programów elementarnych, będących podstawieniami, za pomocą operacji programotwórczych złożenia (;), rozgałęzienia warunkowego (if ... then ... else ...) i iteracji (while ... do ...).

Formułami języka logiki algorytmicznej są wszystkie formuły rachunku predykatów oraz formuły postaci KA , gdzie K jest programem, a A formułą. Ponadto w języku używane są tzw. kwantyfikatory iteracji, oznaczane symbolami $\vee^*$ oraz $\wedge^*$. Formuła $\vee^* KA$ jest rozumiana jako nieskończona alternatywa $A \vee KA \vee (K;K)A \vee (K;K;K)A \vee \dots$. Podobnie formuła $\wedge^* KA$ reprezentuje nieskończoną koniunkcję $A \wedge KA \wedge (K;K)A \wedge (K;K;K)A \wedge \dots$.

Semantyka języka logiki algorytmicznej jest określona następująco. Niech będzie ustalona interpretacja symboli funkcyjnych i relacyjnych w pewnej niepustej dziedzinie, oraz rodzina wszystkich wartościowań zmiennych indywidualnych w tej dziedzinie. Wówczas programy interpretowane są jako funkcje częściowe z pewnego podzbioru zbioru wartościowań w zbiór wartościowań. Interpretacja taka odpowiada dokładnie roli, jaką odgrywają programy. Wiemy już, że zmienne w programie reprezentują miejsca pamięci komputera, a więc wartościowanie zmiennych, które przypisuje konkretne dane tym miejscom, odpowiada ustaleniu pewnego stanu komputera. Działanie programu powoduje zmianę stanu komputera, tzn. zmianę zawartości miejsc pamięci, a to z formalnego punktu widzenia jest ustaleniem pewnego innego wartościowania. Jeśli

chodzi o formuły, to wartość formuły postaci KA przy ustalonym wartościowaniu v jest zdefiniowana jako wartość formuły A przy wartościowaniu v' , które powstaje z v poprzez działanie programu K , o ile takie v' istnieje, w przeciwnym razie przyjmuje się, że formuła KA jest fałszywa.

Rozważmy teraz przykłady formuł, które wyrażają własności programów, omawiane w poprzednim paragrafie. Własność stopu programu K wyraża formuła $K1$, gdzie 1 jest stałą, reprezentującą wartość logiczną prawdy. Zgodnie z semantyką rozważanego języka prawdziwość tej formuły przy pewnej interpretacji oznacza, że dla każdego wartościowania v określone jest wartościowanie v' , powstające z v przez wykonanie programu K . Innymi słowy, program K przeprowadza dowolny stan początkowy w pewien jednoznacznie określony stan końcowy.

Formuła postaci $A \rightarrow KB$ wyraża częściową poprawność programu K ze względu na warunek początkowy A i warunek końcowy B . Prawdziwość tej formuły przy pewnej interpretacji oznacza, że jeśli pewne wartościowanie v spełnia formułę A , to określone jest wartościowanie v' , otrzymane z v przez wykonanie K i v' spełnia B . Inaczej mówiąc, dla każdego stanu początkowego, spełniającego A istnieje stan, uzyskany przez wykonanie K i spełniający B .

Równoważność programów K oraz M , ze względu na warunek A wyraża formuła $(KA \rightarrow MA) \wedge (MA \rightarrow KA)$. Prawdziwość tej formuły oznacza bowiem, że dla każdego stanu, traktowanego jako stan początkowy komputera, stan końcowy otrzymany przez wykonanie programu K istnieje i spełnia A , wtedy i tylko wtedy, gdy stan końcowy, otrzymany przez wykonanie programu M , istnieje i spełnia A .

W języku logiki algorytmicznej można wyrazić również pewne nieelementarne własności, np. własność bycia liczbą naturalną. Rozważmy formułę $(x := 0; \text{while } x \neq y \text{ do } x := x + 1) x = y$. Formuła ta jest prawdziwa wtedy i tylko wtedy, gdy y jest liczbą naturalną.

Na koniec przedstawimy formułę, wyrażającą zasadę indukcji. Formuła ta jest następująca: $A \wedge \bigwedge^* K(A \rightarrow KA) \rightarrow \bigwedge^* KA$. Poprzednik implikacji jest prawdziwy przy pewnym wartościowaniu v gdy wartościowanie to spełnia formułę A oraz gdy wszystkie wartościowania, powstające z v przez wykonanie programu K każdą skończoną ilość razy mają tę własność, że jeśli spełniają A to wartościowanie powstające z nich przez wykonanie K też spełnia A . Prawdziwość następnika przy wartościowaniu v oznacza, że wszystkie wartościowania, powstające z niego wskutek działania programu K dowolną, skończoną ilość razy spełniają A .

5. LOGIKA DYNAMICZNA

Wraz z rozwojem komputerów i języków programowania powstała potrzeba tworzenia systemów sformalizowanych, odpowiednich dla programów o znacznie bardziej złożonych strukturach, niż to przedstawione było w paragrafie drugim. Między innymi w ostatnich latach, oprócz programów, które danemu stanowi początkowemu komputera przyporządkowują dokładnie jeden stan końcowy, rozważa się także programy niedeterministyczne, to jest takie, które stanowi komputera przyporządkowują niepustą rodzinę stanów. Realizacja takiego programu powoduje, że komputer ze stanu początkowego przechodzi do, wybranego w niedeterministyczny sposób, jednego ze stanów tej rodziny. Do formułowania

i dowodzenia własności takich programów nie wystarcza rozumienie programu jako funkcji, przekształcającej stan początkowy w stan końcowy, potrzebne jest interpretowanie programu, jako relacji określonej w zbiorze stanów komputera. W oparciu o taką właśnie koncepcję programu powstała logika dynamiczna.

Język logiki dynamicznej zawiera dwa rodzaje wyrażeń, a mianowicie programy i formuły. Programy buduje się ze stałych, które są interpretowane jako relacje binarne i traktowane są jako programy elementarne, za pomocą operacji sumy (U), złożenia ($\circ$) i iteracji (*), znanych z teorii Tarskiego relacji binarnych [13]. Działanie programu K U M, będącego sumą programów K oraz M, polega na wykonaniu programu K lub programu M. Operacja sumy odpowiada więc niedeterministycznemu wyborowi. Działanie programu K $\circ$ M, będącego złożeniem programów K oraz M, polega na wykonaniu naprzód programu K, a potem programu M. Działanie programu K*, będącego iteracją programu K, polega na wykonaniu programu K pewną ilość razy (być może nieskończoną).

Formuły logiki dynamicznej buduje się ze zmiennych zdaniowych za pomocą operacji zdaniowych negacji ($\neg$), alternatywy ($\vee$), koniunkcji ($\wedge$), implikacji ($\rightarrow$) oraz specjalnych operacji modalnych, związanych z programami, a mianowicie:

[K] możliwe, że po wykonaniu programu K...

[K] konieczne, że po wykonaniu programu K...

Semantykę języka logiki dynamicznej definiuje się w oparciu o pojęcie modelu, zbliżone do pojęcia modelu Kripkego. Modelem nazywa się system, w skład którego wchodzi:

1. Zbiór S stanów.
2. Rodzina relacji binarnych R_d , które są określone w zbiorze S, dla każdego programu elementarnego α .
3. Funkcja m znaczenia programów, która każdemu programowi elementarnemu α przyporządkowuje relację R_d , a ponadto spełnia następujące warunki:

$m(K \cup M) = m(K) \cup m(M)$ znaczeniem programu K U M jest suma relacji, będących odpowiednio znaczeniami programu K oraz M,

$m(K \circ M) = m(K) \circ m(M)$ znaczeniem programu K $\circ$ M jest złożenie relacji, będących odpowiednio znaczeniami programu K oraz M,

$m(K^*) = \text{id}_S \cup m(K) \cup m(K) \circ m(K) \cup m(K) \circ m(K) \circ m(K) \cup \dots$ znaczeniem programu K* jest suma relacji, powstających jako złożenia relacji $m(K)$ ze sobą każdą skończoną ilość razy, gdzie id_S jest relacją identyczności w zbiorze S (złożenie rzędu zero).

Fakt, że para (s, t) stanów należy do relacji $m(K)$ dla pewnego programu K oznacza, że jeśli s jest stanem komputera przed wykonaniem K, to t jest stanem komputera po wykonaniu K. Mówiąc inaczej, stan t jest osiągalny ze stanu s przez wykonanie programu K.

4. Wartościowanie v zmiennych zdaniowych, będące funkcją, która każdej zmiennej zdaniowej przyporządkowuje pewien podzbiór zbioru stanów (rozumianych jako zbiór stanów, w których ta zmienna reprezentuje zdanie prawdziwe) oraz spełnia następujące warunki:

$v(\neg A) = -v(A)$ zbiór stanów odpowiadających formule $\neg A$ jest równy uzupełnieniu zbioru stanów przyporządkowanych formule A,

$v(A \vee B) = v(A) \cup v(B)$ zbiór stanów odpowiadających formule $A \vee B$ jest równy sumie zbiorów przyporządkowanych formułom A oraz B,

$v(A \wedge B) = v(A) \cap v(B)$ zbiór stanów odpowiadających formule $A \wedge B$ jest równy iloczynowi zbiorów przyporządkowanych formułom A oraz B,

$v(A \rightarrow B) = \neg v(A) \cup v(B)$ zbiór stanów odpowiadających formule $A \rightarrow B$ jest równy sumie uzupełnienia zbioru, przyporządkowanego formule A , oraz zbioru przyporządkowanego formule B ,

$v(\langle K \rangle A) = \{s \in S : \text{istnieje } t \in S \text{ takie, że } (s,t) \in m(K) \text{ i } t \in v(A)\}$ zbiór stanów, odpowiadających formule $\langle K \rangle A$ składa się z takich stanów s , dla których istnieje stan osiągalny z s za pomocą programu K i należący do zbioru stanów, przyporządkowanych formule A ,

$v([K]A) = \{s \in S : \text{dla każdego } t \in S \text{ jeśli } (s,t) \in m(K) \text{ to } t \in v(A)\}$ zbiór stanów odpowiadających formule $[K]A$ składa się z takich stanów s , że każdy stan osiągalny z s za pomocą programu K należy do zbioru stanów przyporządkowanych formule A .

Dokładne omówienie logiki dynamicznej i jej rozszerzeń można znaleźć w pracy Harela [4].

Podamy teraz kilka przykładów własności programów wyrażalnych w języku logiki dynamicznej.

Rozważmy formułę $\langle K \rangle A$. Jej prawdziwość w pewnym modelu oznacza, że dla każdego stanu s istnieje stan osiągalny z s przez wykonanie programu K i taki, że formuła A jest spełniona w tym stanie. Innymi słowy oznacza to, że istnieje skończone obliczenie programu K , prowadzące do spełnienia warunku A .

Rozważmy teraz formułę postaci $A \rightarrow [K]B$. Wyraża ona częściową poprawność programu K ze względu na warunek początkowy A i warunek końcowy B . Prawdziwość tej formuły w danym modelu oznacza bowiem, że dla dowolnego stanu s , jeśli warunek A jest spełniony w tym stanie, to każdy stan osiągalny z s przez wykonanie K spełnia warunek B .

W języku logiki dynamicznej można wyrazić zasadę indukcji. Rozważmy formułę $A \wedge [K^*](A \rightarrow [K]A) \rightarrow [K^*]A$. Prawdziwość tej formuły oznacza, że dla każdego stanu s , jeśli w stanie s spełniony jest warunek A oraz dla wszystkich stanów, powstających z s przez każdą skończoną liczbę wykonań programu K , prawdą jest, że jeśli A spełniona w takim stanie, to również A spełniona w stanie otrzymanym z niego przez wykonanie K , to A spełnione w każdym stanie.

6. SEMANTYKA OBLICZENIOWA

Powstanie wieloprocesorowych komputerów spowodowało potrzebę tworzenia tzw. programów równoległych, tzn. programów, w trakcie realizacji których pewne akcje mogą odbywać się współbieżnie. To z kolei pociąga za sobą konieczność formułowania własności, wyrażających fakty specyficzne dla tego rodzaju struktur. Takie fakty to na przykład konflikt lub jego brak w czasie równoległego działania dwóch części programu, korzystających z tych samych danych, do których dostęp w danej chwili może mieć tylko jeden program. Tworzone do takich celów logiki mają semantykę zmodyfikowaną w stosunku do semantyki opisanej w paragrafie piątym. Nie wystarcza bowiem rozumienie programu jako relacji, ustalającej zależność między stanem początkowym a stanem końcowym. Potrzebna jest semantyka, pozwalająca na podanie informacji o przebiegu obliczenia programu lub o pewnej fazie tego obliczenia. Definiuje się w tym celu tzw. semantyki obliczeniowe, zgodnie z którymi programowi przyporządkowuje się zbiór jego obliczeń, rozumianych jako ciągi stanów. Omówimy poniżej pojęcie modelu w rozumieniu semantyki

obliczeniowej dla języka logiki dynamicznej. Modelem nazywać będziemy system, w skład którego wchodzi:

1. Zbiór $\text{Seq}(S)$ wszystkich ciągów stanów ze zbioru S .

2. Funkcja m znaczenia programów, która każdemu programowi elementarnemu przyporządkowuje pewien podzbiór zbioru $\text{Seq}(S)$ oraz spełnia następujące warunki:

$m(K \cup M)$ jest sumą zbiorów $m(K)$ oraz $m(M)$,

$m(K \circ M)$ jest zbiorem takich ciągów stanów, które powstają z przedłużenia skończonych obliczeń ze zbioru $m(K)$ o obliczenia ze zbioru $m(M)$,

$m(K^*)$ jest zbiorem ciągów, powstających z obliczeń ze zbioru $m(K)$ przez zwiłokrotnienie ich każdą skończoną ilość razy (wraz z ciągiem pustym).

3. Wartościowanie v zmiennych zdaniowych, przyporządkowujące zmiennym zdaniowym podzbiory zbioru stanów, spełniające następujące warunki:

wartość funkcji v dla formuł zbudowanych za pomocą klasycznych operacji logicznych jest zdefiniowana tak samo jak wartość funkcji v w semantyce podanej w paragrafie piątym,

$v(\langle K \rangle A)$ jest zbiorem takich stanów s , dla których istnieje obliczenie programu K , które rozpoczyna się w stanie s , a kończy się w pewnym stanie t , należącym do zbioru $v(A)$,

$v([\langle K \rangle A)$ jest zbiorem takich stanów s , że dla każdego obliczenia programu K i dla każdego stanu t , jeśli s jest początkiem tego obliczenia, a t jego końcem, to t należy do zbioru $v(A)$.

W oparciu o przedstawioną semantykę można definiować operacje zdaniowe, pozwalające wypowiadać fakty związane z przebiegiem obliczenia programu. Rozważmy dla przykładu operację *during* $K \dots$ w trakcie programu $K \dots$

Wartością formuły (*during* K) A w ustalonym modelu jest zbiór takich stanów s , że dla każdego obliczenia programu K i dla każdego stanu t , jeśli s jest początkiem tego obliczenia, i t występuje w tym obliczeniu, to t spełnia warunek A . Operacja ta pozwala więc na wyrażenie własności programów w trakcie ich realizacji.

7. KIERUNKI ROZWOJU LOGIK PROGRAMÓW

Rozwój logik programów i kierunki ich ewolucji związane są ściśle z rozwojem języków programowania. Wyrafinowane konstrukcje programotwórcze przenoszone są do języków logik programów, a to powoduje z kolei konieczność modyfikowania semantyki tych języków. Do interesujących należy próba van Emde Boas'a [2] — użycia operatorów intensji i ekstensji (Montague [8]) do rozróżnienia operacji na zawartościach miejsc pamięci od operacji na nazwach tych miejsc. Operacje takie występują w wielu nowoczesnych językach programowania.

Inny kierunek badań reprezentują prace, w których definiuje się logiki programów w oparciu o logiki czasowe, np. Pnueli [9]. Takie logiki pozwalają wyrazić zależności czasowe między akcjami, wykonywanymi w trakcie działania programów równoległych. Ponadto pozwalają badać własności, które są niezmiennikami programów, tzn. pozostają stałe podczas realizacji programu.

Na uwagę zasługują również logiki programów probabilistycznych

(Grabowski [5]), chociaż same programy probabilistyczne mają do-tychczas znaczenie tylko dla badań teoretycznych w zakresie złożoności obliczeniowej. W logikach takich rozważa się rodziny operatorów modalnych $[K]_r$, wyznaczonych przez program i miarę prawdopodobieństwa. Prawdziwość formuły postaci $[K]_r A$ w pewnym modelu oznacza, że z prawdopodobieństwem nie mniejszym niż r każde skończone obliczenie programu K powoduje osiągnięcie takiego stanu, w którym spełniona jest formuła A .

Logiki programów stanowią w chwili obecnej jeden z silnie rozwijających się działów informatyki teoretycznej. Wiele prac z tej dziedziny wyprzedza aktualne możliwości sprzętu komputerowego, ale jednocześnie wyznacza kierunki jego rozwoju.

LITERATURA

- [1] R. M. Burstall, *Program proving as hand simulation with a little induction*. Proceedings IFIP Congress (1974).
- [2] P. van Emde Boas, T. M. V. Janssen, *On the proper treatment of referencing, dereferencing and assignment*. Proceedings ALP Congress. Springer Lecture Notes in Computer Science 52(1977) 282—300.
- [3] E. Engeler, *Algorithmic properties of structures*. Mathematical Systems Theory 1 (1967) 183—195.
- [4] D. Harel, *First order dynamic logic*. Springer Lecture Notes in Computer Science 68 (1979).
- [5] M. Grabowski, *Logic of probabilistic programs*. Proc. Symp. Algorithmic Logic and the Programming Language Loglan. Springer Lecture Notes in Computer Science (w druku).
- [6] C. A. R. Hoare, *An axiomatic basis for computer programming*. Communications of ACM 12 (1969) 576—580.
- [7] G. Mirkowska, *Algorithmic logic and its applications in the theory of programs*. Part I: *Fundamenta Informaticae I* (1977) 1—17. Part II: *Fundamenta Informaticae I* (1977) 147—165.
- [8] R. Montague, *On the proper treatment of quantification in ordinary English*, [w:] R. H. Thomason, *Formal Philosophy, selected papers of Richard Montague*. Yale University Press (1974) 247—270.
- [9] A. Pnueli, *The temporal logic of programs*. Proc. ACM Symposium on Foundations of Computer Sciences (1977) 46—57.
- [10] V. R. Pratt, *Semantical considerations on Floyd-Hoare logic*. Proc. IEEE Symposium on Foundations of Computer Science (1976) 109—121.
- [11] H. Rasiowa, R. Sikorski, *Mathematics of metamathematics*. PWN Warszawa (1970).
- [12] A. Salwicki, *Formalized algorithmic languages*. Bulletin Acad. Pol. Sci., Ser. Sci. Math. Astr. Phys. 18 (1970) 227—232.
- [13] A. Tarski, *The semantic conception of truth and the foundations of semantics*. Philos. and Phenom. Res. 4 (1944) 341—376.
- [14] H. Thiele, *Wissenschaftstheoretische Untersuchungen in algorithmischen Sprachen*. Berlin (1966).

Jerzy Wróblewski

Błąd naturalistyczny
(zarys zagadnień)] 16
] 122

1. Przez „błąd naturalistyczny” („złudzenie naturalistyczne”) rozumie się w rozważaniach metaetycznych rozmaite postaci wyprowadzania norm i ocen etycznych z wypowiedzi opisowo charakteryzujących rzeczywistość przyrodniczą lub społeczną. Chodzi o szczególnie związek między „powinnością”, wyrażaną w normach i ocenach, oraz „bytem”, opisywanym w zdaniach w sensie logicznym, a więc takich wypowiedziach, które w danym języku są kwalifikowane jako prawdziwe albo fałszywe¹.

Przykładem błędu naturalistycznego jest pogląd, że z właściwości przyrody, społeczeństwa lub też człowieka, które da się opisać na podstawie analizy ich „natury”, da się wyprowadzić normy, wskazujące jak człowiek powinien się zachowywać lub też oceny, określające jakie zachowania są etycznie dobre. Tak wyprowadzone normy i oceny są obiektywnie dane, gdyż nie zależą od woli człowieka, są też kwalifikowane jako bezwzględnie wiążące, względnie jako prawdziwe czy fałszywe.

2. Historycznie rzecz biorąc zagadnienia związane z błędem naturalistycznym występowały od czasów klasycznej filozofii greckiej, gdyż poruszenie załączkowe pewnych kwestii znajdowano już u Arystotelesa. Następnie wzmianki o tym zagadnieniu śledzono u Kanta, Leibniza i Cudwortha. Ale z perspektywy współczesnych dyskusji rzeczywistym źródłem doktrynalnym był dopiero słynny fragment *Traktatu o naturze ludzkiej* Hume'a (tzw. teza Hume'a), która wytycza pole późniejszych dyskusji.

„W każdym systemie moralności — pisał Hume — z jakim dotychczas się spotykałem, stwierdzałem zawsze, że autor przez pewien czas idzie zwykłą drogą rozumowania, ustala istnienie Boga, albo robi spostrzeżenia dotyczące spraw ludzkich; aż nagle nieoczekiwanie i ze zdziwieniem znajduję, iż zamiast zwykłych spójek, jakie znajduje się w zdaniach, a mianowicie **jest i nie jest**, nie spotykam żad-

¹ Literatura poświęcona błędowi naturalistycznemu jest ogromna i nie mogę jej omawiać w ramach niniejszego opracowania. Każda praca z zakresu metaetyki czy teorii prawa zajmująca się ich podstawowymi zagadnieniami porusza problem relacji bytu i powinności. Dlatego ograniczam się do wskazania podstawowej monografii G. Carcaterra *Il problema della fallacia naturalistica. La derivazione del dover essere dall'essere*, Milano 1969 (por. mój artykuł rec. *Problem złudzenia naturalistycznego*, *Etyka* 11, 1973) oraz dwóch prac zbiorowych: *The Is-Ought Question. A Collection of Papers on the Central Problem of Moral Philosophy*, red. W. D. Hudson, London 1969; *La logica e il dover essere*, red. U. Scarpelli, *Rivista di filosofia* 4, 1976.

nego zdania, które by nie było powiązane słowem **powinien** albo **nie powinien**. Ta zmiana jest niedostrzegalna, lecz niemniej ma wielką doniosłość. Wobec tego bowiem, że **powinien** albo **nie powinien** jest wyrazem pewnego nowego stosunku czy twierdzenia, przez to jest rzeczą konieczną te zwroty zauważyć i wyjaśnić; a jednocześnie konieczne jest, iżby wskazana została racja tego, co wydaje się całkiem niezrozumiałe, a mianowicie jak ten nowy stosunek może być wydedukowany z innych stosunków, które są całkiem różne od niego. Ale autorzy zazwyczaj nie stosują tego środka ostrożności; uważam więc, że należy go zalecić czytelnikom; i jestem przeświadczony, że ten krótki rzut uwagi może poderwać wszelkie potoczne systemy moralności i że pozwoli nam zobaczyć, iż rozróżnienie występku i cnoty nie opiera się jedynie na stosunkach między rzeczami zewnętrznymi i że nie postrzega go rozum”².

W uwagach tych przecinają się wszelkie wątki późniejszych dyskusji nad błędem naturalistycznym, jeżeli pamiętać, że według Hume’a „rozum jest odkrywaniem prawdy i fałszu”, które polegają na „zgodności czy na niezgodności bądź z realnymi stosunkami, jakie zachodzą między ideami, bądź też z realnym istnieniem i faktami”³.

Zagadnienia błędu naturalistycznego występują wyraźnie w angielskim dziewiętnastowiecznym utylitarystycznym (J. Bentham, J. St. Mill), następnie zaś nowe akcenty na początku naszego stulecia kładzie G. Moore i H. Poincaré. Pierwszy z nich wprowadza termin „błąd naturalistyczny” i określa go nie jak Hume w terminach powinności, lecz w terminach dobra. Piszę, że:

„...etyka ma faktycznie na celu ustalenie tego, jakie to cechy i własności, prócz jakości 'dobry', przynależą wszystkim rzeczom dobrym. Lecz aż nazbyt wielu filozofów mniemało, iż ustalenie tych innych własności jest już definicją pojęcia 'dobry', że własności te nie są w rzeczywistości czymś różnym od własności 'dobry', lecz całkowicie i absolutnie z nią identyczne. Ten pogląd proponuję nazwać błędem naturalistycznym”⁴.

Poincaré wyznacza linię argumentów związanych z właściwościami rozumowania i sformułowaniami języka:

„jeżeli wszystkie przesłanki sylogizmu są w trybie oznajmującym, to konkluzja będzie również w tym trybie. Aby konkluzja mogła być w trybie rozkazującym, trzeba by przynajmniej jedna z przesłanek była w tym trybie sformułowana. Tymczasem zasady nauki i postulaty geometrii nie są i nie mogą być inne, niż sformułowane w trybie oznajmującym; wszystkie prawdy doświadczalne są wyrażone w trybie oznajmującym, a podstawą nauki nie może być nic innego. Uwzględniając to najbardziej subtelny z dialektyków może czynić z tymi zasadami wszystkie akrobacje, w które wierzy, łączyć je i porządkować jedno nad drugimi — ale wszystko, co otrzyma, będzie w trybie oznajmującym. Nigdy nie otrzyma zdania, które mówi: czynić to, nie czynić tego, to znaczy — innymi słowy — nie otrzyma zdania, które potwierdza lub przeczy jakiejś moralności”⁵.

W naszym stuleciu poszczególni autorzy krytykujący błąd naturalistyczny rozwijają i udoskonalają argumentację, których zarys daje teza Hume’a oraz przytoczone sformułowanie Moore’a i Poincarégo.

W szczególności analizy języka i logiki, formułowane na gruncie tendencji neopozytywistycznych i oxfordzkiej szkoły języka naturalnego

² D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej*, t. II, Kraków 1952, s. 195.

³ *Ibid.*, s. 183.

⁴ G. Moore, *Zasady etyki*, Warszawa 1919, s. 10.

⁵ H. Poincaré, *Dernières pensées*, Paris 1924, wyd. 2, s. 225.

wraz z analizami dyskursu etycznego, wnoszą aparat pojęciowy współczesnych rozważań logiczno-semiotycznych. Wypowiedzi o wartościach i powinnościach są, w skrajnych ujęciach, traktowane jako proste wyrażenie emocji, takie jak wykrzykniki i gesty; odmawia się im nawet znaczenia, które jest identyfikowane ze znaczeniem opisowym (radikalny emotywizm). Prowadzi to z jednej strony do ostrego przeciwstawienia dyskursu poznawczego i dyskursu etycznego, z drugiej zaś nasuwa wiele dylematów, związanych z wyjaśnieniem racjonalności dyskursu etycznego oraz normowania bardzo skomplikowanych zachowań człowieka.

Różnolitość norm i ocen społecznych, spory o wartości i powinności w praktyce społeczno-politycznej i etycznej tak w perspektywie historii, jak i aktualnie, rażąco kontrastują ze względnym uniformizmem w dziedzinie nauki, a zwłaszcza nauk ścisłych, uprawianych zgodnie z panującym paradygmatem. Moralisci jak i prawnicy wywodzący normy i oceny z natury, dochodzą do sformułowań rozbieżnych, których nie mogą zweryfikować zgodnie z paradygmatem nauk przyrodniczych, natomiast nie chcą uznać ich za propozycje semiotyczne lub apele, gdyż przeczyliby przyjętym założeniom.

3. Analiza błędu naturalistycznego wymaga rozgraniczenia trzech sposobów rozpatrywania związku między „bytem” i „powinnością”. Chodzi bowiem o: a) ontologiczne zagadnienie istnienia bytu i powinności lub wartości oraz ich ewentualnych związków; b) epistemologiczne rozróżnienie sposobów poznania bytu i poznania powinności lub wartości oraz ewentualnych ich związków; c) logiczno-semiotyczne relacje między wypowiedziami o bycie oraz wypowiedziami o powinności i wartości.

Najściślej można zagadnienie błędu naturalistycznego rozpatrzeć analizując go na płaszczyźnie logiczno-semiotycznej. Zajęte stanowiska opierają się na założeniach ontologicznych i epistemologicznych, względnie co najmniej dają się im przyporządkować.

4. Na płaszczyźnie ontologicznej ustosunkowanie się do ewentualnego przeciwstawienia „bytu” i „powinności” oraz ich relacji przybiera dwa skrajne kierunki rozwiązań.

Ze stanowiska materialistycznego istnieje tylko „byt” rozumiany jako zjawiska przyrody, zjawiska społeczne lub też ich wytwory. Człowiek wartościuje swoje otoczenie przyrodnicze i społeczne oraz samego siebie. Kwalifikuje ich elementy jako etycznie dobre lub etycznie złe; formułuje reguły. Te reguły dotyczą wszelkich dziedzin jego aktywności, ale część z nich jest traktowana jako reguły etyczne lub reguły prawne. W ten sposób postaciami działalności człowieka jest wartościowanie (ocenie) i normowanie (regulowanie), wytworami ich są odpowiednie oceny i normy (reguły). Nie ma więc jakiegoś odrębnego „świata wartości i powinności”, lecz są ludzie którzy wartościują i normują, oraz wytwory tych czynności. Nie ma więc relacji między „bytem” i „powinnością” jako dwoma rodzajami egzystencji, gdyż ontologicznie istnieje tylko „byt” — jest to stanowisko monizmu materialistycznego. Natomiast warunki bytowania człowieka określają jego wartościowanie i normowanie. Człowiek tworzy wartości i powinności, ale nie kreuje przez to jakiegoś świata w sensie ontologicznym, ani — tym bardziej — go nie odkrywa.

Ze stanowiska idealistycznego istnieje świat wartości i powinności. Najczęściej stanowisko idealistyczne nie jest monistyczne: obok tego świata wartości i powinności istnieje co najmniej jeszcze świat w rozu-

mieniu materialistycznym. Człowiek w sposób bardziej lub mniej doskonały może poznać idealny świat wartości i powinności. Człowiek sam ocenia i normuje zachowanie. Ale istnieją obiektywne, niezależne od niego, wartości i powinności, do których realizacji powinien dążyć i które stanowią kryteria oceny jego działalności i jej wytworów.

Istnieją wielorakie relacje między „bytem” i „powinnością” w zależności od konkretnych koncepcji ontologicznych. Jedną z nich jest „wyprowadzenie” powinności z bytu, gdy właściwości natury, przyrody, społeczeństwa, człowieka wyznaczają obiektywnie to co wartościowe i to co powinno. To jest rozpatrywana ontologicznie postać błędu naturalistycznego⁶.

5. Na płaszczyźnie epistemologicznej podstawowym przeciwstawieniem jest antykognitywizm i kognitywizm. Jest ono w wielu koncepcjach uznane za pochodną przeciwstawienia ontologicznego.

Antykognitywizm twierdzi, że nie można poznać wartości i powinności. Nie ma bowiem „świata powinności” o którym można by orzec coś prawdziwie albo fałszywie. Poznać można procesy wartościowania i normowania wraz z ich uwarunkowaniami. Można też, przy przyjęciu pewnych założeń, orzekać o prawdziwie czy fałszu wypowiedzi zrelatywizowanych instrumentalnie (np. X jest instrumentalnie wartościowe jako środek do osiągnięcia celu C; Aby osiągnąć cel C powinno się zachować w sposób Z) lub też zrelatywizowanych systemowo (np. X jest wartościowe zgodnie z systemem aksjologicznym AS; X jest nakazane (dozwolone) zgodnie z systemem norm SN). Odtąd pisząc o wartościach i powinnościach będę miał na myśli wypowiedzi niezrelatywizowane⁷. Antykognitywista stwierdza, że nie można poznać żadnych powinności czy wartości (niezrelatywizowanych). Można je przyjąć lub odrzucić, ale nie są to czynności poznawcze. Poznanie „bytu” warunkuje racjonalne dokonywanie wyborów, ale żadne poznanie nie przesądza wyboru tego co dobre, czy co powinno, bez przyjęcia założeń wartościujących i norm.

Kognitywizm uznaje, że można poznać wartości i powinności analogicznie do poznania „bytu”. Wyraża się ono w ocenach lub normach, które są prawdziwe (fałszywe), względnie które są co najmniej obiektywnie uzasadnione. Kognitywizm zakłada, że istnieje „świat wartości i powinności”, względnie, że obiektywne wartości i powinności są skorelowane z „bytem” w taki sposób, że poznanie „bytu” umożliwia ich obiektywne ustalenie. To ostatnie stanowisko jest typowym przejawem błędu naturalistycznego rozpatrywanego na płaszczyźnie epistemologicznej⁸.

6. Na płaszczyźnie logiczno-semiotycznej można krytycznie zanalizować błąd naturalistyczny wykazując, na czym właściwie polega i co trzeba założyć, by zająć względem niego określone stanowisko. Błąd ten polega

⁶ Por. J. Wróblewski, *Natura a reguły postępowania*, [w:] *Metaetyka*, red. I. Lazari-Pawłowska, Warszawa 1975, s. 580 i n., 610 i n. i cyt. lit.

⁷ J. Wróblewski, *Kryzys ekologiczny a niektóre zagadnienia i problemy metaetyki i aksjologii ogólnej*, *Etyka* 13, 1974, s. 157—163.

⁸ Np. M. Fritzhand, *Główne zagadnienia i kierunki metaetyki*, Warszawa 1970, rozdz. II, pkt. 7; M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, Warszawa 1963, rozdz. II—IV; G. Kalinowski, *Le problème de la vérité en morale et en droit*, Lyon 1967 i cyt. lit. i mój artykuł rec. *Problem prawdy w moralności i w prawie*, *Etyka* 5, 1969.

na akceptacji określonego stosunku między wypowiedziami odnoszącymi się do „bytu” oraz do „powinności” lub „wartości”.

Przyjmijmy, że interesuje nas etniczny, potoczny język naturalny. Zwroty języka potocznego w rozmaitych kontekstach sytuacyjnych funkcjonują w różnorodny sposób. Ten sam zwrot może spełniać różne funkcje w danym kontekście oraz w różnych kontekstach. Np. zwrot „Jest godzina 8.20” może opisywać istniejący stan rzeczy, wyrażać czyjeś przeżycia spostrzegawcze lub ocenę, wpływać na czyjeś zachowanie, gdy wypowiedzi je spoglądając na zegar przełożony wobec osoby podwładnej, która wchodzi o tym czasie, choć winna była przybyć o godzinie 8.00. Przyjmuje się, że jedna z funkcji wypowiedzi w danym kontekście dominuje nad pozostałymi i to służy za podstawę do kwalifikacji semantycznej tej wypowiedzi.

Dla naszych rozważań wystarczy wymienić trzy funkcje: opisującą, wyrażającą oraz wpływającą. Załóżmy, że zwrot jest użyty w określonym kontekście sytuacyjnym i spełnia wiele funkcji⁹. Funkcja opisująca dominuje, jeżeli aktualnie chodzi o opis jakiegoś fragmentu rzeczywistości; dominuje funkcja wyrażająca, jeżeli chodzi o wyrażenie przeżyć mówiącego podmiotu; dominuje funkcja wpływająca, jeżeli mówiący chce wpłynąć (lub efektywnie wpływa) na zachowanie adresata wypowiedzi. Można również charakteryzować zwroty, rozważając potencjalne funkcje wypowiedzi.

Zwroty językowe, które spełniają aktualnie lub potencjalnie określone funkcje, dzielą się na pewne grupy.

Zwroty, w których dominuje funkcja opisująca zaliczamy do zdań, jako wypowiedzi prawdziwych albo fałszywych w danym języku. Jakie wypowiedzi są zdaniem decyduje koncepcja prawdy i fałszu oraz zakładana ontologia i epistemologia. Nie można wypowiadać zdań o niezrelatywizowanych wartościach i powinnościach etycznych według stanowiska materialistycznego i antykognitywistycznego; można zaś je wypowiadać, przynajmniej pod pewnymi warunkami, w niektórych wersjach idealizmu i kognitywizmu.

Gdy w zwrocie dominuje funkcja wyrażająca przeżycia oceniające zaliczamy go do ocen. Zakładamy, że ocena etyczna nie znaczy tyle, co zdanie stwierdzające zachodzenie określonych przeżyć oceniających (zdanie psychologiczne). Ocena niezrelatywizowana nie jest zdaniem ani wypowiedzią „obiektywnie ważną” na gruncie koncepcji materialistycznych i antykognitywistycznych nawet wówczas, gdy opiera się na stwierdzeniu występowania w przedmiocie ocenionym określonych cech. Znaczeniem jej nie jest więc znaczenie opisowe — odmienny pogląd jest właśnie przykładem błędu naturalistycznego. Ocena ma znaczenie emotywne, jako wyrażenie określonych przeżyć o charakterze niepoznawczym. Natomiast ocena może być zdaniem przy przyjęciu pewnych założeń na gruncie niektórych koncepcji idealistycznych i kognitywistycznych, a to wówczas, gdy opisuje obiektywnie istniejące wartości. Wówczas dominuje jej funkcja opisująca.

Zwroty, w których dominuje funkcja wpływająca zaliczamy do norm. Normy niezrelatywizowane na gruncie koncepcji materialistycznych

⁹ Por. np. klasyczne opracowanie C. K. Ogden i I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, New York 1959, rozdz. X; R. Jacobson, *Essais de linguistique générale*, Paris 1963, s. 87—102. Nazwy funkcji w doktrynie nie są ujednoczone.

i antykognitywistycznych nie są zdaniami, gdyż nic nie opisują. Wyrażają, jak każda wypowiedź, jakieś przeżycia, ale nie są to przeżycia poznawcze. W związku z tym normy są związane z ocenami, a na temat ich powiązań toczą się spory. Z założenia jednak dominuje funkcja wpływająca. Dlatego semantycznie znaczeniem ich jest wzór powinnego zachowania (znaczenie normatywne). Opis właściwości rozmaitych przedmiotów (przyroda, społeczeństwo, człowiek) może stanowić czynnik wpływający na formułowanie norm, ale nie przesądza o ich obiektywnej ważności. Odmienne stanowisko jest przykładem błędu naturalistycznego. Norma może być ujmowana jako zdanie — przy przyjęciu pewnych założeń — na gruncie niektórych koncepcji idealistycznych i kognitywistycznych. Wówczas funkcją dominującą jest opis obiektywnych powinności.

Kwalifikacja wypowiedzi do tych trzech grup semantycznych, przy abstrahowaniu od koncepcji filozoficznych, odbywa się albo przez empiryczne stwierdzenie ich funkcji dominującej w aktualnym użyciu, albo też przy założeniu, iż użycie pewnych zwrotów w danym języku jest charakterystyczne dla wypowiedzi, które potencjalnie funkcjonują jako oceny lub jako normy. W drugim wypadku wystarczy przyjąć, że zwroty takie jak „powinno”, „powinien”, „obowiązany”, „uprawniony”, „wolno”, „nakazuje się”, „zakazuje się” itp. są charakterystyczne dla norm, podczas gdy takie jak „wartościowy”, „dobry”, „zły”, „sprawiedliwy”, „słuszny” itp. cechują oceny.

„Wyprowadzenie powinności z bytu” odwołuje się między innymi do poprawności pewnych rozumowań.

Nazwijmy „logiką formalną” logikę w postaci formalnego rachunku zaksjomatyzowanego. Rachunek taki spełnia warunki określone w teorii systemów dedukcyjnych. Istnieje wiele logik formalnych, ale wystarczy nam tutaj bardzo uproszczone i niepełne ich wyliczenie oparte na sposobach interpretacji tych rachunków. Rachunek logiki formalnej jest zinterpretowany w danym języku J, jeżeli stałe rachunku przyporządkowano obranym wyrażeniom języka J — dzięki czemu otrzymały określone znaczenie — oraz ustalono, jakie wyrażenia języka J wolno podstawiać za zmienne. W logice formalnej aletycznej poprzez taką interpretację zdania i nazwy uzyskały znaczenie opisowe.

Logika formalna deontyczna, względnie — przy pewnym rozumieniu — logika norm, jest tak interpretowana, że zdania są wypowiedziami o normach, czyli mają znaczenie normatywne. Używają one jako stałych niektórych zwrotów, wyżej uznanych za charakterystyczne dla norm, np. „nakazany”, „zakazany”, „dozwolony”. W pewnych ujęciach formalna logika norm jest interpretowana wprost przez normy. Istnieją koncepcje przechodzenia od specjalnego rodzaju logiki aletycznej, jaką jest logika modalna, używająca formuł „konieczne, że p”, „możliwe, że p” itp. do logiki deontycznej. Zawsze jednak chodzi o związki między logikami, interpretowanymi za pomocą zdań lub ich elementów¹⁰. Nie ma natomiast wspólnie logiki, która by pozwalała na powiązanie stosunkiem wynikania zdań, jako przesłanek, i wypowiedzi, a w szczególności norm, które zdaniami nie są. Ma to zasadnicze znaczenie dla krytyki błędu naturalistycznego.

Logiki nieformalne nie są i nie mogą być przedstawione w postaci formalnego rachunku. Nie chodzi tutaj zatem o różnice techniczne w stopniu formalizacji, lecz o zasadniczą odmienność rozumowań. W interpretacjach rachunków formalnych określona wartość logiczna przesłanek

¹⁰ Por. J.-L. Gardies, *Essai sur la logique des modalités*, Paris 1979.

(np. prawda/fałsz dla zdań; „ważność”, „obowiązywanie” itp. dla norm) determinuje wartość prawidłowo wyprowadzonych wniosków. W logice nieformalnej chodzi o znalezienie argumentów, które prowadzą do zaakceptowania wypowiedzi w określonym audytorium. Związek między argumentami a akceptacją wypowiedzi ma charakter perswazyjny: służy przekonywaniu i urabianiu postaw. Z punktu widzenia logiki nieformalnej interpretacje rachunków formalnych stanowią tylko jeden z rodzajów dyskursu, ograniczonego w zasadzie do dziedziny poznania, natomiast o nader ograniczonej roli w dziedzinie działania¹¹. Z tej perspektywy błąd naturalistyczny mógłby być rozpatrywany jako jeden z często stosowanych zabiegów argumentacyjnych o dużej trwałości historycznej.

Rozważając błąd naturalistyczny na płaszczyźnie logiczno-semiotycznej, analizujemy stosunek między „zdaniami etycznymi” (normy i oceny etyczne) a „innymi zdaniami”, przy czym relacja ta określa to, o co chodzi przy „wyprowadzeniu powinności z bytu”. Dystynkcje między obydwojema typami zdań są oparte na analizie semiotycznej, która zależy od właściwości języka i określonych koncepcji ontologicznych i epistemologicznych. Stosunek logiczny między tymi zdaniami jest określony przez logikę.

7. Zwolennicy błędu naturalistycznego utrzymują, że między „zdaniami etycznymi” (E-zdania) i innymi zdaniami (A-zdania) może istnieć jedna z trzech relacji: przynależności, redukowalności lub wywodliwości.

Między E-zdaniami i A-zdaniami zachodzi relacja przynależności (R1), gdy każde E-zdanie należy do klasy A-zdań. Jest to relacja inkluzji między dwoma zbiorami.

Między E-zdaniami i A-zdaniami zachodzi relacja redukowalności (R2), gdy pierwsze sprowadza się do drugich poprzez definicję. Ustala się, że zachodzenie pewnych stwierdzalnych opisowo cech przedmiotu czy zachowania jest *per definitionem* równoznaczne z określeniem, że przedmiot ten jest etycznie dobry, lub że powinno się zachować w taki właśnie sposób. Tę właśnie definicję orzecznika „dobry” krytykował Moore w przytoczonym wyżej fragmencie swych rozważań (por. punkt 2).

Między E-zdaniami i A-zdaniami zachodzi relacja wywodliwości (R3), gdy z A-zdań wyprowadza się E-zdania na podstawie przyjętej logiki. A więc, w przypadku logiki formalnej utrzymuje się, że istnieje rachunek logiczny, za pomocą którego po odpowiedniej interpretacji jego tez istnieją poprawne rozumowania wskazanego wyżej typu. Kto więc uznaje określone A-zdania ten musi uznać jakies E-zdania, pod rygorem popadnięcia w sprzeczność. Takie właśnie rozumowanie krytykował w przytoczonej wypowiedzi Hume i Poincaré. Gdy zaś chodzi o logikę nieformalną to związek między A-zdaniami jako przesłanką i E-zdaniami jako konkluzją, ma charakter perswazyjny. Tego związku nie negują i krytycy błędu naturalistycznego, którzy mogą się powołać na Hume’a — tyle, że nie chodzi tutaj o „wywodliwość” w sensie przyjętym w logice formalnej.

¹¹ Por. Ch. Perelman i L. Olbrechts-Tyteca, *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*, Paris 1958; Ch. Perelman, *The New Rhetoric and the Humanities*, Dordrecht—Boston—London 1979, rozdz. 1—6; tenże, *Justice, Law and Argument*, Dordrecht—Boston—London 1980; Th. Viehweg, *Topik und Jurisprudenz*, München 1965, wyd. 3, rozdz. 7, 13, 16; O. Weinberger, *Topik und Plausibilitätsargumentation*, Archiv f. Rechts-und Sozialphilosophie 59, 1973.

Definiowanie wchodzi w posługiwanie się logiką formalną, więc relacja definiowania może być traktowana jako „wywodliwość” E-zdań *per definitionem* z A-zdań. W tym sensie relacja wywodliwości ma charakter podstawowy dla problemu błędu naturalistycznego¹².

Członami omawianych relacji są E-zdania i A-zdania. E-zdania to „zдания etyczne”, przez które rozumie się oceny lub normy etyczne. Wyodróżnienie tych zdań zakłada wyodrębnienie ocen i norm spośród innych zwrotów języka oraz identyfikację ocen i norm etycznych. Pierwsze założenie należy do semiotyki języka i zostało wyżej przedstawione w pragmatycznym i semantycznym zróżnicowaniu zdań w sensie logicznym oraz ocen i norm niezrelatywizowanych. Wskazano też związek tego zróżnicowania z ontologią i epistemologią. Drugie należy do metaetyki, która wyodrębnia oceny i normy etyczne spośród innych wypowiedzi. Kryteria tego wyodrębnienia są sporne.

A-zdania stanowią zbiór nader heterogeniczny, jeżeli zrekonstruować rozmaite koncepcje popełniające błąd naturalistyczny. Podstawową kategorią są zdania aletyczne (A1-zdania), rozumiane jako wypowiedzi, które są prawdziwe albo fałszywe analitycznie (A2-zdania) lub też na podstawie doświadczenia (A3-zdania). A2-zdania często są traktowane w doktrynach etycznych jako „zдания racjonalne”, których prawdziwość jest oczywista rozumowo tak, jak pewniki geometrii. A3-zdania to przede wszystkim zdania empiryczne, sprawdzalne zgodnie z paradygmatem nauk empirycznych. Szczególnym rodzajem tych zdań są „zдания empiryczne sprzężone” (A4-zdania), stwierdzają one, że przedmiot oceny posiada cechy wymagane po to, by był etycznie wartościowy, lub że zachowanie, które nastąpić powinno zgodnie z normą etyczną, rzeczywiście wystąpiło.

Wprowadzone rozróżnienia daje poniższy schemat stanowisk zwolenników błędu naturalistycznego.

	R1.1	R2.1	R3.1
I	E-zdania są A1-zdaniami	E-zdania są redukowalne do A1-zdań	E-zdania są wywodliwe z samych A1-zdań
	R1.2	R2.2	R3.2
II	E-zdania są A2-zdaniami	E-zdania są redukowalne do A2-zdań	E-zdania są wywodliwe z samych A2-zdań
	R1.3	R2.3	R3.3
III	E-zdania są A3-zdaniami	E-zdania są redukowalne do A3-zdań	E-zdania są wywodliwe z samych A3-zdań
	R1.4	R2.4	R3.4
IV	E-zdania są A4-zdaniami	E-zdania są redukowalne do A4-zdań	E-zdania są wywodliwe z samych A4-zdań

E-zdania: „zдания etyczne”; A1-zdania: „zдания aletyczne”; A2-zdania: „zдания analityczne”; A3-zdania: „zдания empiryczne”; A4-zdania: „zдания sprzężone”.

¹² W mojej analizie wykorzystuję kierunek rozważań Carcaterra, *op. cit.*, rozdz. VII; por. J. Wróblewski, *Natura...*, s. 598 i n.; tenże, *Filozoficzna redukcja „złudzenia naturalistycznego”*, *Etyka* 10, 1972 w polemice z T. Styczeń, *Antropologia a etyka*, Zeszyty Naukowe KUL 4, 1970.

8. Podstawowe stanowisko błędu naturalistycznego w ujęciu krytyki Hume'a jest zawarte w rubryce I schematu. Można je potraktować jako określenia kognitywizmu, którego wersjami są warianty wskazane w dalszych wierszach schematu. Kognitywizm w tym ujęciu jest charakterystyczny dla wszystkich kierunków naturalistycznej moralności czy też koncepcji prawa natury: z poznania „natury” wywodzi się prawdziwe lub obiektywnie sprawiedliwe E-zdania.

Rubryka II charakteryzuje tezy racjonalistycznych lub formalistycznych doktryn moralności i prawa natury. Według pierwszych E-zdania są rozumowo odkrywany ocenami lub normami. Formalizm ujmuje E-zdania w formuły, których struktura gwarantuje, że zmienne treści w nich wyrażone dają reguły etycznie dobre, słuszne, sprawiedliwe itd. Przykładem imperatywów kategorię Kant'a lub formuły jego następców¹³.

Rubryka III charakteryzuje tezy naturalistycznej filozofii i doktryn prawa natury, które podkreślają, że E-zdania są wywodliwe z wypowiedzi o empirii opisanej w sposób właściwy naukom ścisłym. Termin „żółty” odnoszący się do wrażeń wzrokowych człowieka jest określony przez długość fal świetlnych, podobnie można sprowadzić do cech empirycznych określenie terminu „dobry” czy „powinien”. Przykładem obrazowym jest koncepcja mierzenia dobra klasycznego utilitarysty J. Bentham'a¹⁴.

Rubryka IV charakteryzuje tezy tych moralistów i prawników, którzy wyprowadzają E-zdania z faktów powszechności oceniania pewnych przedmiotów jako etycznie dobrych czy złych, względnie z faktu powszechności przestrzegania jakichś reguł zachowania. Przykładem są koncepcje obiektywnej ważności powszechnie przestrzeganych norm etycznych, stanowiące podstawę socjologicznych wersji uniwersalnej moralności czy też prawa natury¹⁵. W pewnej interpretacji, może to być również wersja afirmacji tego, co istnieje, uwieczniona przez wolterowskiego Panglossa.

9. Krytyka błędu naturalistycznego polega na odrzuceniu relacji przedstawionych w podanym schemacie.

Przyjęcie twierdzenia o przynależności E-zdań do klasy A-zdań (kolumna relacji R1) zakłada idealistyczną ontologię i kognitywistyczną epistemologię, które uznają, że E-zdania należą do tego samego języka co A-zdania i są w nim w tym samym sensie prawdziwe lub fałszywe. Współcześnie takie stanowisko w metaetyce nie jest dyskutowane. W rozważaniach semiotycznych i w rozważaniach logicznych rozgranicza się te dwa typy zdań.

Przyjęcie twierdzenia o redukowalności E-zdań do A-zdań (kolumna relacji R2) jest charakterystyczne dla wielu postaci błędu naturalistycz-

¹³ I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, Warszawa 1953, s. 50 i n., 67, 75 i n.; R. Stammler, *Die Lehre von dem richtigen Rechte*, Berlin 1902, s. 208; L. Nelson, *Kritik der praktischen Vernunft*, Leipzig 1917, s. 132, 136, 224.

¹⁴ J. Bentham, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, Warszawa 1958, rozdz. IV.

¹⁵ Np. M. Mead, *Some Anthropological Considerations Concerning Natural Law*, *Natural Law Forum* 4, 1961; H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford 1961, rozdz. IX, pkt. 2; O. Weinberger, *Über schwachen Naturrechtslehren*, [w:] *Ius Humanitatis*, Berlin 1980.

nego i zostało poddane krytyce Moore'a i jego kontynuatorów. Krytyka traktuje redukowalność jako zabieg definicyjny. Jeżeli jej zwolennik proponuje nowe użycie terminów etycznych poprzez ową redukcję, to dyskusja dotyczy przyjęcia konwencji językowych. Gdyby definicję ujmować jako określenie, jak używane są terminy etyczne w danym języku, to wówczas dochodzimy do empirycznej kwestii zwyczajów językowych. Gdyby nawet stwierdzić, że w jakimś języku „redukowalność” taka zachodzi — co bardzo wątpliwe — to i tak trzeba by przyjąć, że z faktu użycia języka w określony sposób „wyprowadza się” powinność takiego użycia. Dochodzi się wówczas do relacji „wywodliwości”. Rozumienie „redukowalności” w sensie budowy definicji regulujących prowadzi do problemów łączących dwa wyżej wymienione rodzaje definicji.

Zwolennik błędu naturalistycznego nie traktuje jednak redukcji semiotycznie, lecz ontologicznie i epistemologicznie. Wówczas krytyka przenosi się na teren filozofii i *res ad principia venit*. Materialista i antykognitywista taką redukowalność odrzucają (por. punkty 3, 4).

Przyjęcie relacji „wywodliwości” E-zdań z A-zdań (kolumna relacji R3) ma znaczenie zasadnicze dla zwolenników i dla krytyków błędu naturalistycznego.

Błąd uznawania relacji R3 między E-zdaniami i A-zdaniami polega na tym, że nie ma takiej logiki formalnej, która by mogła być zinterpretowana tymi typami zdań w sposób uzasadniający poprawność rozumowania. Formułą A-zdania jest „p”, formułą zaś E-zdania „obowiązuje, że p”, przy założeniu, że, zależnie od właściwości języka, p w E-zdaniu jest wyrażone w odpowiednim trybie czasownika. Nie można przyjąć reguły: z każdego zdania będącego formułą „p” można wywnioskować zdanie formuły „obowiązuje, że p”. Analogiczny argument można sformułować co do stosunku zdania aletycznego formy „p” oraz oceny „dobrze, że p”. Nie ma rachunków formalnych, które by tego rodzaju przekształcenia dopuszczały. Natomiast istnieją rozumowania praktyczne, w których przyjmuje się, że z przesłanek zawierających A-zdania i E-zdania można wywieść E-zdania. Tego rodzaju rozumowań używa się często w dyskursie moralnym i prawnym i bez nich trudno wyobrazić sobie kontrolę ich racjonalności. Jednak, niezależnie od zagadnień logicznych związanych z tymi rozumowaniami, nie zarzuca się im nigdy błędu naturalistycznego.

Tak więc we współczesnej logice formalnej nie ma możliwości wyprowadzenia E-zdań z samych A-zdań bez popełnienia błędu. Jeżeli zaś się tę relację rozpatruje na gruncie logiki nieformalnej, to nie chodzi o błąd, tylko o skuteczność perswazji, która stanowi kryterium oceny. A w tym kontekście nie mówi się o błędzie naturalistycznym.

10. Jeżeli nie ma logiki formalnej, która uzasadnia wywodliwość E-zdań z A-zdań, nasuwa się pytanie, w jaki sposób błąd naturalistyczny był i jest z powodzeniem kultywowany w doktrynach moralności i prawa. Analiza wykazuje, że „wywodzenie” z „natury” jakichś powinności czy wartości, opiera się na przyjęciu nieujawnionych założeń przyjmowanych koncepcji natury. Doktryny naturalistyczne w dziedzinie moralności i prawa posługują się trojakim pojęciem natury¹⁶.

„Natura faktyczna” to natura ujęta — z założenia — w sposób opiso-

¹⁶ Por. szerzej J. Wróblewski, *Natura...*, passim.

wy. Zagadnienie kryteriów wyboru cech, ze względu na które opisuje się naturę, jest pomijane.

„Natura etyczna” jest charakteryzowana przez cechy, które przypisuje się naturze faktycznej na podstawie przyjętych kryteriów etycznych („natura etyczna₁”), albo też cech, których w sposób opisowy stwierdzić się nie da („natura etyczna₂”).

„Natura logiczna” jest ujmowana albo nominalnie albo realnie. W pierwszym ujęciu („natura logiczna₁”) chodzi o cechy przedmiotu, które są „istotne” w tym sensie, że bez nich nie byłby on desygnatem danego terminu w danym języku; chodzi tutaj o konwencję. W drugim ujęciu, realnym („natura logiczna₂”) chodzi o istotność określaną na gruncie rozważań natury faktycznej lub natury etycznej, o których wyżej była mowa.

Błąd naturalistyczny występuje wówczas, gdy powinności lub wartości wyprowadza się bądź z „natury faktycznej”, bądź też z „natury etycznej₁”. Wówczas bowiem z A-zdań wywodzi się E-zdania. W przypadku „natury etycznej₂” z E-zdań wyprowadza się E-zdania. W przypadku „natury logicznej₁” chodzi o konwencje językowe: mamy do czynienia z redukowalnością opartą na definiowaniu, więc sprawa dotyczy konwencji semantycznych (kolumna R2 w schemacie), choć krytykowanym poglądom nie chodzi o sprawy językowe. W przypadku „natury logicznej₂” sprawa sprowadza się do problemów „natury faktycznej” oraz „natury etycznej₁”.

Błąd naturalistyczny, dzięki któremu z A-zdań opisujących „naturę faktyczną” lub „naturę etyczną₁” wywodzi się E-zdania, polega na tym, że przesłanką E-zdań nie są tutaj tylko A-zdania, lecz również ukryte E-zdania. „Natura faktyczna” jest tylko pozornie określona w sposób niewartościujący. Analiza wykazuje, że pewne cechy z opisywanej natury są uznane za etycznie relewantne. Kryteria tej relewancji są różne.

Bruno H. Reifenrath (Uniwersytet w Koblencji)

Kierunki i problemy zachodnioniemieckiej filozofii*

Zadanie naszkicowania głównych nurtów, względnie głównych kierunków, we współczesnej filozofii zachodnioniemieckiej równa się próbie znalezienia prostych dróg w labiryncie. Postaramy się to prawie nierozwiązywalne zadanie zrealizować w dwóch etapach: najpierw (w części I) naszkicujemy drogę zachodnioniemieckiej filozofii¹ i jej problemy od roku 1945 do czasów współczesnych, a następnie (w części II) podejmiemy próbę uświadomienia ważkości obecnych problemów, uwzględniając stanowiska reprezentatywnych przedstawicieli.

I

Zacznijmy od negatywnego stwierdzenia, że minął już czas wielkich szkół filozoficznych, które w istotny sposób wpływały na całe epoki niemieckiego życia duchowego, np. szkoły Tomasza z Akwinu, Georga Wilhelma Fryderyka Hegla, Edmunda Husserla i innych. Współczesna filozofia zachodnioniemiecka obejmuje wiele podejść do teorii i obszarów problemowych całkiem różnorodnego pochodzenia. Każda typizacja, którą podejmiemy w dalszej części, oznacza przeto straty treściowe, natomiast każde powiązanie teorii — bardzo ryzykowne ujednoczenie. Zamiast klasyfikować według pokrewieństwa ujęć teorii można byłoby podjąć klasyfikację według obszarów problemowych, którym następnie przyporządkowałoby się różne nurty filozoficzne, przy czym uwzględniono by w odpowiedni sposób historyczny wymiar filozofii. Można przy tym wykazać, że słuszne jest stwierdzenie Hegla zawarte w przedmowie do jego *Filozofii prawa*, że filozofia jest „ujęciem myślowym swojego czasu”². Jeszcze bardziej potwierdza się — biorąc pod uwagę rozwój filozofii ostatnich 35 lat — pogląd Hegla, że filozofia ujawnia się dopiero „w czasie”, dopiero wtedy „gdy rzeczywistość zakończyła już swój proces kształtowania i w pełni się wyraziła”. Hegel opisuje ten fakt słynną metaforą: „Gdy filozofia maluje swoją szarość szarością, wtedy pewna postać życia się zestarzała i tą szarością nie można jej odmłodzić, lecz tylko rozpoznać; sowa Minerwy rozpoczyna swój lot dopiero o zmierzchu”³.

Ostatnie 35 lat zachodnioniemieckiej historii filozofii od roku 1945 można za Hansem Michaeliem Baumgartnerem podzielić na cztery fazy, z których ostatnia trwa do dziś.

---

* Artykuł został napisany w roku 1980, z niem. przełożył Max Urchs. Przypisy ze względu na ich obszerność zamieszczono na końcu tekstu.

1. *Faza odzyskania tradycji myśli filozoficznej* przez zwrócenie się ku niemieckiej filozofii lat dwudziestych. Tematy fenomenologii, ontologii, metafizyki, teorii poznania i filozoficznej antropologii podjęte zostają na nowo i dalej prowadzone, a są to przede wszystkim założenia myślowe Mikołaja **Hartmanna**, Maxa **Schelera**, Helmutha **Plessnera**, Arnolda **Gehlena** i innych. Ponadto pod wrażeniem wydarzeń drugiej wojny światowej wpływ na myślenie i jego tematy zaczyna wywierać filozofia egzystencji (Martin Heidegger, Karl Jaspers i inni).

2. *Faza „internacjonalizacji badań filozoficznych”*⁴. Filozofia anglo-amerykańska zyskuje rosnący wpływ w Niemczech. Wolfgang **Stegmüller**, jeden z najbardziej znanych zwolenników tego kierunku filozoficznego żąda, ażeby wszelkie dysputy filozoficzne prowadzić racjonalnie i dojść do intersubiektywnie sprawdzalnych wypowiedzi. Jednocześnie zyskuje na znaczeniu tradycja logiczno-empirycznego Koła Wiedeńskiego (Ernst **Mach**, Richard **Avenarius**, Moritz **Schlick**, Rudolf **Carnap**, Karl **Popper**, Victor **Kraft** i inni). Zaczynają zarysowywać się spory pomiędzy filozofią tradycyjną, a kierunkami neopozytywistycznymi i pragmatycznymi.

3. *Faza konfrontacji między filozofią tradycyjną i analityczną*. Faza ta sięga od połowy lat sześćdziesiątych do początku lat siedemdziesiątych. Centralne miejsce zajmują tu rezultaty badań filozoficznych natury politycznej, zorientowane na teoretyczne założenia od Arystotelesa do Marksa, od Marksa do Maxa Webera. Filozofia tego czasu odzwierciedla „szarą szarością” okres rozruchów studenckich i starć socjalno-politycznych, z którymi wiążą się nazwiska **Horkheimera**, **Adorna**, **Marcusego**, **Habermasa**.

4. *Faza krytycznego współdziałania*. Wyraźnie traci na sile ostrość i polemika w starciach. Wspólnie dochodzi się do „wyuczonyj nowej rzeczowości”⁵. Baumgartner charakteryzuje tę fazę w negatywny sposób jako „odwrot od dwu hipertroficznycch idei”: odwrócenie się od „fanatyzmu naukowego uznającego absolut nauki i sprzężonego z nią sceny-tyzmu oraz od utopii demokratyzacji romantycznie totalizującej model dialogu międzyjednostkowego”⁶.

Baumgartner wymienia trzy obszary problemowe współczesnej filozofii zachodnioniemieckiej, które jednakże są w różnorodny sposób podzielone:

- obszar problemowy historii nauki, teorii nauki i teorii języka;
- obszar problemowy „odnowionej filozofii praktycznej, który obejmuje całą dziedzicę tradycji klasycznych, idealistycznych i postidealistycznych aż do założeń historiozoficznych i społeczno-teoretycznych”⁷;
- obszar problemowy „samookreślenia filozofii w jej roli i funkcji we współczesności”⁸.

Walter **Schulz** reprezentuje w swojej pracy⁹ — aczkolwiek w innym podziale — ten sam zakres problemów: „unaukowienie” (teoria nauki) — „uwewnętrznienie” (zachodnioeuropejska metafizyka i egzystencjalizm) — „uduchowienie i ucieleśnienie” (filozofia historii) — „odpowiedzialność” (problemy etyki). Schulz twierdzi, że obszar problemowy zawarty w pojęciu „uwewnętrznienie” jest „filozofią klasycznej tradycji” i należy do przeszłości¹⁰.

Rzeczywiście, filozofia zachodnioniemiecka pozbawiona jest dziś wspólnych koncepcji metafizycznych, które przedstawiono jeszcze na początku lat dwudziestych. Przykładowo można wymienić nazwiska Maxa **Schelera** i Dietricha **von Hildebranda**. Nie tylko to, że staramy się dzi-

siaj ująć nasze problemy „more geometrico” (Spinoza), jest charakterystyczne dla naszego czasu, lecz również fakt, że język wielkich metafizyków stał się dla nas nieznośny. Walter Schulz sądzi, że „prześwietlenie” filozofii klasycznej, „łącznie z analizą egzystencjalizmu, która dopełnia zachodnioeuropejską metafizykę”, przedstawia się w istotny sposób jako „historia destrukcji”. Ta „historia destrukcji”, mówi Schulz, wydaje się „konieczna, jeżeli w inny sposób chce się zrozumieć problematykę współczesności”¹¹.

Wymienione przez Baumgartnera i Schulza obszary problemowe chciałbyśmy uzupełnić historią filozofii, która znajduje widoczny wyraz w opracowaniu krytycznych edycji¹². Wydaje się, że chcemy dzisiaj upewnić się o sensie sensu, śledząc problematykę sensu w przeszłości. W istocie rzeczy ponowne wydanie dzieł filozofów klasycznych jest jedynie symptomem syzyfowej pracy filozofii. Mikołaj Hartmann formułuje ten stan rzeczy następująco: „najważniejsze problemy filozofii, które w przeważającej części są problemami metafizycznymi, żądały zawsze coraz to nowych rozwiązań. Nierozwiązywalność jej problemów jest istotnym, charakterystycznym elementem filozofii”¹³.

Wilhelm Wieschedel charakteryzuje ten stan rzeczy, wskazując na źródło „czynności radykalnego pytania” — „Jak wszelka działalność ludzka również i czynność pytania wywodzi się z doświadczenia. Filozofowanie jako czynność radykalnego pytania musi więc wywodzić się z radykalnego doświadczenia, które przewija się przez cały byt: od niepewności, od zdrady i od dali, aż do śmierci i do zwątpienia, gnębiącego myślącego człowieka, w wydające nam się tak oczywistym 'jest' ”¹⁴.

II

Mianem „krytycznego współdziałania” scharakteryzowaliśmy sytuację współczesnego filozofowania. Co należy pod tym rozumieć wyjaśnia Baumgartner¹⁵, który zauważalną obecnie fazę filozoficznego dialogu ujmuje jako „powrót do krytycznej, lecz teraz rzeczywiście wspólnej, dyskusji szczegółowej”, w której udział biorą również przedstawiciele filozofii analitycznej, względnie racjonalizmu krytycznego oraz filozofii dialektycznej, ewentualnie teorii krytycznej. Po zmaganiach wewnętrznych opowiedziano się za dynamicznym zrozumieniem nauk i ich postępów poznawczych, starając się wzajemnie pogodzić stanowiska hermeneutyki, teorii krytycznej i racjonalizmu krytycznego.

Filozofia analityczna z kolei znalazła dojsię do etyki, wprawdzie etyki utilitarystycznej, i zwróciła się ku filozofii języka i problemom praktycznoobyczajowym, tak jak czyniła to od dawna filozofia w Niemczech, Austrii i Szwajcarii. Przedstawiciele racjonalizmu krytycznego Hans Albert¹⁶ i Hans Lenk¹⁷ w niedawnym czasie krytykowali tezę o neutralności metaetyki. Przede wszystkim Annemarie Pieper¹⁸, Ottfried Höffe¹⁹, Günther Patzig²⁰, Friedrich Kaulbach²¹ poprzez swoje krytyczne ujęcia zasadniczych problemów moralności przyczynili się do systematycznego zróżnicowania etyki i — ogólnie rzecz biorąc — do „rehabilitacji filozofii praktycznej”. Przy tym dzieła już prawie klasyczne, jak Hansa Reinera monografia *Obowiązek i skłonność*²² czy Hansa-Georga Gadamera *Prawda i metoda*²³ osiągają wysokie nowe nakłady. Teoria krytyczna tzw. „szkoły frankfurckiej” zwróciła się ku lingwistyce i teorii aktu mówienia (Sprechakttheorie) i uległa w pracach Karla-Otto Apela²⁴ pragmatyczne-

mu ukierunkowaniu. Już bardzo wcześnie próbował Apel poprzez krytyczną konfrontację doprowadzić do wiążącej dyskusji pomiędzy filozofią analityczną i fenomenologiczno-hermeneutyczną i przyczynił się poprzez recepcję Peirce'a i Kanta do rozszerzenia horyzontów tego kierunku filozoficznego. Poprzez ujęcie problemów filozofii historii, przede wszystkim historii rodzajów, i ich krytyczne rozważanie w powiązaniu z analityczną filozofią historii (Hans-Michael Baumgartner, Jörn Rösen²⁵, Jürgen Habermas²⁶) teoria krytyczna została zmuszona „do sprecyzowania swojej zasady historycznomaterialistycznej” i jeśli nie do zmiany znaczenia, to do istotnego zmodyfikowania jej w sensie teorii ewolucji historii, która formacje społeczne interpretuje jako socjokulturalne poziomy nauczania²⁷. „Jeszcze (za) niezadowolająco przedyskutowany” uważa Baumgartner „zasadniczy problem stosunku pomiędzy jednostką rozumną a rzeczywistością społeczną”²⁸.

Aktualna dyskusja filozoficzna w Republice Federalnej Niemiec jest reprezentowana przede wszystkim przez mniej lub bardziej regularnie działające koła robocze²⁹, w których pracują filozofowie — przedstawiciele najrozmaitszych kierunków. Teorią nauk historycznych i społecznych, w szczególności problemami „obiektywności historii i stronniczości”, „historii jako procesu” oraz „teorii i opowiadania w nauce o historii” zajmuje się od roku 1974 grupa przy Fundacji Wernera-Reimera. Należą do niej m.in. Baumgartner, Habermas, Hermann Lübbe³⁰, Odo Marquard³¹, Patzig i Rösen. W grupie przy Fundacji Fritza Thyssena spotykają się regularnie filozofowie: Apel, Baumgartner, Rüdiger Bubner³², Carl Friedrich Gethmann³³, Norbert Hinske³⁴, Friedrich Kambartel³⁵, Hermann Krings³⁶, Lenk, Lübbe, Marquard, Jürgen Mittelstrass³⁷, Manfred Riedel³⁸, Robert Spaemann³⁹, Walter Ch. Zimmerli⁴⁰ i inni. Zasadniczym problemem tej grupy jest „rola i funkcja filozofii”.

Koło dyskusyjne skupione wokół Willi Oelmüllera⁴¹ w Paderborn zajmuje się szczególnie problemami ugruntowania filozofii praktycznej, a dokładniej problemami transcendentalfilozoficznego uzasadnienia norm obyczajowych i politycznych, historycznymi zmianami wartościowaniami i innymi.

Problem ugruntowania etyki i uzasadniania norm dyskutuje się również w szkole w Erlangen-Konstanz (konstruktywizmu filozoficznego), którą reprezentuje Friedrich Kambartel.

Transcendentalfilozoficznymi uzasadnieniami etyki zajmują się w pierwszym rzędzie Hermann Krings, Lübbe, Marquard, Oelmüller i inni. Filozofie analityczną, która jest kontynuacją neopozytywizmu, reprezentują w RFN przede wszystkim Wolfgang Stegmüller⁴² i Norbert Hoerster⁴³. Problemami ogólnej filozofii przyrody, filozoficznego ugruntowania i eksplikacji nauk przyrodniczych i logiki, filozofią matematyki zajmują się: Bruno von Freytag-Löringhoff⁴⁴, Kurt Hübner⁴⁵, Bernulf Kanitscheider⁴⁶, Fridrich Kaulbach⁴⁷, Paul Lorenzen⁴⁸, Albert Menne⁴⁸ i Carl Fridrich von Weizsäcker⁵⁰. Problemy średniowiecznej filozofii analizują przede wszystkim: Heinrich Beck⁵¹, Gertrud Kahl-Furthmann⁵², Wolfgang Kluxen⁵³, Joachim Kopper⁵⁴, Johannes Lotz⁵⁵, Max Müller⁵⁶, Georg Picht⁵⁷, Josef Pieper⁵⁸, Hans Reiner, Fritz-Joachim von Rintelen⁵⁹, Heinrich Rombach⁶⁰, Alfred Schöpf⁶¹, Jörg Splett⁶², Karl-Heinz Volkmann-Schluck⁶³ i inni.

Badaniem filozofii Kanta zajmuje się głównie Berlińskie Towarzystwo Filozofii — Towarzystwo Kanta (dawniej: Stare Berlińskie Towarzystwo Kanta), które w roku 1981 organizuje w Moguncji V Międzynarodowy

Kongres Kantowski na temat „200 lat *Krytyki czystego rozumu*”. Do wiodących znawców Kanta w RFN zaliczają się przede wszystkim: Gerhard Funke⁶⁴ (od roku 1969 wydawca „Studiów kantowskich”), Ingeborg Heidemann⁶⁵, Norbert Hinske⁶⁶, Friedrich Kaulbach, Johannes Schwartländer⁶⁷ i inni.

Badaniami nad Heglem opiekuje się głównie archiwum Hegla w Bochum. W tej dziedzinie zasłużyli się w ostatnich latach w RFN Josef Derbolav⁶⁸, Iring Fetscher⁶⁹, Hans-Friedrich Fulda⁷⁰, Hans-Georg Gadamer, Karl-Heinz Ilting⁷¹, Werner Marx⁷², Friedhelm Nicolin⁷³, Otto Pöggeler⁷⁴, Michael Theunissen⁷⁵ i inni. Z okazji Heglowskiego Roku Jubileuszowego w 1981 r. odbędą się w Norymberdze pod koniec stycznia „Dni heglowskie”, których problematyka skupia się wokół tematów: „Hegel jako radca szkolny Norymbergii” i „Norymberska 'logika' Hegla”. Międzynarodowy Kongres Heglowski, który odbędzie się w dniach od 25 do 28 czerwca 1981 r. i zorganizowany zostanie przez Filozoficzne Seminarium uniwersytetu w Heidelbergu, poświęcony będzie tematowi: „Kant czy Hegel? O formach uzasadniania w filozofii”.

Problemami marksizmu i badaniami marksistowskimi zajmują się w RFN Jakob Barion⁷⁶, Rüdiger Bubner⁷⁷, Iring Fetscher, Jürgen Habermas, Hans-Joachim Lieber⁷⁸, Hans-Jörg Sandkühler⁷⁹, Wiebke Schrader⁸⁰ i inni.

Problemami fenomenologii w oparciu o Husserla i Schelera interesują się Alwin Diemer⁸¹, Gerhard Funke, Ludwig Landgrebe⁸², Ernst von Orth⁸³, Hans Wagner⁸⁴ i inni.

W publikacjach Waltera Biemela⁸⁵, Willego Oelmüllera, Gerda Wollandta⁸⁶ i innych pojawiają się problemy estetyczne.

Na pytanie „czym jest człowiek?” (antropologia) odpowiedzi poszukują: Otto Friedrich Bollnow⁸⁷, Wilhelm Kamlah⁸⁸, Michael Landmann⁸⁹, Max Müller, Anton Neuhäusler⁹⁰, Heinrich Rombach.

Na temat filozofii greckiej, a szczególnie Platona i Arystotelesa publikowali w ostatnich latach w RFN: Werner Beierwaltes⁹¹, Günther Bien⁹², Josef Derbolav, Werner Marx, Günther Patzig, Josef Stallmach⁹³, Elfriede Tielsch⁹⁴, Ernst Tugendhat⁹⁵, Karl-Heinz Volkman-Schluck i inni.

Zakres problemów współczesnej filozofii zachodniemieckiej przedstawiony został w tym artykule jedynie w sposób bardzo zwięzły. Uwzględnieni mogli być tylko ci filozofowie RFN, którzy w ostatnich latach dali się poznać jako autorzy publikacji. Wspólne dla wszystkich jest poszukiwanie prawdy. Lecz „prawda”, jak sądzi Arthur Schopenhauer, „może czekać, ponieważ ma długi żywot. To co prawdziwe i poważne porusza się powoli, lecz nieustannie i osiąga swój cel”⁹⁶. Obecna sytuacja w Niemczech scharakteryzowana byłaby niewystarczająco, jeśli chciałoby się poprzestać na wymienieniu kręgów problemowych. Nawiązując do Hegla stwierdziliśmy, że filozofia jest „swoim czasem ujętym w myślach”, innymi słowy: filozofia wyraża abstrakcyjnie stosunki teraźniejszości. Tobiasz Brocher, psychoterapeuta z Gießen, ma wrażenie, że współczesne stosunki to „prowizoryczne życie między odzieżą do wyrzucenia, nadmuchiwymi meblami i cmentarzyskami samochodowymi, życie ogarnięte przez strach stania się w końcu takim samym przedmiotem do wyrzucenia, zużytym materiałem w procesie produkcji, który to proces poddany jest zinstytucjonalizowanemu przymusowi”⁹⁷. W tym samym sensie potrzebujemy „wiedzę do wyrzucenia”⁹⁸. „Wiedza do wyrzucenia” jednakże jest „wiedzą użytkową”, którą zdobywa się ze względów utylitarystycz-

nych i znowu zapomina. Nie jest ona wiedzą kształcącą, która integrowałaby się w świadomości ludzkiej.

Utylitarystyczne nastawienie ogromnej większości zachodni Niemieckiego społeczeństwa znajduje swój odpowiednik w tendencji do ograniczenia nauki filozofii w szkolnictwie wyższym a całkowitej jej likwidacji w gimnazjach. W demokratycznej państwowości, w której niekiedy „królami” są filozofowie, jak sobie tego Platon życzył, pytanie „po co filozofia” musi znaleźć dla wszystkich zrozumiałą i jasną odpowiedź. Oczywiście trzeba sobie najpierw uświadomić, czego filozofia właściwie chce. Jednej z możliwych odpowiedzi, która być może do dziś zachowała swą ważność, udzielił już Kant. Według niego „pole filozofii” można ograniczyć do następujących pytań: „1. Co mogę wiedzieć?; 2. Co powinienem czynić?; 3. Czego mogę oczekiwać?; 4. Czym jest człowiek”⁹⁹.

Pierwsze pytanie jest chyba — biorąc pod uwagę jego znaczenie — najmniej sporne. Zmierza ono — transcendentalfilozoficznie formułując — do badania warunków ludzkiego poznania, względnie wymogu prawdziwości poznania. Bezsporne jest, że poszukiwanie odpowiedzi na drugie pytanie jest nagląco konieczne, a nawet, że odpowiedzi na to pytanie przysługują priorytet. Ważność tego pytania jest powszechnie uznana w RFN. Świadczy o tym staranie o nowe uzasadnienie filozoficznej etyki. Wysiłki w tym kierunku przebiegają w najróżniejszych płaszczyznach. Istota tej problematyki ujawnia się w poszukiwaniu powszechnie uznanych norm i wartości i ich naukowego uzasadnienia. Chodzi więc o takie wartości, które obowiązywałyby wszystkich ludzi. Już Wilhelm Windelband twierdził: „relatywizm jest oddaleniem filozofii i jej śmiercią. Dlatego może ona żyć tylko jako nauka o ogólnie uznanych wartościach”¹⁰⁰.

Odpowiedź na pytanie „czego mogę oczekiwać?” — wiązał je Kant z religią — jest trudna. Jest ono bowiem w naszych dzisiejszych stosunkach pytaniem właściwie metafizycznym, pytaniem o sens — o sens życia, o sens ludzkich stosunków, o sens świata. Wielu ludziom religia nie może dać już odpowiedzi na pytanie o sens, ponieważ sama religia nie ma już dla nich sensu. Trzeba więc to pytanie na nowo postawić. Podobnie jest z pytaniem „czym jest człowiek?” Średniowiecze odpowiadało na to pytanie wskazując, że człowiek stworzony jest na obraz i podobieństwo Boga. Karol Darwin natomiast widział człowieka w zasadzie jako małpę na wyższym szczeblu rozwoju. W pewnym więc tylko stopniu odróżniał go od zwierzęcia. Dziś wiemy wiele więcej o człowieku niż w średniowieczu, jednakże na decydujące pytanie o istotę człowieka nie potrafimy udzielić odpowiedzi. Josef Derbolav utrzymuje, że człowiek jest „istotą będącą kwestią i kwestionowaną”¹⁰¹, a więc taką istotą, która na gruncie swojej psychofizycznej struktury słabości osiąga stopień najwyższej ekscentryczności, która jednakże poprzez swoją umiejętność zadawania pytań odnajduje w sobie niesamowity obowiązek pedagogiczny. Człowiek jest w stanie swoją własną strukturę słabości poprzez swą umiejętność zadawania pytań przekształcić w cechy pozytywne i zwrócić się całkowicie ku sobie w filozoficznej refleksji. Filozofii przypada zatem bardzo znaczące zadanie. Właśnie ona powinna być mistrzynią ludzi. Tak rozumując „sowa Minerwy” nie powinna rozpoczynać swego lotu dopiero o zmierzchu, lecz w słonecznym blasku dnia, aby zmierzch nie zapadł ostatecznie nad ludzkością.

¹ Orientujemy się tutaj wg wywodów Hansa-Michaela Baumgartnera i Hansa-Martina Sassa, *Philosophie in Deutschland 1945—1975*, Meisenheim 1979 (Filozofia w Niemczech w latach 1945—1975).

² G. W. F. Hegel, *Podstawy filozofii prawa*, Przedmowa, XXIV.

³ Ibid.

⁴ H.-M. Baumgartner, *ibid.*, s. 6.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., s. 5.

⁸ Ibid.

⁹ W. Schulz, *Philosophie in der veränderten Welt*, wyd. 2, 1977 (Filozofia w zmieniającym się świecie).

¹⁰ Ibid., s. 9.

¹¹ Ibid.

¹² Aktualnie spotyka się w Republice Federalnej Niemiec następujące edycje: Albertus Magnus-Ausgabe (Bonn/Münster), Anselm von Canterbury-Ausgabe (Stuttgart), Bolzano-Ausgabe (München), Cusanus-Ausgabe (Heidelberg), Dilthey — Ausgabe (Stuttgart/Göttingen), Eckhart-Ausgabe (Stuttgart), Fichte-Ausgabe (München), von Freiberg-Ausgabe (Bochum), Hegel-Ausgabe (Bochum), Heidegger-Ausgabe (Frankfurt), von Hildebrand-Ausgabe (Stuttgart/Regensburg), Husserl-Ausgabe (Löwen, Freiburg, Köln und Aachen), Jakobi-Briefe-Ausgabe (München), Kant-Ausgabe (Göttingen), Keoler-Ausgabe (München), Kopernikus-Ausgabe (München/Berlin), Leibniz-Ausgabe (Münster/Hannover/Berlin), Nietzsche-Ausgabe (Berlin), Paracelsus-Ausgabe (Marburg), Scheler-Ausgabe (Bern/München), Schelling-Ausgabe (München), Friedr. Schlegel-Ausgabe (Paderborn/Zürich), Schopenhauer-Ausgabe (Darmstadt), Deutsche Thomas-Ausgabe (Salzburg/Walberberg).

¹³ N. Hartmann, *Einführung in die Philosophie*, wyd. 4, Hannover 1956, s. 7 (Wprowadzenie do filozofii).

¹⁴ W. Weischedel, *Autobiographie. [W:] Philosophie in Selbstdarstellungen*, II, Hamburg 1975, s. 339.

¹⁵ Por. H.-M. Baumgartner, *ibid.*, s. 17 i n.

¹⁶ Hans Albert napisał m.in.: — *Ökonomische Ideologie und politische Theorie*, wyd. 2, 1972 (Ekonomiczna ideologia i polityczna teoria). — *Traktat über kritische Vernunft*, wyd. 2, 1969 (Traktat o krytycznym rozumie). — *Konstruktion und Kritik*, 1972 (Konstrukcja i krytyka). — *Theologische Holzwege*, 1973 (Teologiczne bezdroża). — *Transzendente Träumeraien*, 1975 (Transcendentalne marzenia).

¹⁷ Hans Lenk napisał m.in.: — *Kritik der logischen Konstanten*, 1969 (Krytyka stałych logicznych). — *Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie*, (wydawca, 1971) (Nowe aspekty teorii nauki). — *Philosophie im technologischen Zeitalter*, wyd. 2, 1972. — *Erklärung — Prognose — Planung*, 1972 (Wyjaśnienie — Prognoza — Planowanie). — *Metalogik und Schprachanalyse*, 1973 (Metalogika i analiza języka). — *Pragmatische Philosophie. Plädoyers und Beispiele für eine praxisnahe Philosophie und Wissenschaftstheorie*, 1975 (Filozofia pragmatyczna. Argumenty „za” i przykłady filozofii praktycznej i teorii nauki). — *Handlungstheorien — Interdisziplinär*, II, (wydawca, 1978) (Teorie postępowania — stanowiska różnych nauk).

¹⁸ Annemarie Pieper napisała m.in.: — *Pragmatische und ethische Normbegründung*, 1979 (Pragmatyczne i etyczne uzasadnienie norm).

¹⁹ Otfried Höffe i Hans-Michael Baumgartner są wydawcami pisma „Zeitschrift für philosophische Forschung”. Höffe napisał m.in.: — *Praktische Philosophie*, 1971 (Filozofia praktyczna). — *Strategien der Humanität*, 1975 (Strategia humanizmu). — *Ethik und Politik — Grundmodelle und probleme der praktischen Philosophie*, 1979. — *Sittlich-politische Diskurse*, 1981.

²⁰ Günter Patzig napisał m.in.: — *Die aristotelische Syllogistik*, wyd. 3, 1969

(Sylogistyka Arystotelesowa). — *Sprache und Logik*, 1970 (Język i logika). — *Ethik ohne Metaphysik*, 1971 (Etyka bez metafizyki). — *Der Unterschied zwischen subjektiven und objektiven Interessen und seine Bedeutung für die Ethik*, 1978 (Różnica między subiektywnym i obiektywnym interesem i jej znaczenie dla etyki).

²¹ Friedrich Kaulbach napisał m.in.: — *Zur Logik und Kategorienlehre der mathematischen Gegenstände*, 1937 (Przyczynki do logiki i nauki o kategoriach obiektów matematycznych). — *Das sittliche Sein und das Sollen*, 1948 (Byt i powinność moralna). — *Philosophische Grundlagen zu einer wissenschaftlichen Symbolik*, 1954 (Filozoficzne podstawy symboliki naukowej). — *Die Metaphysik des Raumes bei Leibniz und Kant*, 1960 (Metafizyka przestrzeni u Leibniza i Kanta). — *Der philosophische Begriff der Bewegung*, 1965 (Filozoficzne pojęcie ruchu). — *Philosophie der Beschreibung*, 1968 (Filozofia opisu). — *Immanuel Kant*, 1968. — *Ethik und Metaphysik*, 1971 (Etyka i metafizyka). — *Einführung in die Metaphysik*, 1972 (Wprowadzenie do metafizyki). — *Ethik und Metaethik*, 1974 (Etyka i metaetyka). — *Das Prinzip Handlung in der Philosophie Kants*, 1978.

²² Hans Reiner napisał m.in.: *Das Phänomen des Glaubens*, 1934 (Fenomen wiary). — *Pflicht und Neigung*, wyd. 2, 1974 (Obowiązek i skłonność). — *Die „Goldene Regel“*, 1948 („Złota reguła”). — *Der Sinn unseres Daseins*, wyd. 2, 1964 (Sens naszego bytu). — *Die philosophische Ethik*, 1964 (Etyka filozoficzna). — *Grundlagen, Grundzüge und Einzelnormen des Naturrechts*, 1964 (Podstawy, główne zarzysy i normy szczegółowe prawa przyrody). — *Gut und Böse*, 1965 (Dobro i zło). — *Die ethische Weisheit der Stoiker heute*, 1969 (Etyczna mądrość stoików dzisiaj).

²³ Hans-Georg Gadamer napisał m.in.: — *Wahrheit und Methode*, wyd. 3, 1972 (Prawda i metoda). — *Platos dialektische Ethik und andere Platostudien*, 1968 (Etyka dialektyczna Platona i inne studia o Platonie). — *Hegels Dialektik*, 1971 (Dialektyka Hegla). — *Philosophische Lehrjahre*, 1977 (Filozoficzne lata nauki). — *Dialogue and Dialectic. Eight Hermeneutical Studies in Plato*, 1980.

²⁴ Karl-Otto Apel napisał m.in.: — *Einführung in C. Peirce-Schriften*, tom I i II, 1967—1970 (Wprowadzenie w pisma C. Peirce'a). — *Transformationen der Philosophie* (t. I: *Sprachanalytik, Semiotik, Hermeneutik*; t. II: *Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft*), 1972 (Transformacje filozofii). — *Neue Versuche über Erklären und Verstehen*, 1978 (Wyjaśnienie i zrozumienie — nowe próby).

²⁵ Jörn Rüsen napisał m.in.: — *Historische Objektivität*, 1975 (Historyczna obiektywność). — *Für eine erneuerte Historik*, 1976 (Za odnowioną historyką).

²⁶ Jürgen Habermas napisał m.in.: — *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, wyd. 5, 1970 (Zmiana struktur społeczeństwa. Badania pewnej kategorii społeczeństwa mieszczańskiego). — *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*, wyd. 4, 1971 (Teoria i praktyka. Szkice z filozofii społecznej). — *Erkenntnis und Interesse*, wyd. 4, 1970 (Poznanie i interes). — *Theorie — Diskussion — Hermeneutik und Ideologie kritik*, 1971 (Teoria — dyskusja — hermeneutyka i krytyka ideologii). — *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, 1976 (O rekonstrukcji materializmu historycznego). — *Kleine politische Schriften*, t. I—IV, 1981.

²⁷ H.-M. Baumgartner, *ibid.*, s. 18.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Por. ibid.*, s. 18.

³⁰ Hermann Lübbe napisał m.in.: — *Politische Philosophie in Deutschland*, wyd. 2, 1973 (Filozofia polityczna w Niemczech). — *Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs*, 1965 (Sekularyzacja. Historia pojęcia ideowopolitycznego). — *Sprache und Politik*, 1967 (Język a polityka). — *Theorie und Entscheidung*, 1971 (Teoria i decyzja). — *Hochschulreform und Gegenklärung*, 1972 (Reforma szkoły wyższej i kontroświecenie). — *Bewußtsein in Geschichten*, 1972 (Świadomość

w historii). — *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie*, 1977 (Pojęcie i zainteresowanie historii: Analityka i pragmatyka historii). — *Wozu Philosophie? Stellungnahme eines Arbeitskreises*, 1978 (Po co filozofia? Stanowisko koła roboczego). — *Philosophie nach der Aufklärung. Von der Notwendigkeit pragmatischer Vernunft*, 1980.

³¹ Odo Marquard napisał m.in.: — *Skeptische Methode im Blick auf Kant*, 1958 (Metoda sceptyczna względem Kanta). — *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, 1973 (Trudności z filozofią historii).

³² Rüdiger Bubner napisał m.in.: — *Sprache und Analysis*, 1968 (Język i analiza). — *Theorie und Praxis — eine nachhegelsche Abstraktion*, 1971 (Teoria i praktyka — abstrakcja posthegłowska). — *Dialektik und Wissen*, 1973 (Dialektyka i wiedza). — *Handlung, Sprache und Vernunft. Grundbegriffe praktischer Philosophie*, 1976 (Działanie, język i rozum. Podstawowe pojęcia filozofii praktycznej).

³³ Friedrich Gethmann napisał m.in.: — *Verstehen und Auslegen. Das Methodenproblem bei Heidegger*, 1974 (Rozumieć i wyłożyć. Problem metody u Heideggera).

³⁴ Norbert Hinske napisał m.in.: — *Kants Weg zur Transzendentalphilosophie. Der dreißigjährige Kant*, 1970 (Droga Kanta do filozofii transcendentalnej. Trzydziestoletni Kant). — *Das Thema der Philosophie. Zur Lage der Philosophie in der Gegenwart*, 1975 (Tematyka filozofii. Sytuacja filozofii we współczesności). — *Kant als die Herausforderung an die Gegenwart*, 1980.

³⁵ Friedrich Kambartel napisał m.in.: — *Orthonormale system und Randintegralformeln in der Funktionstheorie mehrerer Veränderlicher*, 1960 (Systemy ortonormalne i wzory całek brzegowych w teorii funkcji wielu zmiennych). — *Erfahrung und Struktur — Bausteine zu einer Kritik des Empirismus und Formalismus*, 1968 (Doświadczenie i struktura — przyczynki do krytyki empiryzmu i formalizmu). — *Was ist und was soll Philosophie?*, wyd. 2, 1974 (Czym jest i czemu służy filozofia). — *Theorie und Begründung*, 1976 (Teoria i uzasadnienie).

³⁶ Hermann Krings napisał m.in.: — *Ordo. Philosophisch historische Grundlegung der abendländischen Idee*, 1941 (Ordo. Filozoficzno-historyczne założenie idei zachodnioeuropejskiej). — *Fragen und Aufgaben der Ontologie*, 1954 (Problemy i zadania ontologii). — *Meditation des Denkens*, 1956 (Medytacja myślenia). — *Transzendente Logik*, 1964 (Logika transcendentalna). H. Krings jest współautorem słownika pojęć filozoficznych, wydanego w latach 1973—75. — *System und Freiheit*, 1980.

³⁷ Jürgen Mittelstrass napisał m.in.: — *Neuzeit und Aufklärung*, 1970 (Współczesność i oświecenie). — *Das praktische Fundament der Wissenschaft und die Aufgabe der Philosophie*, 1972 (Praktyczna podstawa nauki i zadania filozofii). — *Die Möglichkeit von Wissenschaft*, 1974 (Możliwość nauki).

³⁸ Manfred Riedel napisał m.in.: — *Theorie und Praxis im Denken Hegels*, 1965; wyd. 2, 1973 (Teoria i praktyka w myśleniu Hegla). — *System und Geschichte*, 1973 (System i historia). — *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, 1975 (Materiały na temat filozofii prawa u Hegla). — *Metaphysik und Metapolitik*, 1975 (Metafizyka i metapolityka). — *Verstehen oder Erklärung? Zur Theorie und Geschichte der hermeneutischen Wissenschaften*, 1978 (Rozumienie czy wyjaśnienie? Teoria i historia nauk hermeneutycznych).

³⁹ Robert Spaemann napisał m.in.: — *Zur Kritik der politischen Utopie*, 1977 (Krytyka utopii politycznej).

⁴⁰ Walter Ch. Zimmerli napisał m.in.: — *Wissenschaftskrise und Wissenschaftskritik*, 1974 (Kryzys i krytyka nauki).

⁴¹ Willi Oelmüller napisał m.in.: — *Th. Vischer und das Problem der nachhegelschen Ästhetik*, 1959 (Th. Vischer i problem estetyki posthegłowskiej). — *Die unbefriedigte Aufklärung. Beiträge zu einer Theorie der Moderne von Lessing, Hegel und Kant*, 1959 (Oświecenie niezaspokojone. Przyczynki do teorii modernizmu

Lessinga, Hegla i Kanta). — *Was ist heute Aufklärung?*, 1972 (Czym jest dzisiaj oświecenie). — *Weiterentwicklung des Marxismus*, 1975 (Dalszy rozwój marksizmu). — *Transcendentalphilosophische Normenbegründung*, 1978 (Transcendentalnofilozoficzne uzasadnienie norm). — *Normenbegründung, Normendurchsetzung*, 1978 (Uzasadnienie i wdrożenie norm). — *Normen und Geschichte*, 1979 (Normy i historia).

⁴² Wolfgang Stegmüller napisał m.in.: — *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, wyd. 5, 1973 (Główne kierunki współczesnej filozofii). — *Das Wahrheitsproblem und die Idee der Semantik*, 1957 (Problem prawdy i idea semantyki). — *Glauben, Wissen und Erkenntnis*, wyd. 2, 1965 (Wiara, wiedza i poznanie). — *Der Phänomenalismus und seine Schwierigkeiten*, 1958 (Fenomenalizm i jego trudności). — *Unvollständigkeit und Unentscheidbarkeit*, 1959 (Niezupełność i nierozstrzygalność). — *Metaphysik, Skepsis, Wissenschaft*, wyd. 2, 1969 (Metafizyka, sceptyka, nauka). — *Wissenschaftliche Erklärung und Begründung*, 1969 (Naukowe tłumaczenie i uzasadnienie). — *Theorie und Erfahrung*, 1970 (Teoria i doświadczenie). — *Personelle und statistische Wahrscheinlichkeit*, t. IV, 1973 (Osobiste i statystyczne prawdopodobieństwo). — *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, t. II, 1975 (Główne kierunki współczesnej filozofii) — *Das Universalienproblem*, 1978 (Spór o uniwersalia). — *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, 1978.

⁴³ Norbert Hoerster napisał m.in.: — *Utilitaristische Ethik und Verallgemeinerung*, 1971 (Etyka uutilitarystyczna i uogólnienie).

⁴⁴ Bruno von Freytag-Löringhoff napisał m.in.: — *Gedanken zur Philosophie der Mathematik*, 1948 (Myśli o filozofii matematyki). — *Werbung für Philosophie*, 1973 (Reklama dla filozofii).

⁴⁵ Kurt Hübner napisał m.in.: — *Über den Begriff der Quantenlogik*, 1964 (O pojęciu logiki kwantowej). — *Philosophie der Physik*, 1963 (Filozofia fizyki). — *Sinn und Aufgaben philosophischer Fakultäten an Technischen Hochschulen*, 1966 (Sens i zadania katedry filozofii w wyższych szkołach technicznych). — *Kritik der wissenschaftlichen Vernunft*, 1978 (Krytyka naukowego rozumy).

⁴⁶ Bernulf Kanitscheider napisał m.in.: — *Grundfragen der buddhistischen Philosophie*, 1969 (Zasady filozofii buddyjskiej). — *Geometrie und Wirklichkeit*, 1971 (Geometria i rzeczywistość). — *Grundlagen der physikalischen Geometrie*, 1974 (Zasady geometrii fizyki). — *Materie — Leben — Geist. Zum Problem der Reduktion der Wissenschaften*, Berlin 1979 (Materia — życie — intelekt. Problem redukcji nauk).

⁴⁷ Por. przypis 21.

⁴⁸ Paul Lorenzen napisał m.in.: — *Einführung in die operative Logik und Mathematik*, 1955 (Wprowadzenie do logiki operatywnej i matematyki). — *Formale Logik*, wyd. 3, 1967 (Logika formalna). — *Metamathematik*, 1962 (Metamatematyka). — *Logische Propädeutik*, 1967 (Propedeutyka logiki). — *Normative logic and ethics*, 1969. — *Theorie der technischen und politischen Vernunft*, 1978 (Teoria technicznego i politycznego rozumy).

⁴⁹ Albert Menne napisał m.in.: — *Grundriß der Logistik*, wyd. 4, 1972 (Zarys logistyki). — *Was ist und was kann Logistik?*, wyd. 2, 1970 (Czym jest i co może logistyka?). — *Einführung in die Logik*, wyd. 2, 1973 (Wprowadzenie do logiki). — *Einführung in die Methodologie*, 1974 (Wprowadzenie do metodologii). — *Einführung in die Methodologie*, 1980.

⁵⁰ Carl Friedrich von Weizsäcker napisał m.in.: — *Zum Weltbild der Physik*, wyd. 11, 1970 (Światopogląd fizyki). — *Die Geschichte der Natur*, wyd. 7, 1970 (Historia przyrody). — *Die Verantwortung der Wissenschaft im Atomzeitalter*, wyd. 5, 1969 (Odpowiedzialność nauki w okresie atomu). — *Gedanken über unsere Zukunft*, wyd. 3, 1968 (Myśli o naszej przyszłości). — *Der ungesicherte Friede*, 1969 (Niepewny pokój). — *Die Tragweite der Wissenschaft*, t. I, 1971 (Zasięg nauki). — *Kriegsfolgen und Kriegsverhütung*, 1971 (Skutki i zapobieganie wojnie). —

Die Einheit der Natur, 1971 (Jedność przyrody). — *Platonische Naturwissenschaft*, 1972 (Platoniczna nauka o przyrodzie).

⁵¹ Heinrich Beck napisał m.in.: — *Möglichkeit und Notwendigkeit. Eine Entfaltung der ontologischen Modalitätenlehre im Ausgang von Nicolai Hartmann*, 1961 (Możliwość i konieczność. Rozwinięcie ontologicznej nauki o modalnościach według Mikołaja Hartmanna). — *Die Gott der Weisen und Denker. Die Philosophische Gottesfrage*, wyd. 4, 1970 (Bóg mędrców i myślicieli. Filozoficzny problem Boga). — *Philosophie der Technik*, 1969 (Filozofia techniki). — *Machtkampf der Generationen? Zum Aufstand der Jugend gegen den Autoritätsanspruch der Gesellschaft*, wyd. 2, 1973 (Walka pokoleń o władzę? Powstanie młodzieży przeciwko roszczeniu autorytetu społeczeństwa). — *Kulturphilosophie der Technik*, 1979 (Filozofia kulturalna techniki).

⁵² Gertrud Kahl-Fuhrmann napisała m.in.: — *Das Ideal des sittlich reinen Menschen*, 1928 (Ideal człowieka obyczajowo czystego). — *Beiträge zum Kausalproblem*, 1934 (Przyczynki do problemu przyczynowości). — *Das Problem des Nichts*, wyd. 2, 1968 (Problem nicości). — *Fragen aus der Not der modernen Welt an das Christentum*, 1954 (Pytania z nędzy współczesnego świata do chrześcijaństwa). — *Wann lebte Homer?*, 1964 (Kiedy żył Homer?). — *Die bildenden Künste und ihre Probleme*, 1975 (Sztuki piękne i ich problemy).

⁵³ Wolfgang Kluxen napisał m.in.: — *Philosophische Ethik bei Thomas von Aquin*, 1964 (Etyka filozoficzna Tomasza z Akwinu). — *Duns Scotus Tract. de prima principio*, 1974. — *Ethik des Ethos*, 1974 (Etyka etosu).

⁵⁴ Joachim Kopper napisał m.in.: — *Die Metaphysik Meister Eckharts*, 1955 (Metafizyka mistrza Ekeharda). — *Dialektik der Gemeinschaft*, 1960 (Dialektyka wspólnoty). — *Transzendentes und dialektisches Denken*, 1961 (Myślenie transcendentalne i dialektyczne). *Reflexion und Raisonement im ontologischen Gottesbeweis*, 1962 (Rozmyślanie nad ontologicznym dowodem istnienia Boga). — *Reflexion und Determination*, 1976 (Rozmyślanie i determinacja). — *Einführung in die Philosophie der Aufklärung*, 1970.

⁵⁵ Johannes B. Lotz napisał m.in.: — *Das Urteil und das Sein*, wyd. 2, 1957 (Sąd i byt). — *Meditation im Alltag*, wyd. 3, 1963 (Medytacja na codzień). — *Kant und die Scholastik heute*, 1955 (Kant i dzisiejsza scholastyka). — *Von der Einsamkeit des Menschen*, wyd. 4, 1960 (O samotności człowieka). — *Metaphysic operationis humanae*, wyd. 3, 1972. — *Ontologia*, 1962. — *Einübung ins Meditieren*, wyd. 2, 1968 (Wyćwiczenie się w medytacji). — *Sein und Existenz*, 1965 (Byt i istnienie). — *Der Mensch im Sein*, 1967 (Człowiek w bycie). — *Ich — Du — Wir*, 1968 (Ja — Ty — My). — *Philosophie im Grundriß*, 1969 (Zarys filozofii). — *Die Stufen der Liebe*, 1971 (Stopnie miłości). — *Die Identität von Denken und Sein*, 1972 (Tożsamość myślenia i bytu). — *Martin Heidegger und Thomas von Aquin*, 1975 (Marcin Heidegger i Tomasz z Akwinu). — *Wider den Unsinn. Zur Sinnkrise unseres Zeitalters*, 1977 (Przeciwko nonsensowi. Kryzys sensu naszego okresu).

⁵⁶ Max Müller napisał m.in.: — *Sein und Geist. Aufbau und Grundprobleme mittelalterlicher Ontologie*, wyd. 2, 1973 (Byt i intelekt. Kształt i podstawowe problemy ontologii średniowiecznej). — *Existenzphilosophie im geistigen Leben der Gegenwart*, wyd. 3, 1964 (Filozofia egzystencji we współczesnym życiu duchowym). — *Erfahrung und Geschichte. Grundzüge einer Philosophie der Freiheit als transzendente Erfahrung*, 1971 (Doświadczenie i historia. Zarys filozofii wolności jako doświadczenie transcendentalne). — *Philosophische Anthropologie*, 1974 (Antropologia filozoficzna). — *Sinn — Deutung der Geschichte. Drei philosophische Betrachtungen zur Situation*, 1976 (Sens — objaśnienie historii. Trzy filozoficzne rozważania nad sytuacją). — *Der Kompromiß oder vom Unsinn und Sinn menschlichen Lebens*, 1980.

⁵⁷ Georg Picht napisał m.in.: — *Die deutsche Bildungskatastrophe*, 1964

(Niemiecka katastrofa oświaty). — *Die Verantwortung des Geistes*, 1965 (Odpowiedzialność ducha). — *Wahrheit — Vernunft — Verantwortung*, 1969 (Prawda — rozum — odpowiedzialność). — *Was heißt Friedensforschung?*, 1971 (Co to znaczy badanie pokoju?). — *Theologie und Kirche im 20. Jahrhundert*, 1971 (Teologia i kościół w dwudziestym wieku). — *Hier und Jetzt. Philosophieren nach Auschwitz und Hiroshima*, t. 1, 1980; t. 2, 1981.

⁵⁸ Josef Pieper napisał m.in.: — *Wahrheit der Dinge*, wyd. 4, 1966 (Prawdziwość przedmiotów). — *Muse und Kult*, wyd. 7, 1965 (Muza i kult). — *Was heißt philosophieren?*, wyd. 6, 1967 (Co to znaczy filozofować). — *Philosophia negativa*, wyd. 2, 1963. — *Scholastik. Gestalten und Probleme der mittelalterlichen Philosophie*, 1960 (Scholastyka. Postacie i problemy średniowiecznej filozofii). — *Zustimmung zur Welt, eine Theorie des Festes*, wyd. 2, 1964 (Aprobata dla świata, teoria świat). — *Hoffnung und Geschichte*, 1967 (Nadzieja i historia). — *Tod und Unsterblichkeit*, 1968 (Śmierć i nieśmiertelność). — *Überlieferung, Begriff und Anspruch*, 1970 (Przekazanie, pojęcie i wymaganie). — *Über die Liebe*, 1972 (O miłości). — *Über den Begriff der Sünde*, 1977 (O pojęciu grzechu). — *Das Viergespann — Klugheit, Gerechtigkeit, Tapferkeit, Maß*, 1977 (Mądrość, sprawiedliwość, śmiałość, umiarkowanie).

⁵⁹ Fritz-Joachim von Rintelen napisał m.in.: — *Contemporary German Philosophy*, wyd. 2, 1970. — *Goethe, Sinnerfahrung und Daseinsdeutung*, 1968 (Goethe — Poznanie zmysłowe i objaśnienie bytu). — *Values in European Thought*, I, 1972. — *Philosophie des lebendigen Geistes in der Krise der Gegenwart*, 1977 (Filozofia żywego ducha w kryzysie współczesności).

⁶⁰ Heinrich Rombach napisał m.in.: — *Leben des Geistes. Ein Buch der Bilder zur Fundamentalgeschichte der Menschheit*, 1977 (Życie ducha. Księga obrazów fundamentalnej historii ludzkości). — *Phänomenologie des gegenwärtigen Bewußtseins*, 1980 (Fenomenologia współczesnej świadomości). — *Phänomenologie des gegenwärtigen Bewußtseins*, 1980.

⁶¹ Alfred Schöpf napisał m.in.: — *Wahrheit und Wissen. Die Begründung der Erkenntnis bei Augustin*, 1965 (Prawda i wiedza. Uzasadnienie poznania u Augustyna). — *Augustinus. Einführung in sein Philosophieren*, 1970 (Augustyn. Wprowadzenie do jego filozofowania).

⁶² Jörg Splett napisał m.in.: — *Die Trinitätslehre G. F. W. Hegels*, 1965 (Nauka Trójcy u G. W. F. Hegla). — *Der Mensch in seiner Freiheit*, 1967 (Człowiek w swojej wolności). — *Die Rede vom Heiligen. Über ein religionsphilosophisches Grundwort*, 1971 (Mowa o tym co święte. O zasadzie religiofilozoficznej). — *Reden aus Glauben. Zum christlichen Sprechen von Gott*, 1973 (Przemówienia z wiary. Chrześcijańskie mówienie o Bogu). — *Gotteserfahrung im Denken*, 1973 (Doświadczenie Boga w myśleniu). — *Konturen der Freiheit*, 1974 (Zarysy wolności). — *Lernziel Menschlichkeit. Philosophische Grundperspektiven*, 1976 (Humanizm jako cel uczenia się. Zasadnicze perspektywy filozoficzne).

⁶³ Karl-Heinz Volkman-Schluck napisał m.in.: — *Plotin als Interpret der Ontologie Platons*, wyd. 2, 1957 (Plotyn jako interpretator ontologii Platona). — *Nicolaus Cusanus. Philosophie im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, wyd. 2, 1968 (Mikołaj Cusanus. Filozofia w przejściu od średniowiecza do współczesności). — *Einführung in das philosophische Denken*, 1965 (Wprowadzenie w myślenie filozoficzne). — *Leben und Denken. Interpretationen zur Philosophie Nietzsches*, 1968 (Życie i myślenie. Interpretacje filozofii Nietzschego). *Mythos und Logos. Schellings Philosophie der Mythologie*, 1969 (Mit i rozum. Schellinga filozofia mitologii). — *Politische Philosophie*, 1974 (Filozofia polityczna). — *Die Metaphysik des Aristoteles*, 1979.

⁶⁴ Gerhard Funke (od 1969 wydawca Kant-Studien) napisał m.in.: — *Zur transzendentalen Phänomenologie*, 1957 (Fenomenologia transcendentálna). — *Gewohn-*

heit, wyd. 2, 1961 (Przyzwyczajenie). — *Aufklärung*, 1963 (Oświecenie). — *Phänomenologie — Metaphysik oder Methode?*, wyd. 2, 1972 (Fenomenologia — metafizyka czy metoda?). — *Von der Aktualität Kants*, 1980.

⁶⁵ Ingeborg Heidemann napisał m.in.: — *Untersuchungen zur Kant-Kritik Max Schelers*, 1948. — *Der Begriff des Spiels*, 1968.

⁶⁶ Norbert Hinske — patrz przypis 34.

⁶⁷ Johannes Schwartlander napisał m.in.: — *Der Mensch ist Person. Kants Lehre vom Menschen*, 1968. — *Der Mensch und sein Tod* (wybór), 1976.

⁶⁸ Josef Derbolav napisał m.in.: — *Erkenntnis und Entscheidung*, 1954. — *Frage und Anspruch*, 1970. — *Systematische Perspektiven der Padagogik*, 1971. — *Platons Sprachphilosophie im Kratylos und in den späteren Schriften*, 1972. — *Von den Bedingungen gerechter Herrschaft. Studien zu Platon und Aristoteles*, 1980. — *Abriss einer europäischen Ethik*, 1983.

⁶⁹ Iring Fetscher napisał m.in.: — *Von Marx zur Sowjetideologie*, wyd. XII, 1966. — *Rousseaus politische Philosophie*, wyd. II, 1968. — *Der Marxismus und seine Geschichte in Dokumenten*, wyd. II, 1968. — *Marx und der Marxismus*, 1967. — *Hegels Lehre vom Menschen*, 1970. — *Hegel: Größe und Grenzen*, 1971. — *Rousseaus politische Philosophie*, 1975.

⁷⁰ Hans-Friedrich Fulda napisał m.in.: — *Das Problem einer Einheit in Hegels Wissenschaft der Logik*, 1965. — *Das Recht der Philosophie in Hegels Philosophie des Rechts*, 1968.

⁷¹ Karl-Heinz Iltting napisał m.in.: — *Hegels Vorlesungen über Rechtsphilosophie*, t. I 1973, t. II—IV 1974.

⁷² Werner Marx napisał m.in.: — *Heidegger und die Tradition*, 1961 (engl. 1971). — *Vernunft und Welt*, 1970 (engl. 1971). — *Hegels Phänomenologie des Geistes*, 1971. — *Einführung in Aristoteles' Theorie vom Seienden*, 1972. — *Vernunft und Welt*, 1970.

⁷³ Friedhelm Nicolin jest współwydawcą *Hegel-Studien*.

⁷⁴ Otto Pöggeler napisał m.in.: — *Hegels Kritik der Romantik*, 1956. — *Der Denkweg Martin Heideggers*, 1963. — *Philosophie und Politik bei Heidegger*, 1972. — *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*, 1973. — *Hegel. Einführung in seine Philosophie* (wybór), 1977. Wspólnie z F. Nicolin wydał *Hegel-Studien*.

⁷⁵ Michael Theunissen napisał m.in.: — *Sein und Schein — Zur kritischen Philosophie der Hegel'schen „Logik“*, 1978.

⁷⁶ Jakob Barion napisał m.in.: — *Plotin und Augustin*, 1935 (Plotyn i Augustyn). — *Macht und Recht*, 1947 (Władza i prawo). — *Recht, Staat und Gesellschaft*, 1949 (Prawo, państwo i społeczeństwo). — *Universitas und Universität*, 1954 (Universitas i uniwersytet). — *Hegel und die marxistische Staatslehre*, wyd. 2, 1970 (Hegel i marksistowska teoria państwa). — *Was ist Ideologie?*, wyd. 2, 1971 (Co to jest ideologia?) — *Ideologie, Wissenschaft, Philosophie*, 1966 (Ideologia, nauka, filozofia). — *Staat und Zentralismus*, 1969 (Państwo i centralizm). — *Philosophie. Einführung in ihre Terminologie und ihre Hauptprobleme*, 1977 (Filozofia. Wprowadzenie w terminologię i główne problemy).

⁷⁷ Por. przypis 32.

⁷⁸ Hans-Joachim Lieber napisał m.in.: — *Wissen und Gesellschaft*, 1952 (Wiedza i społeczeństwo). — *Die Philosophie des Bolschewismus in den Grundzügen ihrer Entwicklung*, wyd. 2, 1958 (Filozofia bolszewizmu w zarysach jej rozwoju). — *Philosophie — Soziologie — Gesellschaft*, 1965 (Filozofia — socjologia — społeczeństwo). Wydawca dzieł Karola Marksa w 6 tomach, 1959.

⁷⁹ Hans-Jörg Sandkühler napisał m.in.: — *Freiheit und Wirklichkeit. Zur Dialektik von Philosophie und Politik bei F. W. J. Schelling*, 1968 (Wolność i rzeczywistość. Dialektyka filozofii i polityki u F. W. J. Schellinga). — *F. W. J. Schelling*, 1970. — *Praxis und Geschichtsbewußtsein. Studie zur materialistischen Dialektik*,

Erkenntnistheorie und Hermeneutik, 1973 (Praktyka i świadomość historii. Szkice o materialistycznej dialektyce, teorii poznania i hermeneutyce). — *Marxistische Erkenntnistheorie. Studien zu ihrem Forschungsstand in den sozialistischen Ländern*, (Marksistowska teoria poznania. Studium stanu badań w krajach socjalistycznych). — *Marxistische Wissenschaftstheorie*, 1975 (Marksistowska teoria nauki).

⁸⁰ Wiebke Schrader napisała m.in.: — *Die Auflösung der Warum-Frage*, wyd. 2, 1975 (Rozwiązanie pytania „dlaczego?”). — *Das Experiment der Autonomie. Studien zu einer Comte- und Marx-Kritik*, 1977 (Eksperyment autonomii. Studia krytyki Comte’a i Marksa). — *Die Selbstkritik der Theorie*, 1978 (Samokrytyka teorii).

⁸¹ Alwin Diemer napisał m.in.: — *Grundzüge Heideggerschen Denkens*, 1950 (Zasady myślenia Heideggera). — *Edmund Husserl. Versuch einer systematischen Darstellung seiner Phänomenologie*, wyd. 2, 1964 (Edmund Husserl. Próba systematycznego przedstawienia jego fenomenologii). — *Einführung in die Ontologie*, 1959 (Wprowadzenie do ontologii). — *Grundriß der Philosophie*, t. I i II, 1962–65 (Zarys filozofii). — *Was heißt Philosophie?*, 1964 (Co to znaczy filozofia). — *Die historische Voraussage*, 1967 (Prognoza historyczna). — *Die Idee einer systematischen-philosophischen Enzyklopädie und die moderne Dokumentation*, 1968 (Idea systematycznej filozoficznej encyklopedyki a nowoczesna dokumentacja). — *Informationswissenschaft*, 1971 (Nauka o informacji). — *Elementarkurs Philosophie. Dialektik — Hermeneutik*, 1976 (Elementarny wykład filozofii. Dialektyka — hermeneutyka).

⁸² Ludwig Landgrebe napisał m.in.: — *Phänomenologie und Metaphysik*, 1948 (Fenomenologia i metafizyka) — *Was bedeutet uns heute Philosophie?*, wyd. 2, 1955 (Co nam dzisiaj oznacza filozofia?). — *Philosophie der Gegenwart*, wyd. 2, 1957 (Filozofia współczesności). — *Der Weg der Phänomenologie*, 1963 (Droga fenomenologii). — *Phänomenologie und Geschichte*, 1968 (Fenomenologia i historia). — *Über einige Grundfragen der Philosophie und der Politik*, 1969 (O niektórych zasadniczych problemach filozofii i polityki).

⁸³ Ernst von Orth jest wydawcą „Phänomenologische Forschungen” (Badania Fenomenologiczne) i napisał m.in.: — *Mensch, Welt, Verständigung. Perspektiven einer Phänomenologie der Kommunikation*, 1977 (Człowiek, świat, porozumienie. Perspektywy fenomenologii komunikacji). — *Dialektik und Genesis in der Phänomenologie*, 1980. — *Studien zur Sprachphänomenologie*, 1979.

⁸⁴ Hans Wagner napisał m.in.: — *Apriorität und Idealität*, 1949 (Aprioryczność i ideał). — *Existenz, Analogie und Dialektik*, 1953 (Istnienie, analogia i dialektyka). — *Kritische Betrachtungen zu Husserls Nachlaß*, 1954 (Krytyczne rozważania nad dziełami pośmiertnymi Husserla). — *Philosophie und Reflexion*, wyd. 2, 1967 (Filozofia i rozważania). — *Aristoteles: Physikvorlesung (Übersetzung und Kommentar)*, wyd. 2, 1972 (Aristoteles: Wykład z fizyki (tłumaczenie i komentarz)).

⁸⁵ Walter Biemel napisał m.in.: — *Kants Begründung der Ästhetik und ihre Bedeutung für die Philosophie der Kunst*, 1959 (Kanta uzasadnienie estetyki i jego znaczenie dla filozofii sztuki). — *Sartre* (monografia), 1954. — *Philosophische Analysen zur Kunst der Gegenwart*, 1968 (Filozoficzne analizy sztuki współczesnej). — *Heidegger* (monografia), 1973.

⁸⁶ Gerd Wolandt napisał m.in.: — *Gegenständlichkeit und Gliederung*, 1964 (Przedmiotowość i struktura). — *Philosophie der Dichtung*, 1965 (Filozofia poezji). — *Idealismus und Faktizität*, 1971 (Idealizm i faktyczność). — *Lehrstücke der praktischen Philosophie (zusammen mit Karl Bärthlein) und Ästhetik*, 1977 (Ćwiczenia z praktycznej filozofii (razem z Karlem Bärthleinem) i estetyki).

⁸⁷ Otto Friedrich Bollnow napisał m.in.: — *Dilthey*, wyd. 3, 1967. — *Das Wesen der Stimmungen*, wyd. 4, 1968 (Istota nastrojów). — *Existenzphilosophie*, wyd. 7, 1967 (Filozofia egzystencji). — *Einfache Sittlichkeit*, wyd. 4, 1968 (Prosta obyczajowość). — *Die Ehrfurcht*, wyd. 2, 1958 (Poważanie). — *Das Verstehen*, 1948 (Rozumienie). — *Rilke*, wyd. 2, 1956. — *Mensch und Raum*, wyd. 2, 1971 (Człowiek

i przestrzeń). — *Die pädagogische Atmosphäre*, wyd. 4, 1970 (Atmosfera pedagogiczna). — *Französischer Existenzialismus*, 1965 (Francuski egzystencjalizm). — *Die antropologische Betrachtungsweise in der Pädagogik*, wyd. 2, 1968 (Antropologiczne stanowisko w pedagogice). — *Krise und neuer Anfang*, 1968 (Kryzys i nowy początek). — *Sprache und Erziehung*, wyd. 2, 1969 (Język i wychowanie).

⁸⁸ Wilhelm Kamlah napisał m.in.: — *Apokalypse und Geschichtstheologie*, 1935 (Apokalypsa i teologia historii). — *Der Mensch in der Profanität*, 1949 (Człowiek w powszedniości). — *Platons Selbstkritik im „Sophistes“*, 1963 (Samokrytyka Platona w „Sofistice”). — *Logische Propädeutik* (razem z P. Lorenzem), 1967 (Propedeutyka logiczna). — *Philosophische Anthropologie, sprachkritische Grundlegung und Ethik*, 1972 (Antropologia filozoficzna, uzasadnienie językowo-krytyczne i etyka).

⁸⁹ Michael Landmann napisał m.in.: — *Erkenntnis und Erlebnis*, 1951 (Zrozumienie i przeżycie). — *Philosophische Anthropologie*, wyd. 2, 1969 (Antropologia filozoficzna). — *Das Zeitalter als Schicksal*, 1956 (Wiek jako przeznaczenie). — *Der Mensch als Schöpfer und Geschöpf der Kultur*, 1961 (Człowiek jako twórca i twór kultury). — *De homine*, 1962. — *Pluralität und Antinomie*, 1963 (Pluralność i antynomia). — *Die absolute Dichtung*, 1963 (Poezja absolutna). — *Ursprungsbild und Schöpfungsthat*, 1966 (Obraz początku i dzieło stworzenia). — *Das Israelpseudos der Pseudolinken*, 1971 (Izraelpseudos pseudolewicy). — *Das Ende des Individuums*, 1971 (Koniec indywiduum). — *Philosophie, ihr Auftrag und ihre Gebiete*, 1972 (Filozofia, jej zadanie i działy). — *Anklage gegen die Vernunft*, 1975 (Zarzut przeciwko rozumowi). — *Entfremdete Vernunft*, 1975 (Wyobcowany rozum).

⁹⁰ Anton Neuhäusler napisał m.in.: — *Mensch und Materie*, 1948 (Człowiek i materia). — *Ein Weg in die Relativitätstheorie*, 1957 (Droga do teorii względności). — *Zeit und Sein*, 1958 (Czas i byt). — *Der Mensch und die Abstammungslehre*, 1958 (Człowiek i nauka o pochodzeniu). — *Grundbegriffe der philosophischen Sprache*, wyd. 2, 1967 (Podstawowe pojęcia języka filozoficznego). — *Fragmente eines Vorsokratikers*, 1968 (Fragmenty poprzednika Sokratesa).

⁹¹ Werner Beierwaltes napisał m.in.: — *Proklos*, 1965. — *Plotin. Über Ewigkeit und Zeit*, 1967 (Plotyn. O wieczności i czasie). — *Platonismus und Idealismus*, 1972 (Platonizm i idealizm).

⁹² Günther Bien napisał m.in.: — *Die Grundlegung der politischen Philosophie bei Arystoteles*, 1973 (Uzasadnienie filozofii politycznej u Arystotelesa). — *Die Frage nach dem Glück*, 1978 (Pytanie o szczęście).

⁹³ Josef Stallmach napisał m.in.: *Dynamis und Energeia. Untersuchungen über Arystoteles*, 1959 (Dynamizm i energia. Badania nad Arystotelesem). — *Arete. Zur Frage des Selbst- und Weltverhältnisses des frühen griechischen Menschen*, 1968 (Arete. Problem stosunku do siebie i do świata człowieka ery wczesnogreckiej).

⁹⁴ Elfriede Tielsch napisała m.in.: — *Kierkegaard Glaube. Der Einbruch des frühen 19. Jahrhunderts ins Zeitalter moderner Religionsauffassung*, 1964 (Wiara Kierkegaarda. Najazd wczesnego XIX wieku na erę nowoczesnego poglądu na religię). — *Die platonische Version der griechischen D'oxalehre*, 1970 (Wersja platońska greckiej nauki o doksa).

⁹⁵ Ernst Tugendhat napisał m.in.: — *Ti kana tinos; eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriffe*, wyd. 2, 1968 (Ti kana tinos; badania nad strukturą i pochodzeniem pojęć podstawowych u Arystotelesa). — *Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger*, wyd. 2, 1970 (Pojęcie prawdy u Husserla i Heideggera). — *Selbstbewußtsein und Selbstbestimmung*, 1979 (Samoświadomość i samookreślenie).

⁹⁶ A. Schopenhauer *Brevier*, wyd. przez R. Schmidt, Hamburg/Bielefeld/Stuttgart, (bez podania roku), ss. 63.

⁹⁷ Cyt. za Otto B. Roegele, *Kommt die Wegwerf-Bildung? (Czy nadejdzie czas wykształcenia „jednorazowego użytku“?* [W:] „Rheinischer Merkur“ 14 III 1975.

⁹⁸ Patrz przypis 97.

¹⁰⁰ W. Windelband, H. Heimsoeth, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* (Podręcznik historii filozofii), wyd. 15 poprawione i rozszerzone, Tübingen 1957.

¹⁰¹ J. Derbolav, *Einführung in die Pädagogik* (Wprowadzenie do pedagogiki), część 1, maszynopis nieopublikowany, s. 6.

Autoreferaty z odczytów i wykładów

TADEUSZ KUBIŃSKI: Teorie czasów uwzględniające wielość okresów przemian (Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Oddział we Wrocławiu, 4 grudnia 1980 r.)

(1) zdarzenie x między wszelkimi okresami przemian oraz przed pierwszym „jest i zawsze będzie tak, że”. Przysłowik „diodorowy” pochodzi od Diodora Kronosa ze szkoły megarejskiej. Spójnikowi diodorowemu można przyporządkować wyrażenia postaci:

(1) zdarzenie x między wszelkimi okresami przemian oraz przez pierwszym okresem przemian znajduje się w tej samej fazie n -tej, gdzie n jest dowolną liczbą całkowitą dodatnią, a x jest zmienną indywidualową.

Wyrażenie (1) można nieco bardziej szczegółowo zapisać, jak następuje:

(2) przed 1. okresem przemian zdarzenie x było w fazie n -tej, między 1. a 2. okresem przemian zdarzenie x było w fazie n -tej, między 2. a 3. okresem przemian zdarzenie x było w fazie n -tej, itd.

Wyrażenie (2), które można by skrócić jako „zdarzenie x trwa w fazie n -tej”, jest przypadkiem szczególnym ogólniejszego wyrażenia postaci następującej:

(3) przed 1. okresem przemian zdarzenie x_{11} było w fazie n_1 , między 1. a 2. okresem przemian zdarzenie x_{12} było w fazie n_2 , między 2. a 3. okresem przemian zdarzenie x_{13} było w fazie n_3 , itd.

W (3) wyrażenia $x_{11}, x_{12} \dots$ są zmiennymi indywidualowymi, a wyrażenia $n_1, n_2 \dots$ są nazwami jednostkowymi liczb całkowitych dodatnich.

Zdanie (3) można zapisać w skrócie jako $n_1 n_2 \dots x_{11} x_{12} \dots$. Wówczas zdaniu (2) odpowiadałoby wyrażenie $nn \dots xx \dots$.

Wyrażenia postaci $n_1 n_2 \dots x_{11} x_{12} \dots$ opisują sytuacje, w których dana jest pewna liczba zdarzeń, każde z nich znajduje się w określonej fazie. Faz oraz okresów przemian jest nieskończenie wiele, a okresy przemian są uporządkowane liniowo w typ ω .

W wyrażeniu postaci $n_1 n_2 \dots x_{11} x_{12} \dots$ ciąg nieskończony wyrażań $n_1 n_2 \dots$ nazywał będę orzecznikiem nieskończonym. Orzecznikiem nieskończonym jest więc ciąg nieskończony nazw jednostkowych liczb całkowitych dodatnich. Ciąg nieskończony wyrażań $nn \dots$ występujący w wyrażeniu $nn \dots xx \dots$ nazywany będę orzecznikiem diodorowym.

Rozważę poniżej pewną klasę nieskończoną teorii aksjomatycznych. Teorie te nazywał będę diodorowymi. Można je uważać za teorie elementarne, ponieważ w twierdzeniach tych teorii występują wyłącznie zmienne indywidualowe. Wszystkie twierdzenia tych teorii będą nieskończenie długie. W twierdzeniach tych występować będą orzeczniki nieskończone, w szczególności orzeczniki diodorowe. W niektórych aksjomatach tych teorii występować będą wyłącznie orzeczniki diodorowe.

Rozważania tej pracy uważać można zarówno za rozważania z dziedziny teorii czasów, jak też z dziedziny teorii zmian. Niektóre aksjomaty, rozważane poniżej, przypominają reguły przekształcania logiki zmian, sformułowane przez G. H. von Wrighta w jego monografii *Norm and Action*.

Po scharakteryzowaniu alfabetu, języka i pewnej klasy teorii diodorowych przedstawię semantykę tych teorii oraz szkic dowodu twierdzenia o niesprzeczności rozważanych teorii. Ta semantyka pozwala Czytelnikowi uświadomić sobie rodzaje rzeczywistości opisywane przez teorie diodorowe.

Teorie diodorowe, które rozważam poniżej, nie zakładają ani ciągłej, ani nieciągłej struktury czasu. Nie zakładają, że czas ma początek i koniec, lub że nie ma ani początku, ani końca, lub że ma początek, a nie ma końca, lub wreszcie że nie ma początku, a ma koniec.

Teorii diodorowych, niżej rozpatrywanych, nie nazywam logikami. Występuje bowiem w tych teoriach dość wyraźny czynnik empiryczny, związany z pewnymi aksjomatami, zwanymi poniżej aksjomatami uniwersalności i aksjomatami egzystencjalnymi.

2. JĘZYK LD. Opiszę język, w którym sformułowane zostaną teorie, zwane diodorowymi.

Alfabet języka LD składa się: 1) z przeliczalnej nieskończonej liczby zmiennych indywiduowych postaci x_i , gdzie i jest liczbą całkowitą dodatnią, oraz 2) ze stałych. Do stałych zalicza się spójniki klasycznego rachunku zdań $\vee$, $\wedge$, $\neg$, A , K , nawiasy $(,)$, kwantyfikatory $\forall$ oraz $\exists$, a wreszcie orzeczniki od nieskończonej liczby argumentów. Stała A jest spójnikiem alternatywy mającym nieskończoną przeliczalną liczbę argumentów, stała K jest spójnikiem koniunkcji od takiej samej liczby argumentów. Orzecznikami są ciągi nieskończone nazw jednostkowych liczb całkowitych dodatnich. Te nazwy jednostkowe są utworzone z cyfr arabskich. Jeśli ciąg nieskończony $i_1 i_2 \dots$ jest takim orzecznikiem, to ciąg ten będzie poniżej skrącany jako $|i|$. Jeśli zaś ciąg taki jest stały, tzn. $i_1 = i_2 = \dots$, to będzie on oznaczany jako $\|i\|$ i nazywany orzecznikiem diodorowym. Zbiór wszystkich orzeczników jest mocy continuum, podczas gdy zbiór wszystkich orzeczników diodorowych jest nieskończony przeliczalny.

Formuły atomowymi języka LD są ciągi pozaskończone wyrażen postaci $|i| x_{j_1} x_{j_2} \dots$, a więc ciągi typu $\omega + \omega$, w których po orzeczniku postaci $|i|$ następuje ciąg nieskończony zmiennych indywiduowych. Formuły takie będą notował krócej jako $|i| x [j]$. Wyrażenie postaci $|i| x [j]$ czyta się następująco: przed pierwszym okresem przemian zdarzenie x_{j_1} było w fazie i_1 , między pierwszym a drugim okresem przemian zdarzenie x_{j_2} było w fazie i_2 , między drugim a trzecim okresem przemian zdarzenie x_{j_3} było w fazie i_3 , itd. Jeśli w formule atomowej ciąg nieskończony zmiennych indywiduowych jest stały, tzn. $j = j_1 = j_2 = \dots$, to zamiast $|i| x [j]$ pisał będę krócej $|i| x_j$.

Formuły atomowe postaci $|i| x_j$ nazywa się *elementarnymi*. Formuły atomowe postaci $\|i\| x [j]$ nazywa się *diodorowymi*. Formuły diodorowe elementarne są postaci $\|i\| x_j$.

Język LD jest to najmniejszy zbiór zawierający wszystkie formuły atomowe i zamknięty na ujmowanie wyrażen w nawiasy, kwantyfikatory i spójniki $\vee$, $\wedge$, $\neg$, A , K . Jeśli więc wyrażenia $\Phi_1, \Phi_2, \dots$, należą do LD, to także $\Phi_1 \vee \Phi_2, \Phi_1 \wedge \Phi_2, \neg \Phi_1, \forall \Phi_1, \exists \Phi_1, A \Phi_1 \Phi_2 \dots$ oraz $K \Phi_1 \Phi_2 \dots$ należą do LD.

Elementy języka LD nazywam formułami. Każda formuła jest nieskończoną długą. Formułę postaci $\Phi \rightarrow \Psi$ uważał będę za skrót formuły postaci $\neg \Phi \vee \Psi$. Formuły bez zmiennych wolnych nazywa się zdaniami.

3. AKSJOMATY I REGULY. Teorie, które rozważę poniżej, będą wyrażone w języku *LD*. Będą się one nazywały teoriami diodorowymi i będą się opierały na nieskończonej ilości aksjomatów. Ogół tych aksjomatów dzieli się na cztery klasy: aksjomaty wykluczania się faz zdarzeń, aksjomaty deelementaryzacji, aksjomaty uniwersalności i aksjomaty egzystencjalne. Aksjomaty wykluczania się faz zdarzeń i aksjomaty deelementaryzacji są wspólne wszystkim teoriom diodorowym, niżej rozważanym. Dwie różne teorie diodorowe mają różne aksjomaty uniwersalności.

Opiszę obecnie aksjomaty rozważanych teorii. Niech $|i|$, $|k^1|$, $|k^2|$ ... będzie ciągiem różnowartościowym orzeczników z alfabetu języka *LD*. Wówczas aksjomatem wykluczania się faz zdarzeń nazywam każdą formułę postaci

$$(F) \quad A |k^1| x_j |k^2| x_j \dots \rightarrow \neg |i| x_j.$$

Sens intuicyjny aksjomatów powyższych jest łatwo uchwytany. Jeśli zdarzenie x_j ma własność opisaną przez jeden z orzeczników $|k^1|$, $|k^2|$, ... to nie ma własności opisanej przez jakikolwiek różny od niego orzecznik.

Niech teraz $|i|$ oraz $|j|$ będą dowolnymi orzecznikami alfabetu języka *LD*. Koniunkcją prostą sprzężoną z parą uporządkowaną $\langle |i|, |j| \rangle$ nazywam każdą koniunkcję nieskończoną postaci $K i_1 k^1 i_2 k^2 \dots x_j i_k i_2 k^2 \dots x_j i_k i_3 k^3 i_3 k^3 \dots x_j i_n k^n k^{n+1} \dots x_j i_n$. Czynnikiemami tej koniunkcji są formuły elementarne postaci $k^n i_k^{n-1} i_n k^n k^{n+1} \dots x_j i_n$, gdzie n jest dowolną liczbą całkowitą dodatnią. Niech α będzie alternatywą nieskończoną różniczą między sobą koniunkcji prostych sprzężonych z parą uporządkowaną $\langle |i|, |j| \rangle$. Wówczas aksjomatem deelementaryzacji nazywa się formułę

$$(E) \quad \alpha \rightarrow |i| \times |j|.$$

Stronę prawą implikacji powyższej można zapisać w postaci $i_1 i_2 \dots x_j i_1 x_j i_2 \dots$. Ta prawa strona jest pewną formułą atomową, niekoniecznie elementarną. W formule α występują wyłącznie formuły elementarne. Aksjomaty deelementaryzacji głoszą więc, że pewne alternatywy koniunkcji formuł elementarnych implikują formuły atomowe, które nie muszą już być elementarne.

Niech $\|d_1\|$, $\|d_2\|$ ... będzie ciągiem różnowartościowym orzeczników diodorowych. Diodorowym nieskończonym aksjomatem uniwersalności nazywa się formułę

$$(IU) \quad A \|d_1\| x_j \|d_2\| x_j$$

a nazwę diodorowego skończonego aksjomatu uniwersalności nosi formuła

$$(FU) \quad \|d_1\| x_j \vee \dots \vee \|d_k\| x_j \dots$$

Aksjomat (IA) głosi, że każde zdarzenie bądź trwa w fazie d_1 , bądź w fazie d_2 , bądź w fazie d_3 , itd.

Aksjomatami egzystencjalnymi sprzężonymi z (IU) są wszystkie zdania postaci

$$(Ex) \quad \bigvee_{x_j} \|d_m\| x_j.$$

gdzie m jest dowolną liczbą całkowitą dodatnią. Jeśli $m \leq k$, to mówię o aksjomatach egzystencjalnych sprzężonych z (FU). Aksjomaty egzystencjalne gwarantują istnienie wszystkich tych i tylko tych zdarzeń, o których mówi dany aksjomat uniwersalności.

Aksjomaty (F), (E), (IU), (FU) oraz (Ex) nazywają się aksjomatami właściwymi. Aksjomatami niewłaściwymi są wszystkie podstawienia w języku *LD* tautologii klasycznego rachunku zdań, w którym tautologiami są także wyra-

zenia z alternatywami i koniunkcjami od nieskończonej przeliczalnej liczby argumentów, a więc ze stałymi A oraz K .

4. TEORIE DIODOROWE. *Teorią diodorową* nazywam każdą teorię sformułowaną w języku LD , opartą na: 1) na wszystkich aksjomatach (F), 2) na wszystkich aksjomatach (E), 3a) na dokładnie jednym aksjomacie (IU) i wszystkich sprzężonych z nim aksjomatach (Ex) lub 3b) na dokładnie jednym aksjomacie (FU) oraz wszystkich sprzężonych z nim aksjomatach (Ex), oraz 4) na wszystkich aksjomatach niewłaściwych. Jako reguły dowodzenia teorii diodorowych przyjmuje się regułę odrywania w postaci: od Φ oraz $\neg\Phi\vee\Psi$ wolno przejść do Ψ . Przyjmuje się nadto cztery reguły kwantyfikatorowe:

(1) od $\Phi\vee\Psi$ wolno przejść do $\Phi\vee\bigwedge_{\beta}\Psi^*$, o ile zmienne indywidualowe α i β nie są wolne w Φ oraz Ψ^* powstaje z Ψ przez poprawne zastąpienie wszędzie zmiennej wolnej α zmienną β ;

(2) od $\neg\Phi\vee\Psi$ wolno przejść do $\neg\bigvee_{\beta}\Phi^*\vee\Psi$, o ile zmienne indywidualowe α i β nie są wolne w Ψ oraz Φ^* powstaje z Φ przez poprawne zastąpienie wszędzie zmiennej wolnej α przez zmienną β ;

(3) od $\Phi\bigwedge_{\beta}\Psi$ wolno przejść do $\Phi\vee\Psi^*$, o ile Ψ^* powstaje z Ψ przez poprawne zastąpienie wszędzie zmiennej wolnej β zmienną α ;

(4) od $\neg\bigvee_{\beta}\Phi\vee\Psi$ wolno przejść do $\neg\Phi^*\vee\Psi$, o ile Φ^* powstaje z Φ przez poprawne zastąpienie wszędzie zmiennej wolnej β zmienną α .

Aksjomat (F) można by zantować w następującej równoważnej postaci: $|i| xj \rightarrow K \neg |k^1| xj \neg |k^2| xj \dots$. Z aksjomatu (F) wynika, że jeśli $|k|$ oraz $|i|$ są dowolnymi różnymi orzecznikami z alfabetu języka LD , to formuła $|k|xj \rightarrow \neg |i|xj$ jest twierdzeniem każdej teorii diodorowej. Implikację powyższą można by nazwać twierdzeniem o wykluczaniu się różnych faz zdażeń.

Z aksjomatów (F), (IU) oraz (FU) wynika, że jeśli orzecznik $|i|$ nie występuje w (FU) lub (IU) danej teorii diodorowej, to twierdzeniem tej teorii jest formuła $\neg |i|xj$, a więc też zdanie $\neg \bigvee_{xj} |i|xj$. Wynika stąd oraz z (Ex),

że jeśli $|i|$ jest dowolnym orzecznikiem alfabetu języka LD , to w danej teorii diodorowej twierdzeniem jest bądź zdanie $\bigvee_{xj} |i|xj$, bądź zdanie $\neg \bigvee_{xj} |i|xj$.

Z aksjomatu (E) wynika, że jeśli $|i|$ oraz $|j|$ są dowolnymi orzecznikami alfabetu języka LD oraz β jest dowolną koniunkcją prostą sprzężoną z parą uporządkowaną $\langle |i|, |j| \rangle$, to twierdzeniem każdej teorii diodorowej jest formuła $\beta \rightarrow |i|x[j]$. Twierdzenie to pozwala wyprowadzić wniosek, który jest formułą niekoniecznie elementarną z przesłanek, które są wszystkie formułami elementarnymi. Jeśli, w szczególności, wszystkie czynniki występujące w koniunkcji β są składnikami diodorowego nieskończonego aksjomatu uniwersalności pewnej teorii diodorowej, to formuła atomowa $|i|x[j]$ jest twierdzeniem tej teorii.

W klasie wszystkich teorii diodorowych wyróżnię teorię, którą nazywał będę *górną*, oraz teorie, które nazywane będą *dolnymi*.

Teoria diodorowa nazywa się *górną*, jeśli jest oparta na diodorowym nieskończonym aksjomacie uniwersalności, w którym występują wszystkie orzeczniki diodorowe. Teoria górna opisuje sytuację, w których do każdej fazy da się dobrać co najmniej jedno zdarzenie w fazie tej trwające. Każde zdanie

postaci $\bigvee_{x_j} \|i\| x_j$, gdzie i jest dowolną liczbą całkowitą dodatnią, a x_j jest dowolną zmienną indywidualową, jest aksjomatem egzystencjalnym tej teorii. Niech $|k|$ będzie orzecznikiem z alfabetu języka LD , a x_j dowolną zmienną indywidualową z tego alfabetu. Orzecznik $|k|$ nie jest diodorowy wtedy i tylko wtedy, gdy zdanie $\bigvee_{x_j} \neg |k| x_j$ jest twierdzeniem teorii górnej.

Teoria diodorowa nazywa się *dolna*, jeśli jest oparta na diodorowym skończonym aksjomacie uniwersalności będącym alternatywą jednoskładnikową. Ma więc ten aksjomat postać $\|i\| x_j$. Teorie dolne opisują sytuacje, w których wszystkie zdarzenia trwają w jednej i tej samej fazie. Zbiór wszystkich teorii dolnych jest przeliczalny nieskończony, podczas gdy zbiór wszystkich teorii diodorowych jest mocy continuum. Jeśli formuła elementarna $\|i\| x_j$ jest aksjomatem uniwersalności danej teorii dolnej, to dla wszelkich orzeczników $|k|$ alfabetu języka LD , różnych od orzecznika $\|i\|$, twierdzeniem tej teorii dolnej jest zdanie $\bigwedge_{x_j} \neg |k| x_j$, w którym wyrażenie x_j jest dowolną zmienną z alfabetu języka LD . Jedyny aksjomat egzystencjalny teorii dolnej jest wnioskiem z aksjomatu uniwersalności tej teorii.

5. STRUKTURY PROSTE. Przedstawię szkic dowodu twierdzenia o niesprzeczności teorii diodorowych. Rozpaczynam od wprowadzenia różnych pojęć wstępnych. Niech Z będzie dowolnym zbiorem nieskończonym. Zbiór Z nazywam *zbiorem zdarzeń*. Niech $Z_1, Z_2, \dots$ będzie ciągiem nieskończonym zbiorów parami rozłącznych. Niech każdy zbiór Z_i ma tę samą moc co zbiór Z . Zbiór Z_i nazywam *zbiorem i -tych faz zdarzeń*. Niech f_i będzie funkcją różnowartościową, której zbiorem argumentów jest zbiór Z , a zbiorem wartości zbiór Z_i . Niech $Z_0 = Z_1 \cup Z_2 \cup \dots$. Funkcja f_i przyporządkowuje więc zdarzeniu ze zbioru Z pewną i -tą fazę tego zdarzenia. Niech C będzie zbiorem wszystkich ciągów nieskończonych o wyrazach w zbiorze Z_0 . C jest produktem uogólnionym, którego zbiorem indeksów jest zbiór wszystkich liczb całkowitych dodatnich, a jedynym czynnikiem zbiór Z_0 . *Ciągiem stałym* nazywam ciąg nieskończony ze zbioru C , którego zbiór wartości jest jednoelementowy. Niech D będzie zbiorem wszystkich ciągów stałych należących do zbioru C . Niech S będzie dowolną teorią diodorową mającą aksjomat uniwersalności postaci $A\|i_1\| x_j \|i_2\| x_j \dots$, gdzie $i_1, i_2, \dots$ są różnymi liczbami całkowitymi dodatnimi.

Tworzę ciąg nieskończony relacji $R\|i_1\|, R\|i_2\|, \dots$. Te relacje nazywam wyjściowymi. Są one podzbiorem zbioru C . Każdy element zbioru D wliczam do dokładnie jednej relacji ciągu $R\|i_1\|, R\|i_2\|, \dots$. Do każdej relacji włączam co najmniej jeden element zbioru D . Nie ma innych elementów w relacjach $R\|i_1\|, R\|i_2\|, \dots$.

Niech β będzie orzecznikiem różnym od każdego z orzeczników $\|i_1\|, \|i_2\|, \dots$. Wówczas przyjmuję, że relacja $R\beta$ jest zbiorem pustym. W ten sposób każda z relacji postaci $R\alpha$, gdzie α jest dowolnym orzecznikiem, jest bądź zbiorem pustym, bądź pewnym podzbiorem niepustym zbioru D .

Tworzę z kolei zbiór relacji postaci $r\alpha$, gdzie α , jest powyżej, jest orzecznikiem. Ciąg nieskończony faz zdarzeń $f_{j_1}(a), f_{j_2}(b), \dots, f_{j_n}(c), \dots$ jest elementem relacji $r\alpha$, gdzie α równa jest $j_1 j_2 \dots$, wtedy i tylko wtedy, gdy istnieje ciąg ciągów nieskończonych $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \beta_1, \beta_2, \dots, \gamma_1, \gamma_2, \dots$ o własności: ciąg $f_{j_1}(a), f_{\alpha_1}(a), f_{\alpha_2}(a), \dots$ należy do $R_{j_1 \alpha_1 \alpha_2 \dots}$, ciąg $f_{j_2}(b), f_{\beta_1}(b), f_{\beta_2}(b), \dots$ należy do $R_{j_2 \beta_1 \beta_2 \dots}$, ciąg $f_{j_1}(c), f_{\gamma_1}(c), \dots, f_{\gamma_n}(c), f_{j_1}(c), \dots$ należy do $R_{\gamma_1 \gamma_2 \dots}$.

Niech A_0 będzie rodziną wszystkich zbiorów faz zdarzeń Z_i . Niech B_0 będzie rodziną wszystkich funkcji f_i . Niech C_0 będzie rodziną wszystkich relacji r . Zbiory Z_i , funkcje f_i oraz relacje $r\alpha$ określono szczegółowo powyżej

Czwórkę uporządkowaną $\langle Z, A_0, B_0, C_0 \rangle$ nazywam *strukturą prostą teorii diodorowej S*. Zbiór Z nazywam *dziedziną* tej struktury.

Przedstawię szkic definicji spełniania formuł języka LD w strukturach prostych. Niech $\alpha = \langle Z, A_0, B_0, C_0 \rangle$ będzie strukturą prostą teorii diodorowej S. Niech $a_1, a_2, \dots$ będzie ciągiem zdarzeń należących do zbioru Z . Niech Φ będzie formułą języka LD mającą wyłącznie zmienne wolne $x_1, x_2, \dots$. Przyporządkowuję przedmiot a_i zmiennej wolnej x_{ij} . Podaję część wyjściową definicji spełniania w strukturze prostej α .

Ciąg nieskończony zdarzeń $a_1, a_2, \dots$ przy przyporządkowaniu omówionym powyżej spełnia w strukturze prostej α formułę atomową $\Phi = |k|x_{ij}$ wtedy i tylko wtedy, gdy ciąg nieskończony faz zdarzeń $f_{k1}(\alpha_1), f_{k2}(\alpha_2), \dots$ jest elementem relacji $r|_k|$.

W sposób zwykły określa się spełnianie formuł złożonych postaci $\Phi_1 \vee \Phi_2$,

$$\Phi_1 \wedge \Phi_2, \neg \Phi_1, A \Phi_1 \Phi_2 \dots K \Phi_1 \Phi_2 \dots x_i \Phi_1, x_i \Phi_1.$$

Formuła Φ języka LD jest prawdziwa wtedy i tylko wtedy, gdy jest spełniona w każdej strukturze prostej teorii S przez każdy ciąg zdarzeń z dziedziny struktury prostej przy każdym przyporządkowaniu tych zdarzeń zmien-
nym wolnym w formule Φ .

6. TWIERDZENIE O NIESPRZECZNOŚCI. Dowód szczegółowy niesprzeczności teorii diodorowej S polega na wykazaniu, że wszystkie aksjomaty teorii S są prawdziwe w klasie wszystkich struktur prostych tej teorii oraz że reguły dowodzenia teorii S prowadzą od formuł prawdziwych do formuł prawdziwych. Wykażę prawdziwość aksjomatów teorii S.

Niech pewne zdarzenie a dziedziny ustalonej struktury prostej spełnia poprzednik aksjomatu (F). To zdarzenie spełnia zatem pewien składnik poprzednika. Tworzę ciąg nieskończony faz zdarzeń postaci $f_j(a), f_j(a), \dots$. Ten ciąg jest elementem relacji $r||_j|$, przyporządkowanej orzecznikowi owego składnika. Dwie różne relacje przyporządkowane różnym orzecznikom występującym w (F) są rozłączne. A więc rozważany ciąg nieskończony nie jest elementem relacji przyporządkowanej orzecznikowi formuły elementarnej występującej w następniku. Zdarzenie a spełnia więc negację tej formuły w następniku. Zatem aksjomat (F) jest prawdziwy.

Niech pewien ciąg zdarzeń z dziedziny danej struktury prostej spełnia poprzednik (E). Ten ciąg spełnia pewien składnik poprzednika. Ten składnik jest koniunkcją nieskończoną formuł elementarnych. Na mocy określenia spełniania dla formuł atomowych, ten ciąg spełnia następnik implikacji. A więc aksjomat (E) jest prawdziwy.

Niech a będzie zdarzeniem dowolnym z dziedziny danej struktury prostej. Relacje wyjściowe postaci $R\alpha$ są tak dobrane, że dla pewnego β pewien ciąg nieskończony faz zdarzeń $f_j(a), f_j(a), \dots$ jest elementem relacji wyjściowej $R\beta$. Ma to miejsce wtedy, gdy β ma postać $j, j, \dots$. Relacja $R\beta$ jest podrelacją relacji $r\beta$, przyporządkowanej pewnemu orzecznikowi występującemu w pewnym składniku aksjomatu (IU). Zatem ciąg nieskończony $f_j(a), f_j(a), \dots$ jest też elementem relacji $r\alpha$, a więc zdarzenie α spełnia (IU). Ponieważ zdarzenie wybrano dowolnie, więc aksjomat (IU) jest też prawdziwy.

Wszystkie relacje postaci $r\alpha$, przyporządkowane orzecznikom składników w (IU), są niepuste. Są bowiem nadrelacjami relacji wyjściowych niepustych. Wynika stąd, że wszystkie aksjomaty (Ex) są prawdziwe.

JAN WOLEŃSKI: Ajdukiewicz a Quine (XXVII Konferencja Historyczna Logiki w Krakowie 17 X 1981 r.)

Ajdukiewicz i Quine rozważali wiele podobnych problemów — zbieżne są nie tylko ich zainteresowania, ale i rozwiązania. Po pierwsze, obaj filozofowie z rezerwą odnosili się do języków intensjonalnych; Quine całkowicie odrzucał intensjonalność — Ajdukiewicz starał się znaleźć metody redukcji wypowiedzi intensjonalnych do ekstensjonalnych. Po drugie, Quine i Ajdukiewicz podzielali pogląd na temat wyboru pomiędzy logikami alternatywnymi (np. klasyczną i intuicjonistyczną); ich zdaniem wybór logiki nie polega na odrzuceniu pewnych twierdzeń logiki klasycznej, ale na czymś znacznie głębszym, mianowicie na przyjęciu określonego znaczenia stałych logicznych. Po trzecie, rozważania Ajdukiewicza na temat pojęcia istnienia są podobne do Quine'a koncepcji zobowiązań ontologicznych teorii — można jeszcze dodać, że Ajdukiewicz i Quine nawiązywali do podstawieniowej interpretacji kwantyfikatorów w sensie Leśniewskiego. Quine, jak wiadomo, poddał zasadniczej krytyce pojęcie analityczności — kwestionował on dychotomię zdań analitycznych i syntetycznych. Ajdukiewicz nie szedł tak daleko, ale jego idea, że do uznania zdania analitycznego potrzebna jest czasem przesłanka egzystencjalna nawiązująca do empirii, koresponduje z krytyką dychotomii „analityczny — syntetyczny” dokonaną przez Quine'a, a może nawet stanowić uzupełnienie tej krytyki. Jest to czwarty istotny wspólny pogląd obu filozofów. Po piąte, behawiorystyczny psychologizm Quine'a można zestawiać z psychologizmem ostatniej fazy poglądów Ajdukiewicza, który był wprawdzie introspekcyjny, ale ogólna idea myślenia o znaczeniu jest podobna w poglądach Ajdukiewicza i Quine'a.

Szerszego omówienia wymaga zbieżność pomiędzy radykalnym konwencjonalizmem Ajdukiewicza, a koncepcją niezdeterminowania przekładu wedle Quine'a. Ajdukiewicz wprowadził koncepcję dyrektyw znaczeniowych. Znaczenie wyrażen dyktuje reguły uznawania zdań, które mogą być aksjomatyczne (dyktujące bezwarunkowe uznanie pewnych zdań), dedukcyjne (dyktujące uznanie pewnych zdań relatywnie do uznania innych zdań) i empiryczne (dyktujące uznanie pewnych zdań w określonych sytuacjach empirycznych). Dalej Ajdukiewicz wyróżnia ważną jego klasę języków, tzw. języków spójnych i zamkniętych. Język jest spójny, jeżeli nie da się rozłożyć na dwie niepuste klasy wyrażen, których elementy są izolowane semantycznie, natomiast jest zamknięty, jeżeli nie da się wzbogacić o nowe wyrażenia bez zmiany znaczenia wyrażen uprzednio do języka należących. Aparaturą pojęciową nazywa Ajdukiewicz zasób pojęć języka zamkniętego i spójnego. Dwie aparaty pojęciowe albo nie mają elementów wspólnych, albo są identyczne. Zatem, istnieją wzajemnie nieprzekładalne aparaty pojęciowe tolerujące te same dane empiryczne — z tezy tej wynika twierdzenie Duhema o niemożności odrzucenia żadnego z wykluczających się zdań w oparciu o daną bazę empiryczną. Quine utrzymuje, że mogą istnieć różne, ale równocześnie uprawnione przekłady z języka na język zachowujące całość językowych dyspozycji użytkowników języka. Przekład zdań okazjonalnych (np. „to jest białe”) mógłby się zasadzać na kryteriach behawioralnych, chociaż i one nie są niezawodne. Istota sprawy polega na tym, że do przekładu tzw. zdań stałych (np. hipotez ogólnych) są niezbędne pewne hipotezy analityczne ustalające synonimiczność. Można teraz zestawiać hipotezy analityczne z Ajdukiewiczowskimi dyrektywami aksjomatycznymi i dedukcyjnymi, kryteria behawioralne z dyrektywami empirycznymi, a tezę, że istnieją nieprzekładalne aparaty poję-

ciowe na gruncie tych samych baz empirycznych z tezą, że istnieją równoprawne, różne translacje zachowujące dyspozycje językowe. Z koncepcji Quine'a wynika także teza Duhema — zwana współcześnie tezą Duhema—Quine'a. Pogląd Quine'a jest mniej skrajny aniżeli Ajdukiewicza, co zdaje się wynikać z tego, że Quine nie zakłada, iż języki są systemami spójnymi i zamkniętymi.

Jednym z zasadniczych poglądów Quine'a jest empiryzm holistyczny. Polega on na uznaniu, że wiedza jest sprawdzana jako całość, nie wyłączając logiki i matematyki. Po II wojnie światowej Ajdukiewicz opracował koncepcję języka bez dyrektyw aksjomatycznych, dokładniej mówiąc, języka empirycznego bez takich dyrektyw. W języku bez dyrektyw aksjomatycznych miały mieć walor dyrektywy dedukcyjne. Powstało w tej sytuacji pytanie o walor praw logiki. Zdaniem Ajdukiewicza prawa logiki mogłyby być pojmowane jako hipotezy pomocnicze sprawdzane łącznie ze zwykłymi hipotezami empirycznymi. Nie jest to dokładnie to samo, co empiryzm holistyczny Quine'a, ale warte odnotowania jest wspólne stanowisko obu filozofów uznające możliwość „wrażliwości” praw logiki na dane empiryczne.

Wedle słynnej metafory Quine'a wiedza jest tkaniną szarą, biorącą biel od konwencji i czern od faktów — nic nie jest w niej czysto białe, ani czysto czarne. Metafora ta jest pewną odpowiedzią na pytanie o udział czynników apriorycznych i empirycznych w poznaniu. Quine nie zaprzeczał, iż oba czynniki mają w poznaniu swój udział, ale sądził, że udział ten nigdy nie przejawia się w odrębnych (apriorycznych lub empirycznych) aktach poznawczych. Ten sam problem był jednym z centralnych w całej filozofii Ajdukiewicza, która w tym względzie przeszła charakterystyczną ewolucję. Radykalny konwencjonalizm Ajdukiewicza dzielił zdania, jako składniki wiedzy, na aprioryczne i empiryczne, ale później Ajdukiewicz stopniowo ograniczał udział tych pierwszych, aby pod koniec życia zrezygnować z dedukcyjnych dyrektyw znaczeniowych. Nie dokończył Ajdukiewicz budowy swej ostatecznej konstrukcji epistemologicznej, ale z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że byłaby ona podobna do holistycznego empiryzmu Quine'a.

RYSZARD JADCZAK: Sprawozdania z zebrań naukowych Zakładu Etyki INS UMK w Toruniu w roku akademickim 1981/82.

Zebrania zakładu odbywały się pod przewodnictwem doc. dr. Stanisława Soldenhoffa. Większość spotkań poświęcona była prezentacji fragmentów prac doktorskich i habilitacyjnych pracowników zakładu. Przedstawiano także teksty będące wynikiem bieżących zainteresowań badawczych referentów oraz krytyczne omówienia pozycji literatury filozoficznej polskiej i obcej.

Niniejsze sprawozdania omawiają jedynie zebrania pracowników Zakładu Etyki INS UMK w Toruniu, poświęcone prezentacji wyników własnych studiów nad filozofią.

28 X 1981, Mirosław Żelazny — „Śmierć Boga u Nietzschego”,

Nietzscheańskie wyrażenie „Gott ist tot” trzeba, zdaniem referenta, tłumaczyć nie jako „Bóg umarł”, lecz raczej „Bóg jest martwy”. Wedle Nietz-

schego bowiem Bóg, choć martwy, jest nadal. Tak należy odczytać fragment z *Wiedzy radosnej* (*Fröhliche Wissenschaft*, 1882) pt. *Człowiek szalony*.

Zgodnie z interpretacją Żelaznego, biblia ma być traktowana przez Nietzschego jako pewien twór w rękach ludzi, którzy już dawno zapomnieli, co w niej jest istotnego. Biblia więc jest, ale do niczego już nie służy. Bóg jest obecny tylko jako martwa idea. W kościołach przechowuje się martwego Boga. Człowiek żyje na gruzach kultury, w której kiedyś tkwił Bóg.

Żelazny podał nietzscheańską interpretację miejsca i roli Boga w historii kultury. Z prac *Tako rzecze Zaratustra* (*Also sprach Zarathustra*, 1883—1884) oraz *Antychryst* (pol. wyd. Warszawa 1907, jako tom 9 *Dzieł*) dadzą się wyłowić informacje, że Bóg kiedyś żył. Pomagał i szkodził. Stary Bóg umarł zachłyszawszy się miłosierdziem, kiedy wysłał swego syna na śmierć. Bóg, który pomagał zamienił się w Boga, który wymaga.

Ostatnią fazą upadku Boga jest religia chrześcijańska. Według Nietzschego Jezus był ostatnim chrześcijaninem. Umarł na krzyżu on i ewangelia. Bóg zostaje utrzymany jedynie wysiłkiem teologii. Morderczynią Boga okazała się religia protestancka, traktująca go jako istotę w pełni transcendentną.

Bóg musiał umrzeć, aby nastąpił wyższy stopień człowieczeństwa. Bóg niby jest, lecz w istocie go nie ma, więc przestrzeganie jego praw nie daje efektów.

Referent poddał też krytyce niektóre wątki prac o Nietzschem: K. Jaspersa *Nietzsche i chrześcijaństwo* oraz M. Heideggera *Słowa Nietzschego. Bóg umarł*.

18 XI 1981, Stanisław Soldenhoff — „O problematyce ocen pozamoralnych”.

Ocenianie jest czynnością psychiczną człowieka, konieczną do przetwarzania świata. Celem oceny jest m.in. oddzielenie elementów istotnych od błahych. Stwierdzeniu pewnego faktu towarzyszy zwykle ocenianie. Ocenianie wpływa na wybór rzeczy ważnych i mniej ważnych.

Myślenie wartościujące pojawia się w momencie ustalenia znaczeń i wyszczególnienia faktów. Zgodność co do doniosłości danego faktu może istnieć w niezgodzie z jego moralną oceną. Postawa wartościująca wyraża się w pochwałach lub naganie czegoś. Uznanie czegoś za wartościowe, poprzedza więc konkretyzacja.

Istotne jest, jak się ma ocena moralna, np. dóbr konsumpcyjnych, do ich ważności dla zaspokajania potrzeb ludzkich. A więc jak się mają takie pojęcia jak: użyteczność, sprawność, niektóre kryteria estetyczne przedmiotów, do ich wartościowania w języku przyjętym w etyce.

Referent podjął też temat ocen ludzkich sprawności i kwalifikacji. Sprawność zawodowca nie zawsze idzie w parze z postawą moralną. Istnieje widoczny pluralizm kryteriów związanych z ocenianiem ludzkich kwalifikacji. Kryterium wyniku tu nie wystarczy, trzeba dokonać kwalifikacji podczas akcji, w czynię (np. w sporcie).

Nie da się więc określić jednoznacznie istoty ocen moralnych ani też nie sposób dokonać jednoznacznej oceny przedmiotu oceny moralnej, nawet przy jego akceptacji, ze względu na inne pozamoralne walory.

2 XII 1981, Stanisław Katafias — „Etyczne aspekty samobójstwa”.

W poszukiwaniu istoty samobójstwa najważniejszą rzeczą jest określenie, co jest samounicestwieniem, a co innym rodzajem śmierci. Są bowiem czyny

samobójcze, które nazywamy np. bohaterstwem, męczeństwem, poświęceniem, ofiarą, a nie samobójstwem.

Katafias przedstawił niektóre stanowiska reprezentantów różnych nauk na istotę samobójstwa. Stwierdził, że na podstawie tego przeglądu rodzi się pytanie o to, czy samobójstwem nazwiemy tylko akty świadome, czy także czyny samobójcze osób psychicznie chorych, upośledzonych, a więc nieświadomych.

Istotne są powody, które predysponują samych samobójców do tego, aby targnąć się na swoje życie. Referent sądzi, że głównie wiąże się to z utratą określonych wartości cenionych przez sprawcę, a także środków koniecznych do realizacji tych cenionych wartości. Stąd rodzą się przekonania o bezsensie własnego istnienia.

Zdaniem Katafiasa stosunek do samobójstwa zależy od oceny moralnej intencji (motywu) tego czynu oraz od przyjętej przez człowieka koncepcji życia. Źródła samobójstwa należy szukać więc nie w sferze biologicznej, ale aksjologicznej. Obserwujemy dynamiczny charakter zjawisk samobójczych. Poszczególne nauki szczegółowe nie są w stanie dostrzec całego splotu czynu samobójczego.

16 XII 1981, Jolanta Żelazna — „Sens etyki i moralności w ujęciu M. Heideggera”.

Oś rozważań Heideggera zasadza się na idei intencjonalności odkrytej przez E. Husserla.

Heidegger wysuwa tezę: nie ma Dasein bez jego świata, ale, co ważniejsze, nie ma świata bez Dasein.

W etyce główny przedmiot rozważań Heideggera to powinności człowieka. Heidegger odkrywa nową relację intencjonalną — „bycie w świecie”. J. Żelazna proponuje nazwać tę relację intencjonalnością projektującą, będącą strukturą dynamiczną.

Referentka podjęła dalej, za Heideggerem, zagadnienie, jak się ma Dasein w świecie „powszednim” i stwierdziła, że w świecie tym funkcjonuje zasada intencjonalności oraz postawa się (das Man), czyli opinii publicznej, objawiająca się np. w powiedzeniach: robi się, mówi się, uznaje się, nie dopuszcza się, itp.

Dasein zanurzona w „powszedniości” mieści się w przedmiotowych ramach intencjonalności. Dasein rozważa siebie jako podmiot, uwzględnia siebie jako zestaw wartości, a ów podmiot ocenia opinią publiczną jako dobry lub zły.

Relacja intencjonalności — to ocena jednego podmiotu przez drugi podmiot jako przedmiot wartościowania. Jeśli odrzucimy ocenianie moralne wówczas ustana zachowania moralne, wówczas też człowiek pozbędzie się przedmiotowości, stanie się czystym Dasein. Taki człowiek: 1) Dasein nie poddaje się już ocenom opinii publicznej, 2) nie jest wartością, 3) rozumie siebie jako skończone bycie w świecie.

Zdaniem J. Żelaznej, Heidegger zamiast etyki proponuje myślenie istotne, bez rachunku zła i dobra. Tylko wówczas można być człowiekiem — być — tu — oto — w — świecie, i w sposób autentyczny ten świat rozumieć.

10 III 1982, Ryszard Wiśniewski — „Teoria doświadczenia aksjologicznego w metaetyce Tadeusza Czeżowskiego”.

Przedstawiona została teoria empirii aksjologicznej T. Czeżowskiego na tle jego teorii poznania i metodologii nauk. Referent uznał, że w tej bardzo kompetentnej filozoficznie i metodologicznie teorii, nawiązującej do koncepcji D. Hume'a i F. Brentana, zawierają się wątki nowatorskie, godne uwagi współczesnego metaetyka. Teorią doświadczenia aksjologicznego została u Czeżowskiego włączona w system budowania, wyjaśniania i sprawdzania rozmaitych normatywnych koncepcji etycznych, co może uzasadniać sensowność intuicji etycznej jako źródła poznania i uzasadnień etycznych.

24 III 1982, Ryszard Jadczyk — „Etyka Kazimierza Twardowskiego”.

Referent dokonał głównie analizy pojęcia, przedmiotu, zakresu i funkcji etyki w poglądach Kazimierza Twardowskiego. Zdaniem tego uczonego termin „etyka” można zachować tylko dla etyki społecznej. Według sposobów pojmowania zadań etyki naukowej, można ją podzielić na: 1) etykę teoretyczną — kryteriologiczną, oraz 2) etykę normatywną — nazywaną też niekiedy etyką praktyczną.

Twardowski zaliczał etykę, obok estetyki i logiki, do nauk filozoficznych. Występował przeciwko relatywizmowi i subiektywizmowi w etyce. W polemice z relatywizmem rozerwał jednak — stwierdził R. Jadczyk — więź pomiędzy normą moralną, która według Twardowskiego ma cechę aprioryczności, a rozwojem społecznym, w wyniku którego ludzie z czasem przybliżają się do poznania owych norm. Dopiero w ostatnich swych pracach przeszedł Twardowski od aprioryzmu w pojmowaniu zasad etycznych, na pozycje empirystyczne, kładąc etyce dochodzić do twierdzeń teoretycznych na podstawie uogólnień faktów danych w doświadczeniu.

21 IV 1982, Włodzimierz Tyburski — „Recepcja niemieckiej filozofii pesymizmu w Polsce”.

Referent rozumie recepcję nie tylko jako transformację poglądów, ale jako wszelką reakcję na te poglądy.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku w Polsce wiele miejsca w dyskusjach filozoficznych i publicystyce zajmowała problematyka pesymizmu. Zdaniem referenta były dwa źródła tego zjawiska: 1) natury wewnętrznej — to dezintegracja światopoglądowa środowiska pozytywistycznego, 2) natury zewnętrznej — wpływy niemieckiej filozofii pesymizmu i idei artystycznych Zachodu.

Atmosferze pesymizmu uległa głównie literatura i sztuka. Filozofia polska była bardziej odporna na te wpływy.

Przykładem może tu być recepcja filozofii Arthura Schopenhauera. Wedle Tyburskiego poglądy tego autora nie mogły znaleźć pozytywnego przyjęcia w filozofii polskiej tamtej doby m.in. ze względu na jego pojęcie intuicji, jako czegoś subiektywnego, nieprzekazywalnego. Nie mógł także uzyskać uznania jego ahistoryzm, odrzucanie problematyki narodu. Równie niejednolite stanowisko zajmowano wówczas wobec poglądów Eduarda von Hartmanna.

Jako przykład reakcji polskiego środowiska filozoficznego na niemiecką filozofię pesymizmu, referent przedstawił postać i dokonania Seweryna Smoli-

kowskiego (1859—1920) — autora m.in. pracy *Filozofia wyzwolenia. Przyczynek do filozofii pesymizmu*. Autor ten występował przeciwko eliminowaniu metafizyki z nauki. Według tego antypozytywisty argumentem na rzecz metafizyki ma być twierdzenie, iż absolut jest czymś immanentnym umysłowi ludzkiemu.

5 V 1982, Ryszard Wiśniewski — „Pojęcie wartości w filozofii. Próba systematyzacji problemów”.

Referent opowiada się za możliwością zbudowania ogólnej teorii ocen czy teorii wartościowań. W swym wystąpieniu głównie zajął się problemem aksjologii systematycznej.

Jest wiele rodzajów wartości. Wartości te hierarchizuje się. Przyjmuje się też zwykle absolutyzację pewnego rodzaju wartości. R. Wiśniewski wyróżnia, za innymi, trzy grupy wartości: 1) wartości duchowe, np. intelektualne, poznawcze, moralne oraz 2) naturalne i 3) społeczne. Dwie ostatnie grupy wartości uznaje się za fundamentalne (warunkujące). Ich hierarchizacja jest względna, historycznie i sytuacyjnie uzasadniona. Referent sądzi jednak, że wartości duchowe, a wśród nich moralne, winny być uprzywilejowane.

W ontologii opowiada się Wiśniewski za pojmowaniem wartości jako przedmiotów społecznych, w epistemologii zaś — za teorią empirii aksjologicznej.

2 VI 1982, Krystyna Osmańska — „Moralność i złudzenia w filozofii Ernesta Renana”.

Na podstawie pism Renana referentka sformułowała następujące tezy:

— Moralność jest faktem świadomości dążącej na ślepo poprzez nas do ziszczenia.

— Moralność jest miarą złudzeń, którym ludzie poddają się, realizując nieświadomie cele, których nigdy nie będą w stanie poznać. Człowiek nie może pojąć sensu własnych działań. Sens ten ujawnia się dopiero na planie ogólnym.

— Moralność jest złudzeniem podwójnym, gdyż po pierwsze łudzimy się, że nasze zachowania są rozumne i celowe, a po drugie ten idealny cel, który mógłby nadać im sens, może się okazać fikcją.

— Moralność jest złudzeniem, ale złudzeniem koniecznym i potrzebnym. Moralność nie jest przedmiotem nauki, lecz wiary.

EDMUND FRYCKOWSKI: Człowiek i praca a technika i nauka. Z filozoficznych refleksji nad rewolucją naukowo-techniczną (Seminarium Zakładu Pedagogiki Pracy WSP w Bydgoszczy 11 III 1981 r.)

1. Zamiast wstępu

„Ale nie pochlebiamy sobie zbyt z powodu naszych, ludzkich zwycięstw nad przyrodą. Za każde z nich mści się ona nad nami. Każde zwycięstwo daje wprawdzie w pierwszej linii skutki, na które liczyliśmy, ale w drugiej i trzeciej przynosi inne, nieprzewidziane następstwa, które nader często

przekreślają znaczenie pierwszych. [...] I tak na każdym kroku przekonujemy się, że bynajmniej nie panujemy nad przyrodą jak zdobywca nad obcym ludem, jak ktoś stojący ponad przyrodą, ale że należymy do niej ciałem, krwią i mózgiem, że się wewnątrz niej znajdujemy i że całe nasze panowanie nad nią polega na tym, iż w odróżnieniu od wszystkich pozostałych stworzeń możemy poznawać jej prawa i prawidłowo je stosować”¹.

„Wnikliwe badania i odkrywczą pracę naukową miały często tragiczne następstwa dla ludzkości. Z jednej strony przyniosły one wynalazki, które uwalniały człowieka od wyczerpującej pracy fizycznej, ułatwiając i bogacąc jego życie; ale z drugiej strony — wprowadzały do jego życia niepokój i nerwowość, czyniąc go niewolnikiem otoczenia technologicznego i — co najbardziej katastrofalne — tworząc środki masowego jego niszczenia. Tragedia więc to głęboko wstrząsająca!”²

2. *Homo laborans = homo faber*

Karol Marks pisał w 1844 r.: „Uniwersalność człowieka uwidacznia się praktycznie właśnie w tej uniwersalności, która całą przyrodę czyni jego ciałem nieorganicznym, zarówno jako: 1) bezpośredni środek do życia, jak też 2) jako substancję, przedmiot i narzędzie jego działalności życiowej. Przyroda o ile sama nie jest ciałem ludzkim, jest nieorganicznym ciałem człowieka. Człowiek żyje przyrodą, znaczy to: przyrodą jest jego ciałem, z którym musi pozostawać w nieustannym procesie, by nie umrzeć. To, że fizyczne i duchowe życie człowieka jest nierozdzielnie związane z przyrodą, znaczy tyle tylko, że przyroda jest nierozdzielnie związana z sobą samą, gdyż człowiek jest częścią przyrody”³.

A w jaki to sposób człowiek musi pozostawać z przyrodą „w nieustannym procesie, by nie umrzeć”? Na to pytanie odpowiada Marks w *Kapitale*: „Praca jest przede wszystkim procesem zachodzącym między człowiekiem a przyrodą, procesem, w którym człowiek poprzez swoją działalność realizuje, reguluje i kontroluje wymianę materii z przyrodą”⁴. Proces pracy bowiem „w jego prostych i abstrakcyjnych momentach, jest celową działalnością dostarczania wartości użytkowych, przystosowywania dóbr przyrody do potrzeb ludzkich, powszechnym warunkiem wymiany materii między człowiekiem a przyrodą, wiecznym naturalnym warunkiem życia ludzkiego, a przeto czymś niezależnym od jakiegokolwiek formy tego życia, natomiast czymś wspólnym wszystkim jego formom społecznym”⁵.

Fryderyk Engels w swym szkicu *Rola pracy w procesie ucłowieczenia matpy* pisze⁶, że praca „jest pierwszym podstawowym warunkiem wszelkiego życia ludzkiego i to w tej mierze, że w pewnym sensie można powiedzieć: stworzyła ona samego człowieka”. Skoro praca stworzyła człowieka, a praca

¹ F. Engels, *Rola pracy w procesie ucłowieczenia matpy* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 77—78.

² A. Einstein, *Orędzie do Kongresu Wrocławskiego*, opublikowane w Polsce po raz pierwszy w artykule Mieczysława Bibrowskiego, *Nieznanie orędzie Einsteina*, „Polityka” nr 27 (1218), 5 VII 1980, s. 15.

³ K. Marks, *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1960, s. 552.

⁴ K. Marks, *Kapitał*, t. 1, Warszawa 1951, s. 188.

⁵ *Ibidem*, s. 195.

⁶ F. Engels, *Rola pracy*, s. 69.

jest przecież pracą ludzką, pracą wykonywaną przez człowieka, to wynika stąd logicznie wniosek, że człowiek jest twórcą samego siebie, że człowiek ma — jak mówi Engels — „oczywisty, nieodparty dowód swego narodzenia z samego siebie, dowód swego procesu powstawania”⁷. Treścią ludzkiej historii — stwierdza niemiecki marksista G. Stiehler — jest samowytwarzanie się człowieka przez własną pracę⁸.

„Człowiek nie jest zatem — konstatuje wybitny polski filozof pracy Jan Szewczyk — ani prostą, deterministycznie wyznaczoną i spowodowaną emanacją przyrody, ani nie jest dziełem jakiegokolwiek boga. Przyroda mogła tylko stworzyć warunki niezbędne do ukonstytuowania się człowieka. Inaczej mówiąc, przyroda mogła tylko stworzyć pewną możliwość dla zaistnienia człowieczeństwa. Człowiek jednak wykorzystał ową zaistniałą możliwość samorzutnie i samoczynnie przekształcając ją w swoją potrzebę, inicjując (choć nie był do tego zmuszony przez przyrodę) swe człowieczeństwo aktem pracy nad światem i nad sobą”⁹.

Tak więc gatunek *homo* rodził się jako *homo laborans*, jako człowiek pracujący. Ale podstawową cechą pracy ludzkiej jest wytwarzanie narzędzi pracy. „Praca — mówi Engels — rozpoczyna się wraz ze sporządzaniem narzędzi”¹⁰.

Wytwarzanie narzędzi, a więc zdolność działania technicznego cechuje australopitków — najprymitywniejszych kandydatów do człowieczeństwa, jak ich nazywa Józef Bańka. W 1959 roku w wąwozie Olduvai w Tanzanii słynny antropolog i paleontolog angielski Louis S. B. Leakey odkrył szczątki antropoidów, którzy musieli posiadać elementarną umiejętność wytwarzania narzędzi z kamienia. Leakey nazwał tę istotę człowiekowaną *homo habilis* (człowiek ruchliwy)¹¹.

Pojawienie się człowieka wytwarzającego narzędzia oznaczało powstanie historycznej granicy oddzielającej raz na zawsze społeczeństwo ludzkie od świata zwierząt¹². Tak więc *homo laborans* jest zarazem *homo faber*, czyli człowiekiem wytwarzającym narzędzia. Ale praca ma charakter dwoisty: przekształca ona środowisko, ale i zmienia samego człowieka. „Koncepcja *homo faber* — mówi Bogdan Suchodolski — nie oznacza więc tylko, iż człowiek tworzy narzędzia swej pracy; oznacza równocześnie stwierdzenie, iż narzędzia te przekształcają ich twórcę. Człowiek jest stworzeniem podatnym na wymagania, które stawiają mu narzędzia, jakie wytwarza. Jest to jedna z fundamentalnych prawd nowoczesnej antropologii, wyjaśniająca bardzo wiele w historii ludzi i ich kultury”¹³.

3. *Homo faber = homo socius*

Człowieka stworzyła praca. Praca ludzka zaś to praca społecznie wykonywana. A więc narodziny człowieka są równocześnie narodzinami społeczeństwa ludzkiego. Tych dwu procesów nie można od siebie oddzielić. Człowiek

⁷ K. Marks, *Rękopisy*, s. 588.

⁸ G. Stiehler, *Dialektik und Praxis*, Berlin 1968, s. 244. Cyt. za J. Szewczyk, *Dialektyka uprawiania marksizmu*, Warszawa 1974, s. 71.

⁹ J. Szewczyk, op. cit., s. 71—72.

¹⁰ F. Engels, *Rola pracy*, s. 74.

¹¹ J. Bańka, *Przeciw szokowi przyszłości*, Katowice 1977, s. 79.

¹² Por. K. Ostrowitianow, *Zarys ekonomiki formacji przedkapitalistycznych* [w:] *Wykłady z ekonomii politycznej*, t. I, Warszawa 1951, s. 121.

¹³ B. Suchodolski, *Kim jest człowiek?*, Warszawa 1980, s. 123.

jest przede wszystkim *homo socius*, istotą społeczną. Marks wyraził to lapidarnie w słynnej szóstej tezie o Feuerbachu: „[...] istota człowieka to nie abstrakcja tkwiąca w poszczególnej jednostce. Jest ona w swojej rzeczywistości całokształtem stosunków społecznych”¹⁴.

Dla Marksa człowiek nie jest jednostronnym *homo faber*, chociaż produkcja dóbr materialnych stanowi dla Marksa podstawowy fakt życia społecznego. Marksowski *homo faber* jest przede wszystkim istotą społeczną, uwikłaną w konkretne stosunki międzyludzkie, a wśród nich w te stosunki, które powstają w procesie produkcji, materialne warunki bytowania kształtujące świadomość ludzką. Człowiek jest produktem stosunków społecznych, jest on taki, jaki jest układ stosunków społecznych, w ramach których rozwija się jego życie i działalność. Jest on taki, jak i społeczeństwo, które go wychowało. Stąd też, jak mówi Jerzy Wiatr, „homo sapiens jest dla Marksa jednym z aspektów człowieka społecznego. Człowiek nie dlatego łączy się w społeczeństwo, że myśli, lecz dlatego, że pracuje, że przeciwstawia się przyrodzie w sposób specyficznie ludzki”¹⁵. Tak więc rozwój pracy i związane z nim dialektycznie rozszerzanie zakresu zbiorowego działania implikowały rozwój świadomości ludzkiej. *Homo faber* będący jednocześnie *homo socius* kształtował się jako *homo sapiens*.

4. *Homo faber* i *homo sapiens* — antynomia czy jedność?

Współczesna epoka często nazywana jest epoką rewolucji naukowo-technicznej. Autorem terminu „rewolucja naukowo-techniczna” jest angielski fizyk i historyk nauki, profesor Uniwersytetu Londyńskiego, laureat Leninowskiej Nagrody Pokoju (1953), John Desmond Bernal (1901—1971), który użył tego terminu w swej pracy pt. *The social Function of Science* (1939). „Przez rewolucję naukowo-techniczną rozumie się jakościowy skok w rozwoju sił wytwórczych (zarówno w ich rzeczowych, jak i ludzkich składnikach) w ich systemie wewnętrznym i w roli społecznej”¹⁶. Dokonuje się ona w ścisłym zespoleniu nauki, techniki i produkcji.

Rewolucja naukowo-techniczna budzi różnorodne nadzieje i obawy. Te ostatnie zdają się w ostatnich latach przeważać. Jesteśmy świadkami prawdziwego zalewu raportów na temat zagrożenia naturalnego środowiska człowieka: Raportu U Thanta, Raportu Brooksa, Raportu Mentońskiego, wielu Raportów Klubu Rzymskiego, wystąpień tzw. zegistów z hasłem „zero growth” (zero wzrostu). Podnoszą się głosy przeciwko zagrożeniu środowiska biologicznego i destruktywnemu wpływowi techniki na psychiczną sferę życia człowieka.

Rewolucja naukowo-techniczna musi więc budzić sprzeczne uczucia. Jej ambiwalentny charakter implikuje przeciwstawne jej oceny, od skrajnie pesymistycznych, które absolutyzując negatywny charakter rewolucji zapowiadają kres cywilizacji i unicestwienie życia na naszej planecie do absolutnie optymistycznych, upatrujących w niej panaceum na wszelkie bóle ludzkości.

Stosunek ludzi do nauki i techniki — tych dwóch zasadniczych czynników nowoczesnej cywilizacji — był zawsze ambiwalentny. Były one i są zarówno przedmiotem entuzjazmu, jak i lęku — jako siły obce, nieludzkie. Cho-

¹⁴ K. Marks, *Tezy o Feuerbachu* [w:] F. Engels, *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, Warszawa 1949, s. 60.

¹⁵ J. J. Wiatr, *Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1964, s. 12—13.

¹⁶ *Teoria naukowego komunizmu*, pod red. J. Muszyńskiego, Warszawa [1979], s. 356.

ciaż w ciągu dziejów stosunek ludzi do techniki był na ogół bardziej życzliwy niż do nauki, to jednak rozpiętość ocen techniki była większa: od największego uwielbienia do absolutnego potępienia¹⁷.

Nauka w dzisiejszym rozumieniu tego słowa pojawiła się stosunkowo późno, bo dopiero w epoce Odrodzenia, a nawet — jak chcą niektórzy — w wieku XVII. Powstała i rozwijała się przy tym początkowo w kilku krajach Europy, a stamtąd dopiero rozprzestrzeniła się na inne kraje świata. Nauka nie towarzyszyła więc ludziom zawsze i wszędzie, z czego wnioskuje B. Suchodolski, że myślenie naukowe nie jest wcale „naturalną” i bezpośrednio odczuwalną potrzebą człowieka. Przystosowanie się ludzi do rygorów naukowego myślenia nie było i nie jest sprawą łatwą. Pojednanie nauki i człowieka wymaga likwidacji wielu tradycyjnych zastrzeżeń i niechęci¹⁸.

Mówiąc o pojednaniu człowieka i nauki, chodzi o to, „by nauka przestała być zewnętrzną instancją i by stawała się osobistą własnością ludzi, użytkowaną w powszednim stylu ich działania i w sposobach myślenia, by znajdowała swe korzenie w całej osobowości człowieka, w jego zamierzeniach i pasjach, w jego zamiłowaniach i dążeniach”¹⁹. Sprzyja temu coraz ściślejszy związek nauki z praktyką oraz nowoczesny program permanentnego kształcenia, zapewniający uczestnictwo ludzi w naukowym postępie. Chodzi więc o upowszechnienie nauki, co nie oznacza oczywiście, że wszyscy mają być naukowcami, ale oznacza upowszechnienie naukowej postawy wobec życia. „Nauka, stając się sprawą powszechną, staje się rzeczą ludzką, staje się autentyczną własnością ludzi, a jej wymagania stają się wymaganiami, które ludzie formułują wobec samych siebie”²⁰.

W przeciwieństwie do nauki, technika jest taka stara, jak ludzkość. Towarzyszy ona ludzkości od jej zarania, a więc od niemal miliona lat, gdyż już wtedy zapewne człowiek stale i świadomie używał najprostszych narzędzi, aby osiągnąć określony cel, a zwłaszcza zdobyć pożywienie. Początkowo były to przedmioty napotkane w przyrodzie. Następnie człowiek nauczył się te narzędzia cenić i przechowywać do wielokrotnego użytku, a później rozpoczął je doskonalić. I tak została zapoczątkowana produkcja narzędzi²¹.

Nie można mieć pretensji do techniki, że powoduje negatywne zmiany w przyrodzie, szkodzi człowiekowi, że stworzyła środki zagłady całej ludzkości. „Niebezpieczeństwa wojny jądrowej — trafnie zauważa E. Olszewski — wynikają nie tyle z osiągnięć techniki, ile z faktu, że rozwój stosunków społecznych i politycznych nie nadąza za tymi osiągnięciami. [...] Jednym z wniosków wynikających z obecnego stanu techniki jest więc konieczność pokojowego współistnienia i współpracy między wszystkimi krajami, aż znikną dzielące je różnice ustrojowe i zbudowany zostanie obejmujący całą kulę ziemską ustrój komunistyczny”²². „Sama w sobie technika — mówi I. D. Łaptiew²³ — tak jak sama w sobie przyroda, nie są bowiem ani za, ani przeciw człowiekowi. Tylko człowiek może obrócić technikę przeciw sobie, a w kon-

¹⁷ Por. B. Suchodolski, *Labirynty współczesności. Niewola i wolność człowieka*, Warszawa 1972, s. 26, 38.

¹⁸ Ibidem, s. 30—35.

¹⁹ Ibidem, s. 36—37.

²⁰ Ibidem, s. 37—38.

²¹ E. Olszewski, *Technika [w:] Encyklopedia — przyroda i technika. Zagadnienia wiedzy współczesnej*, pod red. prof. dra Józefa Hurwica, Warszawa 1967, s. 1170.

²² Ibidem, s. 1177.

²³ I. D. Łaptiew, *Planeta rozsądku*, Katowice 1979, s. 94.

sekwencji i przeciw przyrodzie". Technika jest wolna od alternatywy dobra lub zła, albowiem stanowi zespół bytów nieożywionych. Dlatego też słusznie stwierdza J. Borgosz, że „stawiane niekiedy pytanie, kto winien: technika czy człowiek jest po prostu pseudoproblemem” i przywołuje w tym miejscu przykład podany przez Platona: zachowanie się psa, który uderzony przez człowieka kamieniem, rzuca się na ów kamień gryząc go, jak gdyby był sprawcą doznanego bólu. „I analogicznie rzecz się ma z techniką. Podobnie jak ów kamień ciśnięty w psa, tak i rakietą unicestwiająca ludzi nie może podlegać kwalifikacjom moralnym, albowiem jest tylko przedmiotem. [...] W końcu człowiek tworzy i kieruje techniką i on też jest władny skierować jej moc z dróg antyludzkich na tory humanistyczne”²⁴.

Ale powstaje pytanie: kto ma prawo do kontroli rozwoju techniki, aby skierować ją na tory humanistyczne? Na to pytanie daje odpowiedź Lech Zacher w swym interesującym szkicu *Idea i przesłanki wartościowania techniki*: „Kontrola rozwoju techniki nie może być dokonywana jedynie w oparciu o oceny ekspertów, tj. być zawężona do środowisk naukowych i technicznych. [...] Nosicielem postępu dziejowego — jak wykazał Marks — jest klasa robotnicza, ona też powinna być nosicielem i kontrolerem techniki. Klasa robotnicza ma do tego, naszym zdaniem, szczególne predyspozycje: jest podstawową grupą społeczną (nie zaś elitarną, jak np. naukowcy), styka się na co dzień z postępowaniem technicznym (uprzedmiotowionym w środkach i metodach produkcji), postęp techniczny leży w jej interesie (podnosząc dobrobyt, zmniejszając uciążliwość pracy, likwidując negatywne efekty starej techniki itd.). Strukturalno-jakościowy rozwój klasy robotniczej (głównie przez wzrost wykształcenia i doświadczenia technicznego (ruch racjonalizatorski)) podnosi jej stopień świadomości w zakresie pozytywnych i negatywnych efektów rewolucji naukowo-technicznej”²⁵.

Stanowisko powyższe zgodne jest z poglądem twórców marksizmu na rolę dziejową klasy robotniczej. Już w 1844 r. w *Świętej rodzinie*, swej pierwszej wspólnej pracy, K. Marks i F. Engels zwracają uwagę, że „jeżeli pisarze socjalistyczni przypisują proletariatu tę dziejową rolę, to bynajmniej nie dlatego, że [...] uważają proletariuszy za bogów”, ale dlatego, że „w warunkach bytu proletariatu skupiły się wszystkie najbardziej nieludzkie warunki bytu współczesnego społeczeństwa”. „Nie chodzi o to, co w danej chwili wyobraża sobie jako swój cel ten czy ów proletariusz czy nawet cały proletariat. Chodzi o to, czym jest proletariat w rzeczywistości i co, zgodnie z tym bytem swoim będzie zmuszony zdziałać w historii. Jego cel i rolę dziejową wykreśla z góry w sposób oczywisty i nieodwołalny jego własna sytuacja życiowa, jak również cała organizacja dzisiejszego społeczeństwa obywatelskiego”²⁶.

Z referowanych wyżej poglądów przebija nadzieja, że sprawiedliwe stosunki społeczne stworzą warunki, w których technika będzie mogła służyć tylko na użytek ludzi. Filozofia marksistowska zajmuje w tej sprawie stanowisko „optymizmu dialektycznego” (jak je nazywa J. Borgosz²⁷), polega-

²⁴ J. Borgosz, *Faustyczne i ludyczne wizje rewolucji naukowo-technicznej*, „Humanitas”, IV, Wrocław 1980, s. 32—33.

²⁵ L. Zacher, *Idea i przesłanki wartościowania techniki*, „Prakseologia”, 1975, nr 3—4 (55—56), s. 155.

²⁶ F. Engels, K. Marks, *Święta rodzina, czyli Krytyka krytycznej krytyki. Przeciwno Brunonowi Bauerowi i spółce* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1979, s. 43.

²⁷ Patrz J. Borgosz, *op. cit.*, s. 36—37.

jące na nieustannej walce o przewyciężenie wszystkich tych sprzeczności, które mogłyby doprowadzić do skierowania techniki przeciwko człowiekowi.

Dodatkową przesłanką wzmacniającą ten optymizm jest ewolucja nowoczesnej techniki, jej przemiany wewnętrzne. Okazuje się bowiem, że w miarę rozwoju techniki maleją jej skutki negatywne²⁸. Aktualny poziom techniki — mówi J. Borgosz — „wzniósł się już na takie wyżyny, iż zawiera w sobie realne i potencjalne możliwości do przyścia w sukurs częściowo zniszczonej i zagrożonej przyrodzie”²⁹. Takie możliwości stwarza dzisiaj automatyzacja, która nie jest tylko nową, specjalną gałęzią techniki, ale przede wszystkim nowym etapem techniki, nową fazą jej rozwoju³⁰.

Kolejną przesłanką podbudowującą nasz optymizm w sprawie skutków postępu technicznego jest sojusz techniki z nauką. Technika i nauka rozwijały się niezależnie od siebie aż do XIX w., kiedy to zbliżyły się wyraźnie i zaczęły kształtować się mechanizmy powiązań między nimi, co w naszych czasach doprowadziło do całkowitego pojednania nauki i techniki, widocznego w ich wzajemnych zależnościach. I właśnie ta współzależność będzie rozwijać się — jak mówi J. Borgosz — w kierunku stopniowego zmniejszania ambiwalentności postępu naukowo-technicznego, tzn. „procesualnego eliminowania negatywnych jego konsekwencji na rzecz następstw pozytywnych. To cybernetyczne sprzężenie stanowi cechę istotną obecnych oraz przyszłych faz postępu naukowo-technicznego”³¹.

W ten sposób technika i nauka, rozwijając się przez wieki oddzielnymi szlakami, spotykają się ze sobą w dobie współczesnej rewolucji naukowo-technicznej, która przyspieszyła gwałtownie rytm historii i objęła nie tylko naukę i technikę, ale także inne dziedziny życia. Jak mówi B. Suchodolski, współczesny sojusz nauki i techniki „pokazuje, jak homo faber zawdzięcza swe istnienie homo sapiens, ale także jak homo sapiens powstaje i rozwija się dzięki homo faber”³².

5. Zamiast zakończenia. W skali planety.

Aby jednak postęp naukowo-techniczny służyć mógł człowiekowi, aby mogło nastąpić pełne pojednanie człowieka z nauką i techniką, na całym świecie zapanować musi pokój, cała ludzkość musi się zjednoczyć i stworzyć nowy międzynarodowy ład ekonomiczny, społeczny, polityczny, intelektualny i moralny. Ludzkość musi zacząć myśleć „kategoriami makromoralności, kategoriami ludzkości i planety”³³. I. D. Łaptiew w swej *Planecie rozsądku* pisze: „każdemu z nas potrzebna jest cała Ziemia — to dziś oczywiste. Ale i przecież każdy z nas potrzebny jest całej Ziemi! I kiedy te dwie wzajemnie przenikające się potrzeby zostaną spełnione, wtedy dopiero zacznie się liczenie lat nowej epoki dziejów”³⁴. Albowiem — jak mówi Antoine de Saint-Exupéry — „my wszyscy unosimy się w dal na jednej i tej samej planecie — stanowimy załogę jednego statku”³⁵.

²⁸ Por. B. Suchodolski, *Labirynty*, s. 44—45.

²⁹ J. Borgosz, *op. cit.*, s. 34.

³⁰ E. Olśzewski, *Automatyzacja* [w:] *Encyklopedia — przyroda i technika*, s. 100—101; tenże, *Technika*, *loc. cit.*, s. 1178.

³¹ J. Borgosz, *op. cit.*, s. 29.

³² B. Suchodolski, *Labirynty*, s. 51.

³³ J. Borgosz, *op. cit.*, s. 37.

³⁴ I. D. Łaptiew, *op. cit.*, s. 221—242.

³⁵ Cyt. wg I. D. Łaptiewa, *op. cit.*, s. 125.

Skoro tak, to potrzebna jest dobra załoga i dobry statek. Załoga zgodna jak jedna wielka rodzina, troszcząca się o każdego z jej członków i odpowiedzialna za statek, gwarantujący bezpieczny rejs, załoga żyjąca w braterstwie, wolności, sprawiedliwości i pokoju, szanująca naturalne prawa swego statku-planety, wsparta trzecim światem — światem techniki, sytuującym się między światem przyrody a światem człowieka, zgodnym z prawami przyrody i służącym człowiekowi w jego walce o godność człowieczego losu, w walce o wyeliminowanie wojny i zbudowanie trwałego pokoju w skali naszej Błękitnej Planety, w walce o realizację odwiecznych marzeń ludzkości: o zbudowanie społeczeństwa komunistycznego.

Jeśliby zaś przyjąć za Clarkiem, że Ziemia jest tylko miejscem krótkiego odpoczynku w drodze po gwieździstym oceanie, w którą się udajemy³⁶, to „taka ekspansja — jak mówi P. Teilhard de Chardin — nie tylko dałaby człowiekowi szerszą podstawę działania, lecz równocześnie spotęgowałaby siły skupiające ludzkość”³⁷. Nie do pomyślenia jest bowiem, jak pisze I. D. Łaptiew, „aby ludzie unoszący się ku nowym światom, nie nieśli w swych sercach głębokiej miłości do swej ojczystej planety, miłości, która pomoże im znieść wszelkie trudy, przeciwności i powrócić na nią”³⁸. „Anteusz nie może żyć w oderwaniu od Ziemi!”³⁹.

³⁶ Ibidem, s. 195.

³⁷ P. Teilhard de Chardin, *Człowiek*, Warszawa 1967, s. 119—120.

³⁸ I. D. Łaptiew, *op. cit.*, s. 195.

³⁹ Ibidem, s. 113.

Recenzje i sprawozdania

ANTONI B. STEPIEŃ: Wstęp do filozofii, TN KUL, Lublin 1976, ss. 302, cena 105 zł.

Książka składa się z części zasadniczej, w której Antoni B. Stępień przedstawia główne kierunki i problemy filozofii oraz dwóch dodatków. Pierwszy z nich zawiera elementarne wiadomości z zakresu logiki formalnej autorstwa ks. Stanisława Kamińskiego, natomiast w ramach drugiego dodatku zamieszczono poradnik dla samouków i kandydatów na studia filozoficzne oraz bibliografię. Książkę zamyka indeks osób.

Część zasadnicza pracy została podzielona na osiem rozdziałów: I. Wprowadzenie — filozofia jako typ poznania; II. Działy filozofii; III. Poznanie: jego rodzaje i wartość; IV. Znaki i systemy znaków; V. Byt: jego rodzaje, struktura, uwarunkowania; VI. Człowiek: jego struktura i działanie; VII. Dobro i powinność; VIII. Współczesne kierunki filozoficzne.

W przedmowie autor z dużą skromnością zastrzega się, że zdaje sobie sprawę, iż książka stanowi zaledwie krok w kierunku doskonałego wstępu do filozofii, tzn. jasnego a zarazem ścisłego wykładu, bez uproszczeń i skrótów, z równomiernym uwzględnieniem problematyki i różnych szkół filozoficznych. Zastrzeżenie to wytrąca częściowo oręż z ręki krytyka, ale pozwala ocenić, w jakim stopniu praca spełnia wymienione warunki ze względu na przypisaną książce rolę przewodnika dla kandydatów na uniwersyteckie studia w zakresie filozofii, a także dla samouków podejmujących samodzielną pracę w przyswajaniu sobie tej dziedziny wiedzy.

Trudność pisania książek wprowadzających w problematykę filozofii polega na tym, że już na samym początku należy dokonać znaczącego wyboru. Trzeba wybierać między naświetleniem wielkiej różnorodności poglądów, ujętych częstokroć w hermetyczne systemy pojęć, z punktu widzenia określonej koncepcji filozoficznej (reprezentowanej przez autora podręcznika), a zobiektywizowanym przedstawieniem dorobku poszczególnych szkół. Należy przy tym dodać, że „zobiektywizowane” przedstawienie cudzych poglądów nie wyklucza bynajmniej prezentacji własnych opinii czy ocen na dany temat, należy jednak wyodrębnić je wyraźnie, gdyż w przeciwnym wypadku można wprowadzić w błąd nie tylko adepta filozofii.

Pierwszą z wymienionych dróg wybrała większość autorów polskich „wstępów” i „wprowadzeń” do filozofii, którzy filozofię postrzegają z punktu widzenia „optyki monochromatycznej”. Takie ujęcie stwarza wiele możliwości dokonywania nadmiernych uproszczeń i wręcz malwersacji my-

ślowych. Książki takie są często dla laika nawet łatwiejsze w percepcji, ponieważ ich język jest jednolity i nie wymaga głębszej refleksji, gdyż zgodność albo niezgodność z daną doktryną przesądza o przyjęciu bądź odrzuceniu określonego poglądu. Książki te są mało przydatne dla kandydata na filozofa, bo nie znajdują on w nich odniesienia do przemyśleń alternatywnych, które mogą być odskocznią dla pogłębionych rozważań.

Wydaje się, że A. B. Stępień poszedł śladem Władysława Tatarkiewicza i wybrał (w sposób co prawda nie zawsze konsekwentny) trudniejsze, drugie podejście. Jeżeli referuje poglądy określonej szkoły filozoficznej, to stara się on wyodrębnić z ram własnego, odautorskiego komentarza postawienie problemów w ujęciu danej szkoły. Ujęcie takie pozwala czytelnikowi słabo obeznanemu z filozofią poznać rzeczywiste poglądy poszczególnych myślicieli, a nie tylko to, co pozostało z nich po „przefiltrowaniu” przez daną doktrynę.

W odróżnieniu od adekwatności relacjonowania poglądów, można wobec autora wysunąć zarzut, że nierówno traktuje różne szkoły filozoficzne wypowiadające się na dany temat. O ile dużo miejsca poświęca licznym zagadnieniom podejmowanym przez filozofię tomistyczną, a także fenomenologię, o tyle słabiej jest zaznaczona problematyka tak potężnych szkół współczesnych, jak pozytywizm czy heglizm wraz z ich neomutacjami. Ponadto trudno jest zapewne autorowi piszącemu z pozycji fenomenologii tomizującej (do której zalicza on również ks. Karola Wojtyłę) rozszerzać jeszcze 300-stronicowy wstęp do filozofii o zagadnienia, w stosunku do których myśl katolicka nie zajęła ostatecznego stanowiska, np. w kwestii filozofii społeczeństwa post-industrialnego albo człowieka żyjącego w różnych warunkach ustrojowych.

Wielką zaletą książki jest przejrzysty tok wywodów, charakterystyczny również dla innych prac A. B. Stępnia. Proste a zarazem ściśle wyjaśnianie pojęć, ujawnianie wszystkich przesłanek rozumowań, pozwala śledzić ich tok nawet osobom, które posiadają w wystarczającym stopniu tylko dwie cechy: inteligencję i uwagę. Autor nie zakłada natomiast erudycji filozoficznej u czytelnika, co jest zapewne uzasadnione świadomością skutków reform przeprowadzanych nagminnie w naszym szkolnictwie średnim. Erudycja autora z całą pewnością równoważy ten zakłócony układ.

Na korzyść A. B. Stępnia należałoby ponadto zapisać szerokie uwzględnienie dorobku współczesnej filozofii polskiej, dzięki czemu czytelnik ma okazję zapoznać się z nazwiskami i poglądami niemal wszystkich wybitnych uczonych polskich parających się refleksją filozoficzną. Szczególnie bogaty w informacje jest pod tym względem paragraf 38 (s. 229—238).

Inną godną podkreślenia sprawą jest żywość stylu autora nie ograniczającego się do chłodnej relacji zagadnień, które tego nie wymagają. Przykładem może być następujący fragment tekstu: „Trzeba [...] i to zauważyć, że również tzw. klasykom zdarza się popełnić błąd ignorancji. Tak było np. z D. Hume'em, który słabo znał Arystotelesa. J. Łukasiewicz słusznie stwierdził, iż zarówno Hume, jak i Kant nie mogli krytykować metafizyki, uprawianej przez Stagirytę i scholastyków, gdyż tej metafizyki zupełnie nie znali. Niestety i teraz wśród piszących na tematy filozoficzne zdarzają się poważne wypadki ignorancji w stosunku do obcych, nawet klasycznych poglądów. Często w ten sposób rodzą się rozbieżności wśród filozofów, że każdy z nich mówi o czymś innym.” [s. 18].

Ograniczoność miejsca poświęconego na niniejszą recenzję nie pozwala na pełniejszą, bardziej szczegółową dyskusję z niektórymi ujęciami zagadnień w książce A. B. Stępnia. Dyskusja ta mogłaby się pomieścić zapewne dopiero w kilkakrotnie większej objętościowo pracy niż *Wstęp do filozofii* A. B. Stępnia i to bynajmniej nie ze względu na drobne usterki pracy, ale przede wszy-

stkim jej erudycyjne bogactwo i liczne inspiracje myślowe z niej płynące. Może dyskusję w tej formie podejmie sam autor omawianej pracy w książce przeznaczonej już dla bardziej zaawansowanego w myśleniu filozoficznym czytelnika?

S. Jerzy Włodowski

W. SZTUMSKI, J. SZTUMSKI: *Zarys marksistowskiej teorii poznania*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 1979, ss. 151, cena 14 zł.

Cel, jaki postawili sobie Autorzy prezentowanej książki, to w miarę wyczerpujące opracowanie gnozeologicznych elementów w filozofii, zwięzłe przedstawienie głównych problemów tej dziedziny filozofii oraz stanowisk, jakie pojawiły się w jej obrębie; wszystko to „prześwietlone” filozoficznymi problemami poznania materializmu historycznego.

Książka składa się z siedmiu następujących rozdziałów:

1. „Materializm a idealizm wobec problemu poznania”. W rozdziale tym Autorzy prezentują następujące problemy: czynności poznawcze a proces poznawczy; koncepcje poznawania świata; platońska koncepcja poznawania świata i jej kontynuacja w filozofii idealistycznej; materialistyczna koncepcja poznawania świata i jej kontynuacja w materializmie przedmarksowskim; materializm dialektyczny wobec problemu poznania.

2. „Problem granic poznania w świetle dialektyki materialistycznej”. Omawia się tu: spór o poznawalność świata; materializm dialektyczny a poznawalność świata.

3. „Uwarunkowania i ograniczenia procesu poznawczego”. Autorzy egzemplifikują owe uwarunkowania jako: względność procesu poznawczego; uwarunkowania społeczne; uwarunkowania przyrodnicze; uwarunkowania psychiczne; uwarunkowania terminologiczne.

4. „Spory wokół źródeł poznania”. W nim: skąd bierze się wiedza o świecie?; marksistowska koncepcja źródeł poznania.

5. „Jak poznajemy świat?”. Głównym przedmiotem tego rozdziału jest pojęcie metody i jej charakterystyka: pojęcie metody i jej związek z teorią; typologia metod; metody poznania empirycznego; obserwacja; porównywanie; pomiar; eksperyment; metody poznania teoretycznego; przechodzenie od abstraktu do konkretności; idealizacja; formalizacja; metoda aksjomatyczna; metody poznania empirycznego i teoretycznego; abstrahowanie; analiza i synteza; indukcja i dedukcja; analogia; modelowanie.

6. „Prawda i kryterium prawdziwości”. A w nim: określenie celu poznania; teoria prawdy; kryterium prawdziwości.

7. „Marksistowsko-leninowska teoria odbicia”. Autorzy zawarli tu następujące, najbardziej istotne elementy tej koncepcji: materialistyczno-dialektyczne rozumienie odbicia; zmysłowe i racjonalne formy poznania; poznanie zmysłowe; poznanie racjonalne; etapy poznania.

Książkę zamyka „Wybrana bibliografia”, zawierająca 30 pozycji w języku polskim.

Jak widać z przedstawionej zawartości pracy, jej konstrukcja jest precyzyjna i logiczna, chociaż zdarza się w samym tekście, iż akcenty nie są rozłożone równomiernie w stosunku do wagi problemów.

Zaletą prezentowanej publikacji jest to, że przytacza dużo wypowiedzi klasyków marksizmu, co pozwala zwrócić uwagę czytelnika na same źródła, jak też cytowanie raczej łatwo dostępnej literatury współczesnej. Wyjątkami, zwłaszcza w trzech pierwszych częściach książki (np. str. 42, 43, 45, 51, 57 i n.), są niektóre pozycje w języku angielskim, francuskim i niemieckim, wydane przed kilkudziesięciu laty (np. w 1911 r. itp.). Mając na uwadze odbiorcę, a przewiduje się, że będzie nim raczej brać studencka, należy zauważyć, że są to pozycje trudno dostępne i chyba nie będą poszukiwane i czytane, zwłaszcza przez studentów studiów niefilozoficznych. Pozycje te (np. K. Mannheim *Soziologie d. Wissenschaft*, Handwörterbuch der Soziologie, Stuttgart 1921) są zapewne interesujące dla badaczy dziejów rozwoju myśli filozoficznej i sygnalizowanie ich byłoby wskazane w kontekście zupełnie innej pracy o filozofii. Poza tym niektóre z cytowanych prac są tłumaczone na język polski, np. Raymonda Firtha *Spółeczności ludzkie*, Warszawa 1965 (przypis na str. 57).

Część zatytułowana „Uwarunkowania psychiczne” (s. 62—67) prezentuje wywody w postaci tak bardzo skondensowanej, iż są niemal nieczytelne, tak że trudno to nazwać przeglądem stanowisk, czy czynników warunkujących „psyche” w systemie społecznych oddziaływań. Wszystkie te elementy zawiera, co należy dodać, łatwo dostępna praca J. Strelau'a *Temperament i typ układu nerwowego*, Warszawa 1970, gdy tymczasem Autorzy cytują tu pozycje w języku niemieckim z 1900 roku.

Ciekawym rysem omawianej pracy jest uwzględnienie w procesie poznawczym czynników pozalogicznych, pozadyskursywnych, które, jak się dziś okazuje, mają niezwykle istotne znaczenie we wszelkiego rodzaju odkryciach naukowych i w ogóle w szeroko pojmowanej ludzkiej twórczości, o czym Autorzy piszą: „O ile zatem w odniesieniu do nauk sformalizowanych kryteria logiczne mogą być wystarczające co najwyżej w sensie względnym, bynajmniej nie absolutnym, to w odniesieniu do nauk trudnych do sformalizowania są one niewystarczające. Bowiem rola czynników formalnologicznych przede wszystkim sprowadza się do funkcji porządkujących, uściślających, delimitacyjnych i systematyzujących, a więc do funkcji niewątpliwie doniosłych, lecz wtórnych ze względu na proces kształtowania się myślenia” (s. 70—71).

Zwracając uwagę na „odkrywanie źródeł” twórczości w sferze myślenia przeddyskursywnego, Autorzy mówią o olbrzymiej roli elementów podświadomych, a nawet podświadomych poglądach, czy często irracjonalnych wręcz pobudkach działań. Podkreślają przy tym (przytaczając m.in. obszernie literaturę obcojęzyczną z lat 1910—1940), iż: „...istotę tego zjawiska (tj. odkrywania prawd — Ś. W.) wyjaśnili wcześniej od strony społecznej klasyki marksizmu, posługując się m.in. pojęciem alienacji” (s. 68). Gdy się zważy żywą dyskusję na łamach wielu czasopism filozoficznych świata na temat ludzkiej twórczości naukowej i twórczości w ogóle, nasuwa się wątpliwość co do słuszności przekonania, jakoby istota (nawet jakaś parcjalna) tejże była już jasna i przez klasyków autorytatywnie rozstrzygnięta. Sąd ten nie trafi na pewno do młodych osób studiujących, które mają przecież obecnie do dyspozycji olbrzymią literaturę współczesną, najeżoną kontrowersyjnymi poglądami o rozmaitej proveniencji filozoficznej.

Cennym, chyba najbardziej, elementem, który jakby przewija się poprzez cały tok narracji Autorów, jest podejście tzw. „systemowe” do globalnego uwarunkowania procesów poznawczych przez wszystkie czynniki determinujące, bądź zakłócające tok poznania, z użyciem terminologii cybernetycznej (objaśnianej w przypisach), np. receptory, efekторы, wyjście itp.

W rozdziale: „Spory wokół źródeł poznania” (s. 72—82) przydałby się jednak w tymże duchu utrzymany jakiś model wzajemnych powiązań i społecznych uwarunkowań stanowisk intelektualnych głównych przedstawicieli materializmu z jednej strony, a materializmu marksowskiego, dialektycznego z drugiej. Powstałby obraz swoistego „systemu” intelektualnych sporów epoki, dający całościowe rozeznanie w tej niezwykle złożonej kwestii. Czyni tak, i to z dużym powodzeniem, prof. Jan Lęgowicz w swym *Zarysie historii filozofii*. Sądzę, iż takie unaocznienie posiada większe walory dydaktyczne niżli sam tekst, w dodatku tak skondensowany treściowo.

Inną istotną zaletą prezentowanej pozycji jest używany przez Autorów język. Jest on — ze względu na operowanie przykładami z nauk szczegółowych, a często z potocznej życiowej praktyki — czytelny w tych partiach książki i przekonywający. Jednakże, co daje się wyraźnie we znaki przy uważnym czytaniu tekstu, Autorzy konsekwentnie unikają sprecyzowania własnego stanowiska wobec problemu stosunku filozofii do nauk szczegółowych i vice versa. Ograniczają się do stwierdzenia: „Otóż jakkolwiek prawdą jest, że nauki szczegółowe rozwijały się bez względu na filozofię, to jednak jest również prawdą, iż rozwój wspomnianych nauk był szybszy wtedy, gdy inspirowała go i wspierała filozofia. Tytułem przykładu warto wskazać na doniosły wpływ koncepcji metodologicznych Bacona, Kartezjusza czy Marksa na rozwój nauk szczegółowych” (s. 34).

Pewne niekonsekwencje — wynikające częściowo z samego charakteru, objętości oraz przeznaczenia książki — można przedyskutować i skorygować na zajęciach, jednakże pod warunkiem, że student jest dobrze przygotowany, oczywiście na podstawie innych, gruntowniejszych podręczników, których notabene prawie na naszym rynku wydawniczym nie ma, czy też wypisów, z którymi jest już mniejszy kłopot. W tak rozumianym procesie dydaktycznym książka ta może niewątpliwie służyć jako przewodnik po skomplikowanym obszarze współczesnej problematyki filozoficznej, i w próbach rozstrzygnięcia i zastosowania samej filozofii.

Niebagatelną rolę w prezentowaniu tej problematyki odgrywa sprawa terminologii używanej w słownym przekazie tekstów filozofii. Terminologia ta winna być możliwie dokładnie objaśniana. Nie zawsze Autorzy są w tej materii konsekwentni. I tak, chociaż formułują wypowiedź deklaratywną: „spór wokół źródeł poznania doprowadził do wykrystalizowania się następujących stanowisk, które pokrótce przedstawiamy” (s. 82), obietnicy tej nie dotrzymują, poprzestając jedynie na słownikowym wyjaśnieniu użytych terminów, bez włączenia ich treści w system zagadnień teorii poznania. Pomijając inne określenia, można mieć pretensje o także powierzchowne wyjaśnienie terminów „aprioryzm” i „aposterioryzm”. Bez głębszego zrozumienia treści tych pojęć trudno mówić o przyswojeniu przez studiumującego podstaw teorii poznania. Nie uwzględniono tutaj również znaczenia (choćby słownikowego) pojęcia „irracjonalizm”, mimo że Autorzy wymieniają w literaturze książkę K. Ajdukiewicza *Język i poznanie*, w której notabene jest rozdział zatytułowany „racjonalizm i irracjonalizm”. W kontekście współczesnego rozumienia rozwoju wiedzy nie sposób o tym pojęciu nie wspomnieć, jako że nasze poznanie zawiera przecież wiele elementów irracjonalności (np. tzw. hipotezy *ad hoc* itp.).

Szkoda też, że Autorzy nie przytaczają podstawowych formalizmów teorii empirycznych (np. wg R. Wójcickiego, którego pracy nie wymieniają), które unaocznilyby studiumującemu wzajemny stosunek modeli, praw nauki oraz samych teorii naukowych. Mówiąc zaś, iż: „Ważną rolę w nauce odgrywa stosowanie analogii makroskopowych do opisu mikroskopowych zjawisk

świata. Analogie makroskopowe nie tylko pozwalają stosować odpowiedni aparat matematyczny, ale też ułatwiają działalność naukową; mając bowiem zmysłowo pogładowy obraz badanego obiektu można nie tylko posługiwać się symboliką matematyczną, ale też myśleć 'fizycznie'" (s. 114), nie przytaczają przykładu ciekawych, przecież analogii w postaci właśnie matematycznej; zapis formalny w tym przypadku spełniłby niewątpliwie znacznie lepiej swą funkcję dydaktyczną, niżli znowu sam tekst z niezobowiązującą konstatacją.

Pomimo tych niedomagań, wynikających przede wszystkim z ograniczonej miejsca i objętości samej pracy, zawiera ona wiele potrzebnych studiującym informacji, wskazówek i stwierdzeń.

Reasumując, do najbardziej istotnych z dydaktycznego punktu widzenia — a o to przecież chodzi — własności tej książki należą:

— ukazanie specyfiki i odmienności myślenia dialektycznego, jako myślenia poznawczo aktywnego, historycznego i zależnego od kontekstu historycznie uwarunkowanych oddziaływań społecznych,

— ukazywanie samej struktury wewnętrznej metody poznawczej, uwikłanej zawsze w system społecznej praktyki,

— wyczerpujące ukazanie i wyjaśnienie dialektycznego rozumienia pojęcia prawdy,

— bardzo wyczerpująca charakterystyka procesów tzw. poznawczego odbicia,

— sugerowanie ciekawych rozwiązań, jeśli idzie o ukazanie prawidłowości tworzenia się nowej wiedzy i to w ujęciu cybernetycznym. Istotę procesu tworzenia tej nowej wiedzy Autorzy ilustrują za pomocą schematu, który może być inspiracją do dyskusji nad tworzeniem się nowych wartości poznawczych poprzez umiejętność skutecznego wyboru istotnych elementów naszej wiedzy i konstruowanie z nich innego, bardziej adekwatnego do rzeczywistości modelu zjawisk, stanów czy procesów.

Wacław Śmid

KEITH LEHRER: Knowledge, Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford 1974, ss. XIV + 256, cena Ł. 4.65.

Mija dziewięć lat od chwili, gdy książka ta wyszła spod pras drukarskich. To dość długo. Odstępujemy tu jednak wyjątkowo od przestrzegania słusznej zasady, aby recenzować publikacje niedawno wydane. Mamy ku temu dwa dość istotne powody. Redakcja zobowiązała się wobec Wydawcy do zamieszczenia recenzji tej książki, a nie miała możliwości wcześniejszego zrealizowania tego przyrzeczenia. Po wtóre, książka godna jest polecenia polskiemu czytelnikowi, a nie znalazła dotąd — jak się zdaje — należnego oddźwięku w naszym kraju. Warta zaś jest uwagi, gdyż: 1° — lektura jej dostarcza licznych informacji o żywych dyskusjach, jakie od końca lat pięćdziesiątych do początku siedemdziesiątych prowadzone były na tematy teoriopoznawcze w filozoficznym środowisku anglosaskim, 2° — zbliżona do sceptycyzmu i subiektywizmu koncepcja poznania rozwinięta przez autora jest oryginalna i ciekawa, mimo że wypada ją uznać za dyskusyjną pod różnymi względami, 3° — poruszane w książce trudne zagadnienia przedstawione w niej zostały

w sposób przystępny, na ogół jasny i w miarę precyzyjny, 4° — autor jest już w kręgach filozofów zachodnich znany ze swych artykułów i kilku książek, a także ze swej działalności jako profesor filozofii kolejno na uniwersytetach: Brown and Wayne State University, University of Rochester, University of Arizona.

Dążąc do wypracowania własnej teorii poznania, Lehrer rozpoczyna swe rozważania od wyróżnienia trzech znaczeń angielskiego wyrazu 'know': 1. umieć, 2. znać, 3. wiedzieć, i zaznacza, że będzie się zajmował jedynie ostatnim z nich. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że w pewnych przypadkach miesza mu się drugie znaczenie z trzecim. Należy też od razu wyjaśnić, że teoria poznania, którą konstruuje, stanowi koncepcję wiedzy osobniczej, indywidualnej, a nie wiedzy pojmowanej jako ogół zdań w danym okresie uznanych za prawdziwe przez specjalistów tworzących naukę. Punktem wyjścia poszukiwań badawczych autora było przeświadczenie, że droga prowadząca do budowy teorii poznania nie wiedzie poprzez analizę znaczenia słów epistemicznych, niezbędne natomiast jest wyodrębnienie koniecznych i wystarczających warunków poznania oraz wyjaśnienie, jak one mogą zostać spełnione. Jak widać Lehrer przeciwstawia się niektórym następcom Wittgensteina, twierdzącym, że takich warunków w ogóle niepodobna wskazać. Mając tak wytknięty cel, formułuje zrazu trzy konieczne warunki wiedzy:

- (I) prawdziwość: jeśli S wie, że p, to prawdą jest, że p;
- (II) wiara: jeśli S wie, że p, to S wierzy, że p;
- (III) uzasadnienie: jeśli S wie, że p, to S ma pełne uzasadnienie swej wiary, że p.

Niektórzy filozofowie współcześni (np. Ayer, Chisholm) uważają te trzy warunki za łącznie wystarczające i konieczne dla wiedzy. Jednak E. Gettier Jr. w 1963 r. zakwestionował to stanowisko w sposób, który Lehrer uznał za przekonujący i poparł dalszymi argumentami, a jako wyjście z tych trudności zaproponował przyjęcie czwartego warunku wiedzy:

- (IV) prawdziwa podstawa uzasadnienia: jeśli S wie, że p, to uzasadnienie tego, że p, nie opiera się na żadnym zdaniu fałszywym.

Te cztery warunki razem wzięte — zdaniem autora — determinują wiedzę. Ponieważ nie są wzajemnie niezależne, nadaje się im później nieco inne, bardziej złożone, sformułowanie, tak ażeby żaden warunek nie wynikał z pozostałych. Nie będziemy jednak przytaczać tutaj tych sformułowań, gdyż nie odgrywają w książce istotnej roli. Natomiast całą niemal treść pozostałej części książki możemy od razu scharakteryzować jako szczegółową analizę warunków (I) — (IV) oraz rozważania bezpośrednio z tą tematyką związane.

W tym obszarze zagadnień autor rozpatruje przede wszystkim stosunek wiedzy do prawdy. Podkreśla potrzebę odróżniania języka od metajęzyka i, korzystając ze wskazanego przez A. Tarskiego kryterium adekwatności definicji prawdy, proponuje warunek (I) prawdziwości wiedzy przekształcić tak, aby nie było w nim mowy o prawdzie:

jeśli S wie, że p, to p.

Omawia przy tym pewne formalne i filozoficzne zarzuty, jakie mogłyby zostać wysunięte przeciw tego rodzaju eliminacji pojęcia prawdy. Jednakże jego rozważania dotyczące wad semantycznej koncepcji prawdy wzbudzają wątpliwości, gdyż zdaje się zapominać, że warunek adekwatności definicji prawdy:

S jest prawdziwe w L wtedy i tylko wtedy, gdy p

wymaga, żeby 'p' było przekładem zdania S na metajęzyk. Na korzyść autora należy zaś odnotować jego słuszną uwagę, że paradoksy semantyczne nie muszą koniecznie stanowić rezultatu odnoszenia się zdania do siebie samego.

Na poparcie tego spostrzeżenia autor podaje przykład antynomii zbudowanej przy użyciu dwóch następujących zdań:

A: Zdanie B jest prawdziwe,

B: Zdanie A jest fałszywe.

Lehrer nie ogranicza się do rozważań nad semantyczną koncepcją prawdy, traktuje problematykę ogólniej, biorąc pod uwagę zarówno korespondencyjne, jak i koherencyjne teorie. Za pomocą kilku wybranych argumentów stara się podbudować tezę, że oba rodzaje teorii prawdy bądź pozwalają wyeliminować pojęcie prawdy, bądź stają się zamaskowanymi teoriami uzasadniania. Od takiego stwierdzenia blisko już do rozmyślań na temat istoty uzasadniania. Zanim jednak autor przejdzie do tej problematyki, zajmie się najpierw drugim warunkiem koniecznym wiedzy: wiarą w to, co się wie.

W kwestii stosunku wierzenia do wiedzy Lehrer opowiada się po stronie poglądu H. P. Grice'a, iż należy odróżnić to, co wynika z deklaracji wiary w coś, od tego, co przez taką deklarację osoba chce dać do zrozumienia, w szczególności nie zawsze „wierzę” wyklucza „włiem”. Autor przeciwstawia się natomiast twierdzeniu J. L. Austina, że „wiem” nie jest opisem stanu czy aktu poznawczego, tylko swoistym rytuałem, poznawczym poręczeniem. Krytycznie odnosi się również do pewnych przykładów, które podano w celu wykazania, że wiedzieć można nie wierząc (C. Radford) lub że wiedzieć można nie wiedząc, że się wie (E. J. Lemmon). W jego mniemaniu wiara (*belief*) zawsze, a przekonanie (*conviction*) jedynie czasem zawarte bywają w pojęciu wiedzy.

Z kolei Lehrer przechodzi do analizy trzeciego warunku wiedzy: pełnego uzasadnienia tego, co się wie. Zgodnie ze swym przeświadczeniem, że teoria korespondencyjna i koherencyjna prawdy są w istocie teoriami uzasadniania, dzieli koncepcje uzasadniania na teorię podstaw (*foundation theory*) i teorię koherencyjną. Pierwsza przyjmuje, że istnieją podstawowe fakty, na których opierają się podstawowe wierzenia (*basic beliefs*) służące do uzasadniania innych wierzeń. Druga zakłada, że uzasadnienie wierzeń zależy od specyficznych stosunków pomiędzy wierzeniami tworzącymi pewien system, ale w systemie tym nie ma wierzeń podstawowych. Historycznie biorąc, teoria podstaw łączyła się najczęściej z empiryzmem, chociaż związek ten wcale nie jest konieczny, jak widać np. z Kartezjańskiej racjonalistycznej teorii poznania. (Przy tej okazji autor czyni dość zaskakującą uwagę, że spór między radykalnymi formami empiryzmu i racjonalizmu jest bezprzedmiotowy). W myśl teorii podstaw uzasadnienie musi dostarczyć gwarancji prawdziwości, co uzyskuje się dzięki podstawowym wierzeniom, które uzasadniają się same, gwarantującą swą prawdziwość. Jednakowoż — zdaniem autora — teoria podstaw nie daje się obronić. Przede wszystkim dlatego, że nie sposób wskazać źródeł gwarancji prawdziwości wierzeń podstawowych, ani logicznych (a przynajmniej zbiór takich wierzeń uznanych ze względów czysto logicznych byłby zbyt ubogi), ani semantycznych, ani żadnych innych. Lehrer w tym kontekście przeciwstawia się tezie głoszącej, że zdania na mocy znaczenia słów prawdziwe są tożsame z analitycznymi. Znaczenie determinuje tylko to, co jest w zdaniu stwierdzone (stan rzeczy? treść sądu? — L. G.), a wcale nie pociąga za sobą konieczności tego, co stwierdzone. W każdym wierzeniu podstawowym uwikłane są terminy i pojęcia, co do których brak pewności, czy zostały użyte właściwie. Informacja dotycząca poprawności ich użycia sama musiałaby opierać się na wierzeniach podstawowych, aby była uzasadniona. Lecz to prowadzi do regresu *ad infinitum*. Jeśli szukamy gwarancji prawdziwości wierzeń podstawowych, to nieuchronnie popadamy w pułapkę sceptycyzmu. Jeżeli zaś przyjmiemy, że wierzenia podstawowe same gwaran-

tują swą prawdziwość, otwieramy drogę niczym nieograniczonej spekulacji. Podobnie niepokonalne trudności — wywodzi autor — powstają przy próbach analizy, w jaki sposób wierzenia podstawowe mogą uzasadniać inne.

Odrzuciwszy teorię podstaw, Lehrer przechodzi do rozstrząsań na temat teorii koherencyjnej uzasadniania wierzeń. Stawia sobie zasadnicze pytanie, na czym koherencja wierzeń polega. W próbach odpowiedzi bierze pod uwagę stosunek wynikania oraz stosunek wyjaśniania jako ewentualne czynniki tworzące koherencję i stara się wykazać, że ani jeden, ani drugi nie daje wystarczających podstaw do uznania wierzeń. Nie wystarczy w szczególności niesprzeczność elementów systemu, aczkolwiek jest ona warunkiem koniecznym koherencji. Bywają wierzenia całkowicie uzasadnione w ramach pewnego systemu, choć uzasadnienie to zupełnie nie zależy od funkcji wyjaśniania. Ponadto wierzenia uzasadnione na gruncie jednego systemu, pozostają nieuzasadnione ze względu na inny system. Toteż w poszukiwaniu istoty koherencji autor próbuje wykorzystać pojęcie maksymalnie wyjaśniającej koherencji. Niestety, uchyla się od sprecyzowania znaczenia 'wyjaśniania', będąc przekonany, że byłoby to przedsięwzięcie niewykonalne. Zauważa jednak, że nawet sprzeczne zdania mogą znaleźć uzasadnienie w rozmaitych systemach maksymalnie wyjaśniających. Rozważania doprowadzają go w końcu do konkluzji, że stosunki wyjaśniania zachodzące między zdaniami nie pozwalają wybrać jedyne, właściwego zbioru całkowicie uzasadnionych wierzeń. I to skłania go do podjęcia próby opracowania własnej teorii koherencji wierzeń.

Według koncepcji Lehrera człowiek ma pełne uzasadnienie wiary, że *p*, wtedy i tylko wtedy, gdy zdanie '*p*' jest koherentne ze „skorygowanym systemem doksastycznym” tego osobnika, czyli z niesprzecznym zbiorem zdań stwierdzających w co on wierzy, przy czym do tego systemu należą wyłącznie takie wierzenia, jakie zostały przyjęte bezstronnie w poszukiwaniu prawdy. Zdanie zaś jest koherentne ze skorygowanym systemem doksastycznym wówczas, gdy wierzy się (kto? — L. G.), że ma ono większe szanse bycia prawdziwym niż inne konkurujące zdania.

Po takich ustaleniach autor przechodzi do rozpatrywania czwartego warunku koniecznego wiedzy. Tu wynikiem ciągu rozważań jest konkluzja następująca: człowiek wie, że *p*, o ile ma pełne uzasadnienie swej wiary, że *p*, oparte na gruncie „zweryfikowanej alternatywy” swego skorygowanego systemu doksastycznego. Alternatywa ta opisuje, w co dany osobnik wierzyłby, gdyby miał każde swe błędne wierzenie zastąpić negacją. To ujęcie pozwala autorowi na stwierdzenie, że jeśli ktoś wie coś, to wie również, że to wie.

Pozostaje wszakże pytanie, czy człowiek w ogóle coś wie. Z tego względu autor przystępuje w ostatnim rozdziale do rozmyślań, które sam zwie 'metafizyczną spekulacją'. Dotyczą one wad i zalet sceptycyzmu z jednej strony, a pewnych postaci materializmu z drugiej. W zasadzie Lehrer odrzuca sceptycyzm, gdyż uznaje, że niektóre nasze wierzenia mają większy stopień prawdopodobieństwa niż inne (łącznie z tezą sceptycyzmu). A zatem w myśl jego doksastycznej epistemologii wolno przyjąć, że coś wiemy. Jednakowoż teoria ta odrzuca pewność poznania; sceptyk ma słuszość podkreślając możliwość błędu. Odrzuca także materializm rozumiany jako pogląd, że wszystko co istnieje jest materialne. Lehrer bowiem stoi na stanowisku, że nauka współczesna — której wyniki akceptuje — nie jest w swej istocie materialistyczna (fizykalistyczna). Lecz wszystkie te stwierdzenia — jak sam podkreśla — są jedynie subiektywnymi sądami opartymi na jego własnym skorygowanym systemie doksastycznym i nie mogą być udowodnione poza tym systemem.

Tak w zarysie przedstawia się treść prezentowanej tu książki. Czytelnik zapewne dostrzeżęł rozmaite słabe jej punkty i nasunęły mu się różne wątpliwości. Część z nich jest niewątpliwie rezultatem niedomówień nieuniknionych w recenzji. Tym niemniej trudno nie podjąć z autorem merytorycznej dyskusji. Nie będziemy jej jednak tu prowadzić. Natomiast czytelnika zainteresowanego przedmiotem odsyłamy wprost do książki, w przekonaniu, że warto ją przeczytać i nikt nie uzna tej lektury za czas stracony.

Na koniec dorzucimy jeszcze kilka uzupełniających informacji bibliograficznych. Książka ukazała się w serii „The Clarendon Library of Logic and Philosophy” redagowanej przez L. J. Cohena, profesora Queen's College w Oxfordzie, członka British Academy. Wyposażono ją w indeks, ale nie zamieszczono zestawienia bibliografii. Notatki bibliograficzne rozsiane są w przypisach. Jest nieco błędów drukarskich.

Leon Gumański

HANS RADEMAKER: *Hegels Wissenschaft der Logik. Eine darstellende und erläuternde Einführung.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1979, ss. 195.

Autor stawia przed sobą zadanie uprzystępnienia czytelnikowi niezmiernie trudnego, a jednocześnie — jak sądzi — mającego wartość aktualną tekstu traktatu logicznego Hegla. W tym celu podejmuje próbę komentarza tego dzieła. Sytuuje je więc w całości heglowskiego systemu, czyni kilka uwag o sposobie filozofowania autora *Nauki logiki*, a następnie przystępuje do dość szczegółowej prezentacji treści jego traktatu logicznego. Na literaturę przedmiotu powołuje się z rzadka, nie biorąc właściwie pod uwagę dotychczas istniejących komentarzy heglowskiej logiki, odsyła też w niewielkim stopniu do innych — poza „wielką logiką” — pism berlińskiego filozofa.

Najbardziej może interesujące są uwagi ogólne, które, chociaż nie odkrywcze, mogą być przydatne jako pewne ułatwienie lektury tego arcytrudnego tekstu. Dowiadujemy się więc, że logika Hegla jest ujętym dynamicznie systemem pojęć odnoszącym się do bytu (onto-logika), a właściwie esencji bytu, że rozwój odbywa się po stronie pojęć (Idei), zaś porządek przyrodniczy jest tylko odbijającym tę dynamikę systemem stopni (por. s. 42). Autor też czyni interesujące uwagi o sposobie użycia terminologii przez Hegla (idzie o to, że te same pojęcia służą tu częstokroć do oznaczania zgoła różnych przedmiotów, podczas gdy te same przedmioty oznaczane są niejednokrotnie różnymi kategoriami) dodaje to tych rozważań tabele klasyfikacyjne ułatwiające czytelnikowi wejście w skomplikowaną architekturę myśli Hegla, itd. Przy okazji poprawia w kilku miejscach jego schematy konstrukcyjne, będąc przekonany, że myśliciel nie zawsze przestrzegał w swoim wywodzie przyjętych przez się zasad budowy systemu.

Dalsza jednak lektura pracy H. Rademakera przynosi rozczarowanie. Autor bowiem w następnych partiach swego opracowania po prostu streszcza po kolei zawartość logicznego traktatu Hegla, bądź parafrazuje jego sformułowania, bądź posługując się cytatem. Zabieg ten prowadzi w pierwszym rzędzie do daleko idącego zubożenia zawartości komentowanego dzieła, a przy tym nie przyczynia się do jego przybliżenia współczesnemu czytel-

nikowi. Autor bowiem w swojej prezentacji *Nauki logiki* Hegla pomija problemy rzeczywiście trudne heglowskiego dyskursu, a jednocześnie nie czuje potrzeby ukazania treści komentowanego tekstu w sposób zbliżony do współczesnego języka filozoficznego. Niewolnicze trzymanie się heglowskiej manier wykładu ma być gwarancją (złudną!) wierności duchowi wywodów prezentowanego myśliciela i bierze się z przekonania — nieraz w pracy wyrażanego — że logika heglowska nie jest jedynie godnym uwagi eksperymentem myślowym, ale mającą trwały walor teoretyczny konstrukcją metodologiczną, dzięki której możemy naukowo ująć rzeczywistość (por. s. 2, przyp. 7, s. 6). Okazuje się, że świat nowożytnego przyrodoznawstwa mimo całej jego złożoności i bogactwa z łatwością daje się opisać za pomocą takich kategorii heglowskiej logiki, jak istnienie (*Dasein*), byt dla siebie, zjawisko i rzeczywistość (por. s. 43, przyp. 8)*. Co więcej, uważa on, że logika heglowska jest narzędziem głębszego wnikięcia w naturę bytu niż mogą to uczynić nauki przyrodnicze (por. s. 110—111). Jego zdaniem kategorie logiki Hegla porządkują świat niczym magnes rozproszone opiłki żelaza. Przez ich użycie jawi się on nam na nowo jako kosmos. Ten właśnie punkt widzenia autora zdaje się tłumaczyć, dlaczego nie odczuwa on potrzeby przekładu formuł heglowskich na inny — bardziej zrozumiały dziś — język.

Logika Hegla, zdaniem autora recenzowanej pracy, posiada walor teoretyczny instrumentu opisu świata niezależnie od przyjętego stanowiska w sensie filozoficznym, ideologicznym czy religijnym. Jej pojęcia teoretyczne są światopoglądowo neutralne (por. s. 5—7). Wydaje się, że moglibyśmy zgodzić się z autorem tylko wtedy gdybyśmy brali pod uwagę poszczególne, wybrane elementy heglowskiej konstrukcji w oderwaniu od intencji całości, albo też owo pojęcie neutralności zawężili do czysto ideologicznych przeświadczeń. Można zgodzić się z tezą, że heglowska teoria logiczna może być rozumiana bez potrzeby przyjmowania wyrażonego w jego dziele poglądu, że treść jej jest „przedstawieniem Boga takim, jakim on jest w swojej wiecznej istocie przed stworzeniem przyrody i skończonego ducha” (*Nauka logiki*, t. I, s. 43). Może on być, jak każdy zresztą tekst filozoficzny, różnorako interpretowany. Co się tyczy jednakowoż rzekomej neutralności heglowskiej logiki, stwierdzić należy, iż nie jest ona neutralna (*überstandpunktlich*, jak to określa autor) w sensie o wiele bardziej podstawowym niż ewentualne jej powiązanie ze światopoglądem religijnym. Idzie mianowicie o to, co zresztą można wyczytać nie tylko w heglowskim traktacie, ale też we wstępnych wywodach recenzowanej tu pracy, że logika ta jest zależna od pewnej ontologii i poza nią nie tylko nie jest zrozumiała, ale także pozbawiona sensu. Co więcej — co zresztą autor przyznaje — cały „logiczny” heglowski dyskurs jest właściwie wykładem pewnej ontologii, czyli metafizyki. Jest to sprawa niezmiernie wagi, nie tylko dlatego, iż przyjęcie określonej ontologii jest akceptacją określonego punktu widzenia, określoną opcją w sensie filozoficznym, ale też dlatego, iż wszelkie akceptacje heglowskiej dialektyki jako metody bez przyjęcia zawartej w niej ontologii oraz sprzężonego z nią programu poznawczego pozbawione są racji bytu.

Spróbujmy pokrótce wyjaśnić o co tu chodzi.

Podstawowym założeniem heglowskiej refleksji filozoficznej jest esencjalizm, czyli rodzaj platonizmu, polegający na tym, że byt w swej najgłębszej istocie jest racjonalny, pojęciowy, że istota poprzedza istnienie. Wykła-

* Autor dokonał tego zabiegu w dziele: *Die Weltsichtweisen des Menschen und die Welt in der Sicht der wissenschaftlichen Vernunft oder die Natur der Welt*, Mainz 1976.

dem tej esencjalnej struktury bytu ma być właśnie *Nauka logiki*. Egzystencję rzeczywistą posiada jedynie Idea czyli Pojęcie (*Begriff*) i ono jest właściwie jedynym przedmiotem poznania. Owa Idea jest całością pierwotną, absolutem, universum; jako taka jest jedynym samoistnym, realnie egzystującym bytem. Rzeczy nie bytują samoistnie, należą one do wyłanianego przez nieskończoną ideę porządku skończoności. W przeciwieństwie do radykalnie dualistycznych ujęć tradycyjnej metafizyki przeciwstawiającej nieskończony absolut światu rzeczy skończonych, Hegel skończoność i nieskończoność ujmując jako sprzężone ze sobą aspekty istnienia tego samego bytu. Absolut jest tu ujęty dynamicznie; wyłania on porządek skończoności, w nim się rozwija i realizuje, w nim samopoznaje, w końcu wchłania go niejako w rezultacie ostatecznego spełnienia aktu samopoznania. Logika właśnie ma być próbą przedstawienia możliwości poznania tak pojętego absolutu. Przy tym należy zwrócić uwagę, że nie tyle człowiek poznaje tu (w systemie logicznej konstrukcji) absolut, ile za pośrednictwem człowieka absolut poznaje samego siebie. Kto nie pamięta o tym, że naczelną intencją całego heglowskiego wywodu jest przedstawienie procesu owego samopoznania absolutu, nie zrozumie naczelnego zamysłu logiki Hegla. To co w jego logice (dialektyce) jest nowe, a zarazem szokujące, co jednocześnie stanowi pokusę, by zaakceptować choćby we fragmencie jego wywodu, są to usiłowania przedstawienia rozumowego poznania absolutu za pośrednictwem rzeczy skończonych. W przeciwieństwie do dawniejszych metafizyków i teologów Hegel nie zadowala się wiedzą negatywną o bycie absolutnym. Chce mieć o nim wiedzę pozytywną. Wie jednakowoż dobrze, że absolut (całość) nie może być dany pojęciowo w jednym akcie, że trzeba się doń przybliżać etapami, poznając jego skończone formy przejawiania się w czasie i przestrzeni. Ruch poznania zaprezentowany w *Logice* jest więc tylko z pozoru ruchem poznania rzeczy skończonych. Sposób istnienia owych rzeczy skończonych, jak też funkcjonowanie odnoszących się do nich kategorii teoretycznych ma swoją specyfikę wynikłą z faktu, że w planie ontologii jedynym realnym bytem jest absolut, zaś w planie teorii poznania jest on jedynym rzeczywistym przedmiotem poznania. Jeżeli rzecz skończona istnieje relatywnie, to odnoszące się do niej pojęcie ma również relatywny charakter. *Omnis determinatio est negatio*. Jeżeli do wskazanej w podmiocie zdania rzeczy odnosimy jakiś orzecznik, wyróżniający ją z tła egzystencjalnego przez podanie cechy, to tym samym zaprzeczamy istnienie tej cechy w obszarze egzystencji poza tą rzeczą. Jeżeli przyjęliśmy, że tłem istnienia rzeczy wyróżnionej przez jej określenie byłaby wielość bytów skończonych, zmysłowo postrzegalnych i nic poza tym, cała misterna dialektyczna konstrukcja okazałaby się zbyt ciężka. Ale tu ukrywa się przyjęte założenie, że przez obszar egzystencji skończonych prześwituje absolut, on to bowiem jest rzeczywistym celem zabiegów poznawczych. Właściwym podmiotem zdania wyrażającego akt poznawczy w systemie logiki heglowskiej jest absolut (byt, pojęcie, idea), otrzymujący coraz to inne orzeczniki w miarę jak postępuje wiedza o nim rozwijająca się jako system. Ta właśnie intencja rozumowego poznania absolutu powoduje, że Hegel posługuje się pojęciami, które wywołały tyle zamieszania: negacja, negatywność, sprzeczność, przeciwieństwo, zapośredniczenie, zniesienie (*Aufhebung*) itd. Przedmiot się samookreśla przez negację. Wyraża to opisujący go dyskurs, dyskurs, który tylko dlatego mówi o przedmiocie skończonym, że przez jego uchwycenie chce dosięgnąć absolutu. Czy tą drogą poznanie osiąga rzeczywiście absolut, nie jest sprawą bezsporną.

Cechą charakterystyczną procedury zastosowanej przez Hegla w jego logice jest „płynność pojęć”; w przeciwieństwie do traktowanej z pogardą logiki

tradycyjnej, gdzie królują sztywne podziały i klasyfikacje, tu pojęcia „rozwijają się”, przechodzą jedne w drugie (por. *Logika*, t. II, s. 343 i n.). „Dynamika pojęć” jest możliwa jedynie na gruncie określonej ontologii (która, jak wiemy jest tu właściwie tożsama z logiką), ontologii, w której byt jest ujęty również dynamicznie i pojmowany jako ruch rzeczy skończonych ku nieskończoności. Cechą rzeczy skończonej jest to, że powstaje i zanika, czyli jest jednocześnie bytem i niebytem, podlega przemianom. Ten ruch rzeczy skończonych opisuje Hegel w zmodyfikowanym języku Arystotelesa. Egzystencja skończona nigdy nie jest tożsama ze swoją esencją, z potencjalnością. Zawiera więc w sobie zasadę negacji, która nadaje impuls możliwym jej przemianom. Rzeczy są w ruchu, a więc, jak sądzi Hegel, są i nie są jednocześnie, są „żywą sprzecznością” zdążającą — dzięki tkwiącej w nich zasadzie „negatywności” — do realizacji pełni swoich określeń. Autodynamika bytu odzwierciedlana jest w sferze logicznej dynamiką przechodzących w siebie kategorii. Byt dynamiczny, wyłaniający swe czasowe upostaciowania zmierza ku pełni egzystencji, a jednocześnie w tym samym ruchu dokonuje aktu samopoznania.

Problematyki tej, najciekawszej niewątpliwie w logice Hegla, a przy tym w sposób niezmiernie zagmatwany i mylący wyrażonej, autor nie podejmuje właściwie, zapewne dlatego iż — w przeciwieństwie do Hegla — nie traktuje jego logiki jako narzędzia poznania absolutu, lecz jako środek jedynie integracji rezultatów badawczych nowożytniej nauki.

Logika Hegla ma być w zamyśle jej twórcy drogą poznania absolutu, wychodząc od jego określeń najprostszych, najbardziej ogólnych, poprzez określenia coraz pełniejsze, bogatsze, aż do osiągnięcia wiedzy (samowiedzy) absolutnej. Droga owa wyraża się w określonym uporządkowaniu, nazwijmy to linearnym, systemu kategorii poczynając od orzeczników najogólniejszych, kończąc na najbardziej konkretnych. Orzeczniki owe, czyli kategorie, Hegel zaczerpnął z dotychczasowej tradycji filozoficznej i naukowej. Są to takie pojęcia jak: byt, nicość, substancja, podmiot, rzecz, stosunek, związek przyczynowy, a nawet mechanizm i chemizm itp. Nic tu właściwie nie ma godnego szczególnej uwagi, poza pewną skrupulatnością kompilacji cechującą filozofowanie „berlińskiego mędrca”. Problemem jest natomiast owo sławne u Hegla „przechodzenie” jednych kategorii w drugie. Już sam sposób ich uporządkowania (od najbardziej ogólnych do konkretnych) może budzić wątpliwości. Najmniej jasne są natomiast procedury, dzięki którym z jakiegoś określonego orzecznika, przez ujawnienie się zawartej w nim „sprzeczności” wyłania się orzecznik inny, usytuowany na wyższym stopniu drabiny poznania. Wyjaśnienie, przynajmniej częściowe tych procedur jest sprawą kuszącą dla interpretatora i należy żałować, że autor tego problemu nie podjął. Godne uwagi byłoby też w tego rodzaju komentarzu ujawnienie właściwych Heglowi złudzeń, w szczególności, że buduje on nową logikę, mającą zastąpić logikę dotychczasową. Pożyteczne byłyby również analizy terminologiczne dotyczące sposobów użycia przez Hegla podstawowych pojęć, np. samo zbadanie kategorii „sprzeczność” i „negacja” już przyniosłoby ze sobą wiele ciekawych problemów. Bardziej by to przybliżyło czytelnikom heglowski traktat logiczny niż jałowe streszczenia jego wywodów. Logika Hegla jest rzeczywiście imponującą budowlą i jednych urzeka, innych odstrasza. Komentarz rozjaśniający mógłby przyczynić się przynajmniej do rozwiania narosłych latami nieporozumień. Trzeba by było jednakże napisać go w innej konwencji niż to uczynił Hans Rademaker. Czy przyczyniłoby się to do wzrostu oddziaływania *Nauki logiki*, jak tego chce autor? (por. s. 7). Należy wątpić. Nie jestem też pewien, czy należałoby sobie tego gorąco życzyć. Chyba, iż wierzy się razem z Heglem, że rozum może poznać absolut. Wtedy rzeczywiście *Wissen-*

schaft der Logik jest najlepszym do tego celu środkiem. Wydaje mi się — by wreszcie zakończyć — że wielkość heglowskiego przedsięwzięcia wcale nie polega na tym, iż dał on ludzkości narzędzie, dzięki któremu można sondować przepaściste głębiny bytu.

Ryszard Panasiuk

Przegląd czasopism

Zestawił W. Mincer

I

American Philosophical Quarterly, 18: 1981 no 3. McMULLIN E.: Is philosophy relevant to cosmology?; WILL F. L.: The rational governance of practice; GÄRDENFORS P.: An epistemic approach to conditionals; HUFF D., TURNER S.: Rationalizations and the application of causal explanations of human action; PITCHER G.: Berkeley on the mind's activity; SCHLESINGER G.N.: What is metaphysics?; DRENGSON A. R.: The virtue of Socratic ignorance; HEINTZ L. L.: The logic of defenses; JOHNSON D.M.: Looks; ROSENBERG J. F.: Apperception and Sartre's „Pre-reflective cogito”.

American Philosophical Quarterly, 19: 1982 nos 1—4. AMERIKS K.: Recent work on Kant's theoretical philosophy (no 1); AUDI R.: A theory of practical reasoning (no 1); LOWE E. J.: Laws, dispositions and sortal logic (no 1); STERBA J. P.: A marxist dilemma for social contract theory (no 1); MACHAN T. R.: A reconsideration of natural rights theory (no 1); WATSON R. A.: What moves the mind: an excursion in Cartesian dualism (no 1); CRAWFORD D. D.: Are there mental inferences in direct perceptions? (no 1); HAUGELAND J.: Weak supervenience (no 1); MARSHALL J.: Hypothetical imperatives (no 1); UNGER P.: Toward a psychology of common sense (no 2); SONTAG F.: Experience, truth and the program of philosophy (no 2); LESLIE J.: Anthropic principle, world ensemble, design (no 2); BERGMANN F.: Sartre on the nature of consciousness (no 2); HAACK R.: Wittgenstein's pragmatism (no 2); SWINBURNE R.: Are mental events identical with brain events? (no 2); SOBER E.: Why logically equivalent predicates may pick out different properties (no 2); ADAMS E.

M.: The ground of human rights (no 2); KIDDER J.: A sketch of an integrative theory of punishment (no 2); RUNZO J.: The radical conceptualization of perceptual experience (no 3); ABELSON R.: To do or let happen (no 3); HEIL J.: Seeing is believing (no 3); LOCKE D.: Beliefs, desires and reasons for action (no 3); PRIOR E. W., PARGETTER, R., JACKSON F.: Three theses about dispositions (no 3); MAUTNER Th.: Locke on original appropriation (no 3); FRENCH P.: Crowds and corporations (no 3); WILLIAMS J. M.: Believing the self-contradictory (no 3); RAPAPORT W. J.: Unsolvable problems and philosophical progress (no 4); LONG D. A.: Kant's pragmatic horizon (no 4); GUTTING G.: Can philosophical beliefs be rationally justified? (no 4); SLOTE M.: Morality not a system of imperatives (no 4); WISEMAN M.: Identifying subjects (no 4); MITCHELL D.: Deviant causal chains no 4); RAPAPORT E.: Is democracy possible? (no 4); PARSONS T.: Are there nonexistent objects? (no 4); BERGER F.: Mill's substantive principles of justice: a comparison with Nozick (no 4).

II

Archiv für Begriffsgeschichte,* 22:1978 nos 1—2. MEINHARDT H.: Das Eine vor den Gegensätzen. Marginalien zur Geschichte des Koinzidenz-Prinzips (no 2); SALAQUARDA J.: Umwertung aller Werte (no 2); SÁNCHEZ-BLANCO F.: Die Anfänge der Ästhetik des Geschmacks in der spanischen Renaissance (no 2).

Archiv für Begriffsgeschichte,* 24:1980 nos 1—2. HEDWIG K.: Negatio negationis. Problemgeschichtliche Aspekte einer Denkstruktur (no 1); GNILKA Ch.: Usus iustus. Ein Grundbegriff der

Kirchenväter im Umgang mit der antiken Kultur (no 1); NIEHUES-PRÖBSTING H.: Der „kurze Weg“: Nietzsches „Cynismus“ (no 1); NIEWÖHNER F.: Zum Begriff „Monismus“ bei Haeckel und Ostwald (no 1); WOLTERS G.: Zur „Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie“ (no 1); TODD R. B.: Some concepts in physical theory in John Philoponus' Aristotelian commentaries (no 2); ORBÁN A. P.: Ursprung und Inhalt der Zwei-Staaten-Lehre in Augustin „De civitate Dei“ (no 2); NIEWÖHNER F.: Vorüberlegungen zu einem Stichwort: „Philosophie, Jüdische“ (no 2); HORNING G.: Perfektibilität. Eine Untersuchung zur Geschichte und Bedeutung dieses Begriffs in der deutschsprachigen Literatur (no 2).

III

Archiv für Geschichte der Philosophie, 63:1981 nos 1—3. PETERSON S.: The greatest difficulty for Plato's theory of forms: the unknowability argument of „Parmenides“ 133c—134c (no 1); ENGBERG-PEDERSEN T.: For goodness' sake: More on „Nicomachean Ethics“ Ivii5 (no 1); MUELLER I.: Kurt von Fritz on interpreting ancient philosophy (no 1); KRÜGER L.: Probability in Leibniz. On the internal coherence of a dual concept (no 1); RICHLI U.: Michael Theunissens Destruktion der Einheit von Darstellung und Kritik in Hegel's „Wissenschaft der Logik“ (no 1); SZYMAŃSKI M.: On authenticity of Philolaus' Fr. 20 (no 2); McCLELLAND R. T.: Time and modality in Aristotle, *Metaphysics* IX.3—4 (no 2); GRANGER H.: The differentia and the 'per se' accident in Aristotle (no 2); KOVACH F. J.: Der Einfluss der Schrift des Pseudo-Dionysius „De divinis nominibus“ auf die Schönheitsphilosophie des Thomas von Aquin (no 2); VOSS S.: How Spinoza enumerated the affects (no 2); BERTI E.: Origine et originalité de la métaphysique aristotélicienne (no 3); SEEL G.: Wert und Wertordnung in der Aristotelischen Güterlehre. Zu *EN I, 1, 1094a1-26* (no 3); HÖDL L.: Von den korrekten, korrigierten Ausgaben der *Quodlibeta* des Heinrich von Gent (+1293) zur kritischen Neuausgabe (1979f) (no 3); OTTO S.: Imagination und Geometrie: Die Idee kreativer Synthesis. Giambattista Vico zwischen Leibniz und Kant (no 3); ILTING K. H.: Gibt es eine kritische Ethik und Rechtsphilosophie Kants? (no 3).

Archiv für Geschichte der Philosophie, 64:1982 nos 1—2. BRICKHOUSE T. C.,

SMITH N. D.: Socrates' proposed penalty in Plato's 'Apology' (no 1); BRANDT R.: Platon 'Symposion' 199c3—201c9 (no 1); SHARPLES R. W.: An ancient dialogue on possibility: Alexander of Aphrodisias, *Quaestio* 1.4. (no 1); VUILLEMIN J.: Note sur le Laocoon de Lessing (no 1); GUPTA R. K.: Analytic and synthetic propositions (no 1); STRUBE W.: Zur Austin-Strawson-Kontroverse über Wahrheit (no 1); HOLZ H.: Hermeneutische Authentizität: Thomas von Aquin als Streitfall? (no 1); SMITH R.: The syllogism in "Posterior Analytics" I (no 2); GARBER D., COHEN L.: A point of order: analysis, synthesis and Descartes's 'Principles' (no 2); BERMAN D.: Enlightenment and counter-Enlightenment in Irish philosophy (no 2); HOICHE H. U.: Beziehungen zwischen der Semantik Freges und der Noematik Husserls (no 2).

IV

Archives de Philosophie, 43:1980 nos 1—4. BOUVERESSE J.: La philosophie et les fondements (no 1); CLAVELIN M.: Les deux positivismes du Cercle de Vienne (no 1); BARREAU H.: Conception relationnelle et conception absolutiste du temps et de l'espace-temps (no 1); GRANGER G. G.: La science comme „texte“ philosophique (no 1); RAMNOUX Cl.: La récupération d'Anaxagore (no 1); MARTINEAU E.: Conception vulgaire et conception aristotélicienne du temps (note sur Heidegger 'Grundprobleme de Phänomenologie, chap. 19) (no 1); MARION J. L.: L'angoisse et l'ennui, pour interpréter 'Was ist Metaphysik?' (no 1); DUMONT J. P.: Un fond Eric Weil à Fontenay-aux-Roses (no 1); RICONDA G.: La philosophie de l'interprétation de Luigi Pareyson (no 2); GUYOT R.: Le double rapport de l'homme avec le monde dans la philosophie de Maurice Pradines (no 2); BRETON S.: Dieu aujourd'hui (no 2); LABARRIÈRE P. J.: Du concept de médiation, la philosophie de Georges Morel (no 2); CHRÉTIEN J. L.: Le bien donne ce qu'il n'a pas (no 2); RAMNOUX Cl.: La récupération d'Anaxagore (no 2); DUMONCEL J. C.: Les logiciens peuvent-ils dire qu'il faut beau? (no 2); RÉGNIER M.: Amitiés philosophiques par-dessus les frontières (no 3); BERTOCCHI P. A.: La conception du Moi, de son identité et de l'immortalité selon H. D. Lewis (no 3); LONG E. T.: Expérience, raison et croyance religieuse d'après H. D. Lewis (no 3); KALINOWSKI G.: La praxéologie de T. Kotarbiń-

ski (no 3); LIBERA A. de: Logique et existence selon saint Albert (no 4); WÉBER E.: La relation de la philosophie et de la théologie selon Albert (no 4); RUELLO F.: Le commentaire du 'De divinibus nominibus' de Denys par Albert (no 4); STURLESE L.: Saints et magiciens, Albert le Grand en face d'Hermès Trismegiste (no 4); PAGNONI-STURLESE M. R.: A propos du néo-platonisme d'Albert (no 4); ZUMBRUNN E.: Maître Eckhart et le nom inconnu de l'âme (no 4); CRAEMER-RUEGENBERG I.: Albert et ses démonstrations de l'immortalité de l'âme intellectuelle (no 4); MOJSISCH B.: La psychologie philosophique d'Albert et la théorie de l'intellect de Dietrich de Freiberg (no 4); ZIMMERMANN A.: Albert et l'étude scientifique de la nature (no 4).

Archives de Philosophie, 44:1981 nos 1-4. ROCKMORE T.: Hegel, l'homme agissant et la philosophie de l'homme moderne (no 1); YOVEL Y.: Kant et l'histoire de la philosophie (no 1); SCHLÜSSLER I.: Causalité et temporalité dans la 'Critique de la raison pure' de Kant (no 1); KOPPER J.: La signification de Kant pour la philosophie française (no 1); SAINT-SERNIN M. A., RADNITZKY G.: Du positivisme logique au rationalisme critique en passant par la théorie critique (no 1); LABARRIÈRE P. J.: Hegel 150 après (no 2); POEGELER O.: L'interprétation hégélienne du judaïsme (no 2); JARCZYK G.: Une approche de la vérité logique chez Hegel (no 2); BRITO E.: Hegel dans la 'Théorie esthétique' de T. W. Adorno (no 2); GANDT F. de: „Duratio, fluxio, aequatio” trois aspects du temps newtonien (no 3); GUERY F.: Fr. Dagognet, le paradoxe empirico-transcendantal (no 3); LARGEAULT J.: Cause, causalité, déterminisme (no 3); DUMONCEL J. C.: Sur les fondements métaphysiques de la sémantique modale (no 3); ROBERT J. D.: Précisions nouvelles de G. G. Granger en épistémologie des sciences de l'homme (no 3); GRONDIN J.: La conscience du travail de l'histoire et le problème de la vérité en herméneutique (no 3); GAVIN W. J.: William James, positiviste, phénoménologue ou pragmatiste? (no 3); KREWANI W.: Le temps comme transcendance vers l'autre (no 4); CHRÉTIEN J. L.: Entre l'obstination et la persévérance (no 4); SASSO R.: Parcours du 'De Deo' de Spinoza (Éthique, I) (no 4); MALHERBE M.: Les études humiennes, anatomie et problèmes (no 4).

V

Bolletino di Storia della Filosofia dell'Università degli Studi di Lecce, vol. 2:1974-6:1978 [druk. 1976-1980]. NAMER E.: Galilei: l'esperienza e la sua intelligibilità (vol. 2); NOWICKI A.: Natura e cultura in G. C. Vanini (vol. 2); SALVUCCI P.: Ferguson e l'analisi della società moderna. Filosofia e politica in Kant e Fichte (vol. 2); SICHIROLLO L.: Dialettica e politica in Aristotele. I filosofi e la città (vol. 2); CORVINO F.: Società e cultura nel secolo di Anselmo d'Aosta (vol. 2); PAPULI G.: Un'autobiografia filosofica: gli scritti di G. C. Vanini (vol. 2); ROGERONE G. A.: Sulla 'doppia dottrina' attribuita agli enciclopedisti (vol. 2); DELL'ANNA G.: Su alcuni aspetti della teoria dello spazio nel simbolismo tardo-rinascimentale (vol. 2); QUARTA C.: Una lettura attuale: l'Utopia di Tommaso Moro (vol. 2); SCHIAVONE G.: Il Piano di G. Winstanley e la terra come principio di libertà (vol. 2); DINOI G.: Helvétius e la Massoneria (vol. 2); MARRANGIO M.: La disputa sul centro dell'universo nel 'De Terra' di Fortunio Liceti (vol. 2); SAVA G.: Boezio e la tradizione latina nel primo commento all'Isagoge di Porfirio (vol. 2); CAPPELLETTI V.: Storia della scienza come conoscenza. Freud ultimo (vol. 3); CORSANO A.: Fichte e la Rivoluzione Francese. Dante e la scienza del suo tempo (vol. 3); DAL PRA M.: Dialettica hegeliana ed epistemologia contemporanea (vol. 3); SALVUCCI P.: Il problema della deduzione in Kant. Fichte: immaginazione e dialettica (vol. 3); SANTINELLO G.: Principi di storiografia filosofica nell'interpretazione dei presocratici di K. R. Popper (vol. 3); ROGERONE G. A.: Premesse illuministiche della teoria democratica (vol. 3); WIDMAR B.: La storia è continua? (vol. 3); PAPULI G.: Fichte: la genesi della dottrina della scienza e il 'Contributo' sulla Rivoluzione Francese (vol. 3); DELL'ANNA G.: Su alcune strutture dei linguaggi simbolici del Cinque e Seicento (vol. 3); GIOIA V.: Sviluppo economico e crisi nei classici e nel giovane Lenin (vol. 3); PELLEGRINO P.: La filosofia politica di Hegel negli anni Settanta. I. Rivoluzione Francese e società civile (vol. 3); CAPUTO C.: G. B. Della Porta e il portorealismo nella storia della semiotica (vol. 3); GRECO M. A.: Paracelso e la psichiatria (vol. 3); ALFIERI V. E.: Poesia e filosofia in Lucrezio (vol. 4); CACKOWSKI Z.: Osservazioni sull'epistemologia e sull'antropologia marxiste e sulla loro specificità (vol. 4);

CAPPELLETTI V.: Storiografia diacronica e storiografia filosofica della scienza (vol. 4); CORSANO A.: Spinoza e la scienza contemporanea (vol. 4); DZIE-MIDOK B.: La teoria di Roman Ingarden sul valore dell'opera d'arte alla luce dell'estetica marxista (vol. 4); MORAVIA S.: Il mito del realismo (Per una critica dell'epistemologia popperiana) (vol. 4); VIANO C. A.: Conoscenza scientifica e critica filosofica. La filosofia e il suo pubblico (vol. 4); PAPULI G.: Pitagorismo e formazione dell'idealismo platonico secondo la tradizione storiografica. — La morale kantiana e la 'Propedeutica filosofica' dello Hegel (vol. 4); WIDMAR B.: Nouveaux philosophes (vol. 4); BELGIOIOSO G.: I manoscritti napoletani di P. M. Doria. I. (vol. 4); CAPRIOLI P.: Pro e contro la scienza (Intorno a una polemica) (vol. 4); CASTELLANA M.: Epistemologia e storia della scienza in Suzanne Bachelard (vol. 4); PELLEGRINO P.: La filosofia politica di Hegel negli anni Settanta. II. Teoria della storia e teoria dello Stato (vol. 4); ZACHEO E.: Machiavelli e il 'moderno principe' in Gramsci (vol. 4); ANDRISANO A.: Spiegazione ed interpretazione in Popper (vol. 4); SPEDICATI A. A.: La fisica di F. Patrizi: spazio fisico e spazio matematico (vol. 4); TOSCANO R.: De Sade e la natura. Filosofia e scienza oltre l'illuminismo (vol. 4); DI GIANDOMENICO M.: Gonsseth e Piaget: metodologia dialettica ed epistemologia genetica (vol. 5); PAPULI G.: Pensiero e vita del Vanini: verso una nuova consapevolezza filosofica e una nuova prospettiva d'azione sociale (vol. 5); PAPULI G.: Il marxismo italiano e la filosofia della cultura (vol. 5); PRONTERA A.: Péguy: per un Cristianesimo vigile e contestatore (vol. 5); BELGIOIOSO G.: I manoscritti napoletani di P. M. Doria. II. (vol. 5); DELL'ANNA G.: Per un'individuazione delle strutture della filosofia vaniniana (vol. 5); PELLEGRINO P.: Teoria critica e teoria estetica in Th. W. Adorno (vol. 5); QUARTA A.: Filosofia e metodologia delle scienze negli 'Scritti' di E. Colorni (vol. 5); SAVA G.: Il ruolo di Gaston Bachelard nella storia dell'epistemologia francese contemporanea (vol. 5); SPEDICATI A. A.: Sulla teoria della luce in F. Patrizi (vol. 5); DE PAOLA F.: Altri documenti vaniniani (vol. 5); IACCARINO G.: Lettere inedite di F. A. Astore a Filippo e Domenico Briganti (vol. 5); ANTERMITE C.: Popper e il problema dell'induzione (vol. 5); FARAONE A. M.: Il Vanini e la stregoneria (vol. 5); TREVISANI C. S.: N. Copernico fra pitagorismo e crisi della Scolastica (vol. 5); ALFIERI V. E.:

L'etica di Democrito. — Le 'Massime Capitali' di Epicuro (vol. 6); CACKOWSKI Z.: La vita umana come bontà e misura di valore (vol. 6); CORSANO A.: Recenti studi sul libertinismo (vol. 6); DELL'ANNA G.: Causalità ed infinito nelle 'Quaestiones' sulla 'Metafisica' di G. di Jandun (vol. 6); DELL'ANNA G.: L'interpretazione della stregoneria in Vanini e Del Rio (vol. 6); MANIERI M. R.: Amore e rivoluzione in A. Kollontaj (vol. 6); WIDMAR B.: Le idee non cadono dal cielo (vol. 6); DELL'ANNA G.: Il problema della pluralità dei mondi nell'averroismo latino: G. di Jandun (vol. 6); QUARTA G.: Ideologia e storia delle scienze in G. Canguilhem (vol. 6); PAPULI G.: Altre annotazioni sui pensatori salentini del 500 (I) (vol. 6); STAFFORINI R.: Hemsterhuis e i 'philosophes' (I) (vol. 6); IACCARINO G.: Per un inedito dell'illuminista salentino Tommaso Briganti (vol. 6).

VI

Dialectica, 34:1980 nos 1—4. WINTERS B.: Reasonable believing (no 1); GRAM M. S.: Kant's duplication problem (no 1); HOTTOIS G.: L'itinéraire déontique de G. H. von Wright (no 1); PITT J. C.: Hempel versus Sellars on explanation (no 2); ROTHBART D.: Popper against inductivism (no 2); GRAY B.: Popper and the 7th approximation, the problem of taxonomy (no 2); TIBBETTS P.: The subjective element in scientific discovery, Popper versus „traditional epistemology” (no 2); GRIEDER A.: On the logic of relations (no 3); GOLDSTICK D.: Cognitive synonymy (no 3); ESPOSITO J. L.: Convention, invention and necessity (no 3); GLOUBERMAN M.: Causation, cognition and historical typology (no 3); RICHMOND S.: A discussion of some theories of pictorial representation (no 3); BALZER W.: Mathematical structures as representations of intellectual structures (no 4); BYRNE P. H.: The significance of Einstein's use of the history of science (no 4); WUKETITS F. M.: On the notion of teleology in contemporary life sciences (no 4).

Dialectica, 35:1981 nos 1—4. MEYER M.: The transcendental deduction of the categories, its impact of German idealism and neo-positivism (no 1/2); VUILLEMIN J.: Trois philosophes intuitionnistes: Epicure, Descartes, Kant (no 1/2); BECK L. W.: Ueber die Regelmässigkeit der Natur bei Kant (no 1/2); ALLISON H. E.: Transcendental schematism and the problem of the synthetic 'a priori' (no 1/2); HOWELL R.: Kant's first

critique theory of the transcendental object (no 1/2); HINTIKKA J.: Kant on existence, predication and the ontological argument (no 1/2); STENIUS E.: Kant and the mythic roots of reason (no 1/2); HÖFFE O.: Probleme einer transzendente Ethik (no 1/2); RÖD W.: Kant es unter Kants Voraussetzungen Kausalität aus Freiheit geben? (no 1/2); LAUENER H.: Der systematische Stellenwert des Gefühls der Achtung in Kants Ethik (no 1/2); PRAUSS G.: Kants Theorie der ästhetischen Einstellung (no 1/2); BROUGHTON L. M.: Quine's quality space (no 3); SWIGGERS P.: The supermaxim of conversation (no 3); BACHÉ Ch. M.: Paraphrase and paraphrasing metaphors (no 3); NEWMAN J.: Epistemic inference and illative judgment (no 3); CHISHOLM R. M.: Epistemic principles (no 3); AUROUX S.: Some remarks on Swiggers' analycity „de dicto” and „de dicto dicti” (no 3); STIFFLER E.: On an argument for the relation view of belief (no 3); MALHERBE J. F.: Karl Popper et Claude Bernard (no 4); JONES G. E.: Kuhn, Popper and theory comparison (no 4); McHOUL A. W.: Remarks on Moore's conception and defence of common sense (no 4); BADRIYEH K.: An antiskeptical theory of when and how we know (no 4).

VII

Ethics *, 87:1976/1977 nos 1-4. SIMPSON E.: Socialist justice (no 1); REMPEL H. D.: On forcing people to be free (no 1); MARGOLIS J.: G. E. Moore and intuitionism (no 1); DIGGS B. J.: Liberty without fraternity (no 2); NORTON D. L.: Individualism and productive justice (no 2); RYAN Ch. C.: Yours, mine and ours: property rights and individual liberty (no 2); SAMUELS W. J.: The political economy of Adam Smith (no 3); McKENZIE R. B.: The economic dimensions of ethical behavior (no 3); DAYTON E.: Pragmatic contradiction (no 3); BARNETT R. E.: Restitution: a new paradigm of criminal justice (no 4); WERTHEIMER A.: Victimless crimes (no 4); HOCUTT M.: Skinner on the word „good”: a naturalistic semantics for ethics (no 4).

Ethics *, 88:1977/1978 nos 1-4. TARTLTON Ch. D.: Levitating Leviathan: glosses on a theme in Hobbes (no 1); PERRY Th. D.: Contested concepts and hard cases (no 1); DARWALL S. L.: Two kinds of respect (no 1); HAWORTH L.: Rights, wrongs and animals (no 2); FOX M.: Animal liberation A critique

(no 2); SINGER P.: The fable of the fox and the unliberated animals (no 2); REGAN T.: Fox's critique of animal liberation (no 2); FOX M.: Animal suffering and rights (no 2); PIPER A. M. S.: Utility, publicity and manipulation (no 3); McKEON R.: Person and community: metaphysical and political (no 3); GOUINLOCK J.: Dewey's theory of moral deliberation (no 3); FLEMMING A.: Using a man as a means (no 4); WILSON J. R. S.: In one another's power (no 4); CARE N. S.: Participation and policy (no 4).

Ethics *, 89:1978/1979 nos 1-4. FREEDMAN B.: A meta-ethics for professional morality (no 1); BAYLES M. D.: The price of life (no 1); BAILEY J. A.: Are value judgments synthetic a posteriori? (no 1); BERNSTEIN R. F.: Legal utilitarianism (no 2); CRANOR C. F.: Legal moralism reconsidered (no 2); DAVIS M.: The budget of tolerance (no 2); DEVINE Ph. E.: The conscious acceptance of guilt in the necessary murder (no 3); JAMES E. W.: A reasoned ethical incoherence? (no 3); CHILDRESS J. F.: Appeals to conscience (no 4); SCHWEINITZ K. de Jr.: The question of freedom in economics and economic organization (no 4); REYNOLDS J. F., PARIS D. C.: The concept of 'choice' and Arrow's theorem (no 4).

VIII

Journal of Philosophical Logic, 10:1981 nos 1-4. ÅQVIST L.: Predicate calculi with adjectives and nouns (no 1); BERGMANN M.: Presupposition and two-dimensional logic (no 1); DECEW J. W.: Conditional obligation and counterfactuals (no 1); FORBES G.: On the philosophical basis of essentialist theories (no 1); LAMBEEK J., SCOTT P. J.: Intuitionist type theory and foundations (no 1); DE SWART H. C. M., POSY C. J.: Validity and quantification in intuitionism (no 1); NUTE D.: Introduction (no 2); ADAMS E. W.: Transmissible improbabilities and marginal essentialness of premises in inferences involving indicative conditionals (no 2); BLUE N. A.: A metalinguistic interpretation of counterfactual conditionals (no 2); KRATZER A.: Partition and revision. The semantics of counterfactuals (no 2); LEWIS D.: Ordering semantics and premise semantics for counterfactuals (no 2); MAYER J. C.: A misplaced thesis of conditional logic (no 2); POLLOCK J. L.: A refined theory of counterfactuals (no 2); WARBROD K.: Counterfactuals and substitution of equivalent

antecedents (no 2); FINE K.: Model theory for modal logic — Part III Existence and predication (no 3); HAZEN A.: Davis's formulation of Kripke's theory of truth; a correction (no 3); HUMBERSTONE I. L.: From worlds to possibilities (no 3); JENNINGS R. E.: A note on the axiomatisation of Brouwersche modal logic (no 3); KASS M.: A surprising consequence of the Tractatus (no 3); MCGEE V.: Finite matrices and the logic of conditionals (no 3); SHAPIRO S.: Understanding Church's thesis (no 3); URQUHART A.: Decidability and the finite model property (no 3); FRAASSEN B. C. van: Probabilistic semantics objectified: I. Postulates and logics (no 3); BARNES R. F.: Interval temporal logic: a note (no 4); DOŠEN K.: A reduction of classical propositional logic to the conjunction-negation fragment of an intuitionistic relevant logic (no 4); PORTE J.: The deducibilities of S5 (no 4); STONE J. D.: Simplism and the liar (no 4); TURNER R.: Counterfactuals without possible worlds (no 4); FRAASSEN B. C. van: Probabilistic semantics objectified: II. Implication in probabilistic model sets (no 4).

IX

Logique et Analyse, 24:1981 nos 93—96. GARSON W.: Propositional logic (no 93); JOHNSTONE A. A.: Self, reference, the double life and Gödel (no 93); NEEDHAM P.: Temporal intervals and temporal order (no 93); BAILHACHE P.: Analytical deontic logic: authorities and addresses (no 93); KALINOWSKI G.: Sur les sémantiques des mondes possibles pour les systèmes de logique déontique (no 93); CHAPMAN T.: Quantum logic and modality (no 93); GUMB R. D.: An explication of the notion of a consistent evolving theory (no 93); ROSENBERG S.: On the modal version of the ontological argument (no 93); MACKENZIE J. D.: The dialectics of Logic (no 94); GARDIES J. L., MALINOWSKI G.: D'un certain usage de la trivalence en logique déontique (no 94); LePORE E.: Anaphoric pronouns with universal quantifier nominals antecedents (no 94); WIDERKER D.: Identity, indiscernibility and Geach (no 94); KLEINKNECHT R.: Eliminability, non creativity and explicit definability (no 94); GLOUBERMAN M.: Complete causes (no 94); McCONNELL T. C.: Utilitarianism and conflict resolution (no 94); VAN DER AUWERA J.: I. N. U. S. conditions (no 94); MEYER R. K., GIAMBRONE S.: Strict implication in T (no 94); ENGBRETSEN G.: A further note on a proof by Sommers (no 94); MEYER R. K.:

Almost Skolem forms for relevant (and other) logics (no 95/96); WALTON D. N.: The fallacy of many questions (no 95/96); McDERMOTT M.: Inductive definitions (no 95/96); ALMOG J.: Indexicals, demonstratives and the modality dynamics (no 95/96); GARRO I.: Paradoxes in Arabic geometry an archeology of scientific discovery (no 95/96); MORTENSON C.: The truth teller paradox (no 95/96); STAHL G.: Divisions of intentional universes (no 95/96); PORTE J.: Notes on modal logics (no 95/96); MARCONI D.: Types of non-scotian logic (no 95/96); SIMONS P.: A note on Leśniewski and free logic (no 95/96); CUPPLES B.: On Copi's misapplication of a decision procedure (no 95/96); HUGHLY P., SAYWARD C.: Bound variable and schematic letters (no 95/96); SAYWARD C.: Must synonymous predicates be coexistentials (no 95/96); AGASSI J.: Lakatos on proof and on mathematics (no 95/96); GRÜNFELD J.: Quine's inscrutability of reference (no 95/96).

X

The Philosophical Review, 89:1980 nos 1—4. KITCHER P.: A priori knowledge (no 1); MATTERN R.: Moral science and the concept of persons in Locke (no 1); WILLARD D.: Husserl on a logic that failed (no 1); THOMASON R. H., GUPTA A.: A theory of conditionals in the context of branching time (no 1); FRAASSEN B. C. van: A temporal framework for conditionals and chance (no 1); KORNBLITH H.: Referring to artifacts (no 1); MADDY P.: Perception and mathematical intuition (no 2); FINE G.: The one over many (no 2); WONG D.: Leibniz's theory of relations (no 2); BLOCK N.: Are absent qualia impossible (no 2); NEHAMAS A.: The eternal recurrence (no 3); DAUER F. W.: Hume's skeptical solution and the causal theory of knowledge (no 3); CLATTERBAUGH K. C.: Descartes's causal likeness principle (no 3); VAN INWAGEN P.: Indexicality and actuality (no 3); BOËR S. E., LYCAN W. G.: Who, me? (no 3); WARNER R.: Enjoyment (no 4); FARRELL D. M.: Jealousy (no 4); GORDON R. M.: Fear (no 4); COPP D.: Hobbes on artificial persons and collective actions (no 4); SHARVY R.: A more general theory of definite descriptions (no 4).

XI

Philosophy, 55:1980 nos 211—214. KOLNAI A.: The ghost of the naturalistic fallacy (no 211); McCLOSKEY H. J. M.:

Privacy and the right to privacy (no 211); ALDRICH V. C.: Mirrors, pictures, words, perceptions (no 211); MORRIS W. E.: Actuality and possibility (no 211); HORNSBY J.: Arm raising and arm rising (no 211); CANDLISH S.: The real private language argument (no 211); STROUD B.: Berkeley versus Locke on primary qualities (no 212); LYON A.: On remaining the same person (no 212); MOUNCE H. O.: Art and real life (no 212); CARRIER L. S.: Perception and animal belief (no 212); HELM P.: God and spacelessness (no 212); DUFF A.: Desire, duty and moral absolutes (no 212); HUNTER J. F. M.: Wittgenstein on language and games (no 213);

JACKSON F.: Ontological commitment and paraphrase (no 213); WELBOURNE M.: Knowing and believing (no 213); DEVINE P. E.: Homicide revisited (no 213); GOLDSTEIN I.: Why people prefer pleasure to pain (no 213); MONRO D. H.: The Sonneteer's history of philosophy (no 213); VALBERG E.: A theory of secondary qualities (no 214); WILKES K. V.: More brain lesions (no 214); WTIGLEY M.: Wittgenstein on inconsistency (no 214); SHARPE R. A.: Freud and the freedom of the sane (no 214); KELLENBERGER J.: Religious faith and Prometheus (no 214); SKILLEN A.: How to say things with walls (no 214).

Zapiski bibliograficzne

(Bibliographical notes)

(za lata 1981/1982 oraz uzupełnienia z lat poprzednich)

Zestawił W. Mincer

a) Prace opublikowane w Polsce
(Polish publications)Filozofia w ogóle
(Philosophy in general)**Bańka J.:** Być i myśleć. Rozmowy o filozofii. Wwa Młodz. Ag. Wyd. 1982 ss. 411. Motywacje. 75 zł.**Bombik K.:** Posiedzenie naukowe kierunków: logiki, metodologii nauk, filozofii bytu i etyki [na ATK] — *Stud. Philos. Christ.* 17:1981 nr 1 s. 249—251.**Broch H.:** Duch a duch czasu. Tł. — *Lit. na Świecie* 1980 nr 12 s. 250—273.**Bronk A.:** Międzynarodowy Kongres Filozoficzny w Düsseldorfie 27 VIII—2 IX 1978 r. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 281—294.**Brozi K.:** Filozofia w uczelni — *Polityka* 1981 nr 37 s. 15.**Buniak J.:** Wstępne rozważania o istocie światopoglądu. — *Człow. i Świa-* 1981 nr 1/2 s. 122—140.**Chudy W.:** Polskie zjazdy filozoficzne. (Sprawozdawczo-retrospekcyjne uwagi w związku z Ogólnopolskim Zjazdem Filozoficznym, Lublin, 20—23 VI 1977). — *Zesz. Nauk. KUL* 1979 nr 4 s. 82—85.**Collectivity and individuality.** [Kolekwium III amerykańsko-polskie w Belgio]. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 15—65.**Conference on "The meaning of life — the meaning of history"** at Warsaw University. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 203—212.**Gogacz M.:** Filozofia jako wyrażonerozumienie rzeczywistości. — *Rocz. Filoz.* 27: 1979 z. 1 s. 113—120. Sum.**Grzegorzczak A.:** Odpowiedzialność filozofów. — *Więź* 1981 nr 5 s. 49—56.**Jadczak R.:** O potrzebie zmian programowoorganizacyjnych w nauczaniu filozofii. — *Życie Szk. Wyż.* 1981 nr 7/8 s. 113—123.**Kamiński S.:** Łukasiewicza koncepcja metody filozofii. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 283—289. Sum.**Konferencja „Sens życia — sens dziejów”** — *Stud. Filoz.* 1981 nr 4 s. 73—127.**Kmita J.:** Filozofia marksistowska na cenzurowanym. [Nauczanie]. — *Nurt* 1981 nr 5 s. 1, 5—7.**M. G.:** Instytut Filozofii Uniwersytetu Łódzkiego. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 187—188.**Mackiewicz W.:** Człowiek miarą wszechrzeczy. Słynne sentencje filozoficzne. Wwa Kraj. Ag. Wyd. 1982 ss. 162. Filozofia i Codziennosc. 45 zł.**Magala S.:** Moda w filozofii. Filozofia współczesna po francusku. — *Filozofia anglo-amerykańska.* — *Mies. Lit.* 1981 nr 1 s. 93—103; nr 2 s. 96—107.**Magala S.:** Przyszłość filozofii. Wwa Kraj. Ag. Wyd. 1981 ss. 137. Filozofia i Codziennosc. 20 zł.**Morawiec E.:** Przedmiot i zadania filozofii chrześcijańskiej. — *Stud. Philos. Christ.* 17:1981 nr 1 s. 43—72. Sum. Toż: w jęz. fr. — *Collec. Theol.* 1980 fasc. spec. s. 209—238.**Skubis W.:** Sens życia, sens dziejów. Pytania o naukową filozofię sensu.

[Konferencja w Warszawie 22—24 V 1980]. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 187—191.

Suchodolski B.: Philosophy and education. — *Paideia* 9:1981 s. 7—34.

Tischner J.: Myślenie z wnętrza metafory. — *Znak* 1981 nr 3 s. 240—252.

Wierciński A.: Treść antropologii, jej zakres i znaczenie dla filozofii. — *Prz. Antrop.* 1980 z. 2 s. 309—314. Sum.

Woleński J.: Metafilozoficzne dylematy analityków. — *Humanitas* 6:1981 s. 171—198.

Ziemiański S.: VIII Międzynarodowy Kongres Tomistyczny w Rzymie. — *W Drodze* 1981 nr 2 s. 93—97.

Teksty źródłowe
i ich przekłady
(Sources and their translations)

Aristoteles: O powstawaniu i ginieciu. Przekł., wst., koment., skorow. L. Regner. Wwa PWN 1981 ss. XXVIII, 140. Biblioteka Klasyków Filozofii. 65 zł.

Augustyn, św.: Pisma egzegetyczne przeciw Manichejczykom. Tł. J. Salowski. Wst. i opr. W. Myszor. Wwa ATK 1980 ss. 399. Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy t. 25.

Dilthey W.: Pisma estetyczne. Przeł. K. Krzemieniowa. Opr., wst. i koment. Z. Kuderowicz. Wwa PWN 1982 ss. XLVIII, 433. Biblioteka Klasyków Filozofii. 240 zł.

Doroteusz z Gazy, św.: Nauki asceetyczne. Tł. M. Borkowska, wst. i opr. M. Borkowska, E. Stanula. Wwa ATK 1980 ss. 167. Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy t. 27.

Husserl E.: Medytacje kartezjańskie. Z dodaniem Uwag krytycznych R. Ingardena. Przeł. i przyp. op. A. Wajś, przekł. przejrz. i wst. poprz. A. Póltawski. Wwa PWN 1982 ss. XXX, 364. Biblioteka Klasyków Filozofii. 220 zł.

Lukács G.: Wprowadzenie do ontologii bytu społecznego. Przeł. i przyp. op. K. Słęczka, wst. poprz. M. Almási. Cz. 1. Współczesny stan problemu. Wwa PWN 1982 ss. XLV, 660. Biblioteka Klasyków Filozofii. 200 zł.

Ptolemaeus Claudius: O sędzie i o naczelną władzę duszy. Oprac. I. Dąmbaska. — *Meander* 1981 z. 1 s. 8—23.

Ricoeur P.: Meta-foryczne i meta-fizyczne. Fragm. książki „La métaphore vive”. Tł. — *Teksty* 1980 nr 6 s. 183—198.

Theodoretus Episcopus Cyri: Leczenie chorób hellenizmu. Z gr. przeł. wst., obj. i indeks, op. S. Kalinkowski. Wwa „Pax” 1981 s. 297. 80 zł.

Tomasz z Akwinu, św.: De ente et essentia. O bycie i istocie. Przekł. z łac., koment., studia M. A. Krąpiec. Lublin KUL 1981 ss. 162. 100 zł.

Tomasz z Akwinu, św.: O doskonałości życia duchowego. Oprac. z łac. J. Salij. — *Stud. Theol. Vars.* 19:1981 nr 2 s. 157—243.

Tomasz z Akwinu, św.: Sprostowanie błędów greckich. Oprac. J. Salij. — *Stud. Theol. Vars.* 19:1981 nr 1 s. 147—214.

Trentowski B.: System wolnomularstwa łoży „Zur elden Aussicht”. Tł. z niem. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 364—375.

Historia filozofii
(History of philosophy)

Ansdcombe G. E., Geach P. Th.: Trzej filozofowie. Przeł. B. Chwedeńczuk. Wwa „Pax” 1981 ss. 193. 60 zł. [Aristoteles, Frege, św. Tomasz].

Andrzejewski B.: Polsko-niemieckie konfrontacje metodologiczne [historii filozofii]. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 179—184.

Boczar M.: Myśl antyczna w tradycji szartryjskiej. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 17—26.

Czerkawski J.: Filozofia a oświecenie chrześcijańskie w Polsce. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 259—265. Sum.

Darowski R.: First Aristotelians of Vilnius. — *Organon* 1979 no 15 s. 71—91.

Demińska-Siury D.: Pomiędzy Platonem a Plotynem, czyli o praneoplatonizmie. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 87—98.

Domański J.: De practicismo in philosophia saeculo XV a Polonis exulta obvio observationes. — *Rocz. Filoz.* 28: 1980 z. 1 s. 188—202.

Eborowicz W.: Polska recepcja augustyńskiej interpretacji automatyzmu kar-

tezjańskiego. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 253—260. Rés.

Filipiak T.: Liberalizm a autorytaryzm w ideologii niemieckiej. — *Zesz. Nauk. Inst. Nauk Polit. UW* 1980 z. 7 s. 95—128.

Garewicz J.: Pokolenie Tadeusza Kotarbińskiego. — *Kultura* 1981 nr 49 s. 4.

Kaluża Z.: Autor „Speculum aureum”. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 203—232. Rés.

Kwiatkowski S.: Rozum a egzystencja: Hegel — Dilthey — Husserl. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 49—68.

Łużny R.: O filozofie Teofanie Prokopowiczu i innych. Nieznane karty z dziejów kultury duchowej słowian wschodnich. — *Prz. Hum.* 1980 nr 7/8 s. 138—144.

Mejor M.: Buddyjski traktat filozoficzny „Abhidharmakośa” Wasubandhu. — *Prz. Orient.* 1980 nr 4 s. 356—359.

Mejor M.: Z filozofii buddyjskiej. — *Prz. Orient.* 1980 nr 2 s. 167—169.

Okopień K.: Początek filozofii czy filozofia początku? [Transcendentalna filozofia niemiecka]. — *Teksty* 1980 nr 4 s. 5—24.

Palacz R.: Jeszcze raz o mediocentryzmie. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 113—129.

Pędziwiart M.: Myśl filozoficzna radzieckiego Tadżykistanu. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 181—186.

Schmitt Ch.: Awerroizm padewski w świetle weneckich wydań Arystotelesa — Awerroesa. Tł. z ang. — *Odrodz. Refor.* 25:1980 s. 53—77. Sum.

Skarga B.: Złudzenia i nadzieje historyka filozofii. — *Teksty* 1980 nr 5 s. 7—29.

Skrzypek M.: Modernizm katolicki i socjalizm Lemire'a. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 83—101.

Świeżawski S.: Dzieje filozofii europejskiej w XV wieku. T. 5. Wszechświat. Wwa ATK 1980 ss. 460. 200 zł.

Świeżawski S.: Réflexions sur le processus de déformation de la pensée d'Aristote à l'époque moderne. — *Organon* 1979 no 15 s. 23—33.

Versini L.: Du manuscrit de Nancy aux „Oeuvres du Philosophe Bienfaisant”: quelques remarques sur les leçons françaises de la Voix libre et de Dumocala. — *Organon* 1979 no 15 s. 257—275.

Włodek Z.: Uwagi o późnośredniowiecznym nominalizmie. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 201—207. Sum.

Współczesne kierunki
filozoficzne
(Contemporary philosophical trends)

Cunningham F.: Marxism, democracy, and the meaning of life. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 91—100.

Frąckiewicz J.: Problem idealistycznego charakteru koncepcji dialektyki grupy Deborina. — *Zesz. UG Filoz. Socjol.* 1979 nr 3 s. 45—57.

Gogacz M.: Filozofia tomistyczna w Polsce. — *Życie i Myśl* 1981 nr 4 s. 67—81.

Kołąkowski A.: Interpretacje i sytuacje mityczne. [Krytyka szkoły lwowsko-warszawskiej w polskiej myśli marksistowskiej I połowy lat pięćdziesiątych]. — *Zdanie* 1980 t. 1 s. 56—73.

Kozłowski M.: Feuerbach, Marks i lewica heglowska w kwartalniku „The Philosophical Forum”. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 173—179.

Lacombe O.: Doctrine renouvelée de l'imagination et l'imaginaire dans les perspectives thomistes modernes. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 77—83.

Malinowski A.: „Neomarksizm” — geneza i współczesne interpretacje. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 97—111.

Mejbaum W., Żukrowska A.: Leszek Kołąkowski's misinterpretation of marxism. 1. Determinism and organic whole. — 2. Facts and theoretical prospects. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 107—118; 1981 no 1 s. 149—160.

Nowicki A.: Nauczyciele. Lublin Wyd. Lub. 1981 ss. 333. 62 zł.

Rainko S.: Marksizm Stalina. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 3 s. 3—33.

Ugniewska J.: „Historyzm bez mitów”. Spory we włoskim marksizmie. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 4—14.

Urbankowski B.: Absurd — ironia — czyn. Wwa Kraj. Ag. Wyd. 1981 ss. 343. *Filozofia i Codziennosc.* 45 zł.

Zyciński J.: W kręgu mitów współczesnych: Mit o doskonałym języku. [Pozytywizm logiczny a metafizyka]. — *Znak* 1980 nr 10 s. 1288—1302.

Monografie o filozofach i pisarzach filozofujących (Monographs on philosophers)

Piórczyński J.: Sprzeczność i jej zniesienie w filozofii Theodora W. Adorna. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 59—75.

Czartoryski P.: Aristote à travers les siècles. — *Organon* 14:1978 s. 229—230.

Plezia M.: De quodam Aristotelis epistularum fragmento arabice tradito. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 135—138.

Porawski R.: Próba rekonstrukcji pierwszej księgi traktatu Arystotelesa „O ideach” — *Eos* 68:1980 fasc. 1 s. 77—94. Sum.

Gardet L.: L'attitude philosophique et religieuse d'Ibn Sinā [Avicenna] en son contexte historique. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 157—167.

Opisanie żywota Awicenny według słów własnych szejcha Abu Alego Ibn Siny, a także relacji, którą spisał po śmierci mistrza jego uczeń wierny Abu Ubajd Dżuzdzani. Tł. z pers. i opr. B. Majewska. — *Prz. Orient.* 1980 nr 4 s. 347—356.

Krakowski J.: Gaston Bachelard i historia epistemologiczna. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 67—87.

Skarga B.: „Myślimy w przestrzeni” [Bergson]. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 191—216. Rés.

Styczyński M.: Filozofia fizjologii: empiriomonizm Aleksandra Bogdanowa. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 39—57.

Markowski A.: Buridanica quae in codicibus manu scriptis bibliothecarum Monacensium asservantur. Wrocław „Ossolineum” 1981 ss. 214. PAN. Inst. Filoz. i Socjol. 100 zł.

Andrzejewski B.: Język a inne kultury w filozofii Ernsta Cassirera. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 3 s. 111—119.

Jeżewska Z.: Leon Chwistek. Krótki zarys życia i twórczości. Wwa „Epoka” 1980 ss. 127. Twórcy — Naukowcy — Działacze Str. Dem. t. 1. 50 zł.

Świećicka K.: Kantowskie „a priori” w interpretacji Hermana Cohena. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 161—189. Zsfg.

Arnaud P.: Comte revient! — *Organon* 14:1978 s. 29—41.

Branach Z.: Życie spełnione. [T. Czeżowski]. — *Argumenty* 1981 nr 25 s. 6—7.

Dąbska I.: Wspomnienie o profesorsze Tadeuszu Czeżowskim. — *Tyg. Powsz.* 1981 nr 13 s. 4.

Skrzypek M.: Diderot. Wwa „Wiedza Powsz.” 1982 ss. 346. *Myśli i Ludzie. Filozofia.* 98 zł.

Gromczyński W.: Zagadka Raskolnikowa. Z problemów filozoficznej interpretacji postaci Dostojewskiego. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 315—356. Sum.

Kurdziałek M.: Mistrz Eckhart i jego Paryskie kazanie na dzień św. Augustyna. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 169—181. Sum.

Althusser L.: Freud i Marks. Tł. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 3 s. 104—122.

Siniugina L.: Agresja czy miłość. Prezentacja poglądów Ericha Fromma. Wwa Kraj. Ag. Wyd. 1981 ss. 125. *Filozofia i Codziennosc.* 20 zł.

Dołęga J. M.: Z problematyki naukowo-badawczej prof. Bolesława J. Gaweckiego. (W 90 rocznicę urodzin) [oraz] Bibliografia prac... — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 1—15.

Czapów Cz.: Problematyka osobowości twórczej (o życiu i poglądach Marii Grzywak-Kaczyńskiej). — *Zag. Wychow. Zdr. Psych.* 1980 nr 3 s. 7—25. Sum.

Sesja naukowa poświęcona pamięci doc. dr hab. Marii Grzywak-Kaczyńskiej. [Materiały oraz] Bibliografia prac naukowych... — *Zag. Wychow. Zdr. Psych.* 1980 nr 6 s. 6—57.

Kaniowski A. M.: Krytyczna teoria Jürgena Habermasa a punkt widzenia hermeneutyki. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 77—97.

Garewicz J.: O konsekwencjach przekładu pewnej metafory: pan i niewolnik. [G. W. F. Hegel]. — *Teksty* 1980 nr 5 s. 30—42.

Karkowski Cz.: Historyzm — dziejowość. Uwagi na marginesie filozofii Heideggera. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 59—65.

Zelazna J.: U źródeł heideggerowskiej hermeneutyki. — *Cztow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 69—82.

Ingarden R.: Moje wspomnienia o Edmundzie Husserlu. Tł. z niem. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 3—24.

Landgrebe L.: Redukcja i monadologia — podstawowe sporne pojęcia fenomenologii Husserla. Tł. z niem. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 5—20.

Gierulanka D.: Jak dopełniało się dzieło Romana Ingardena. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 3—11.

Górski K.: Teologia mistyczna Jakuba z Paradyża. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 217—230. Rés.

Piecuch Cz.: Sytuacja graniczna walki w ujęciu Karla Jaspersa. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 25—38. Sum.

Toeplitz K.: Bibliografia opracowań poglądów S. A. Kierkegaarda. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 3 s. 157—176.

Kłósak K.: Chcę poznać Boga i duszę... Rozm. przepr. J. Zyciński. — *Tyg. Powsz.* 1981 nr 26 s. 3.

Kurnal J.: Tadeusz Kotarbiński — nestor polskiej myśli organizacyjnej. — *Probl. Org.* 1981 nr 2 s. 3—7.

Libera Z.: Profesor — w 95 rocznicę urodzin Tadeusza Kotarbińskiego. — *Kwart. Pedag.* 1981 nr 2 s. 5—13. Sum.

Szaniawski K.: Tadeusz Kotarbiński — twórca konkretyzmu i prakseologii. — *Kwart. Pedag.* 1981 nr 2 s. 15—27. Sum.

Grigorjan A.: On the 75th anniversary of Boris Kuznetsov. — *Organon* 1979 no 15 s. 5—8.

Herbut J.: Metoda transcendentalna. Obiektywność poznania i jej kryterium. Omówienie koncepcji B. J. F. Lonergana. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 91—117. Sum.

Pobojewska A.: „Filozofia przyrodnika”. [Konrad Lorenz]. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 147—162.

Myśl filozoficzno-teologiczna Jacquesa Maritaina a człowiek współczesny. — *Chrześc. w Świecie* 1981 nr 3 s. 51—99.

Althusser L.: Freud i Marks. Tł. — *Cztow. i Światop.* 1981 nr 3 s. 104—122.

Lagowski B.: Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego. Kraków Wyd. Liter. 1981 ss. 213. 40 zł.

Krajewski W., Nowaczyk A., Żytkow J.: Tadeusz Nadel-Turoński. [Nekr. oraz] Ważniejsze publikacje. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 203—206.

Mackiewicz W.: Fryderyk Nietzsche — problemy recepcji. Fragm. książki „Nietzscheizm i marksizm w literaturze i filozofii”. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 101—115.

Nowicki A.: Nauczyciele. Lublin Wyd. Lubl. 1981 ss. 333. 62 zł.

Palacz R.: Ockham. Wwa „Książka i Wiedza” 1982 ss. 266. Myśli i Ludzie. Filozofia. 70 zł.

Marciszewski W.: A rationalistic interpretation of „reasons of the heart”: a study in Pascal. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 155—162.

Szumil H.: Bibliografia prac ks. prof. dra Józefa Pastuszki. — *Stud. Sand.* 1980 t. 1 s. 403—416.

[A. W.]: Zmarł Jean Piaget. — *Lit. na Świecie* 1981 nr 1 s. 334.

Rutkowski E.: Od nihilizmu do socjalizmu utopijnego. [Dymitr Pisariew]. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 3 s. 121—134.

Dąbska I.: [Pseudos] i [pseudēs] w filozofii Platona. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 121—133. Rés.

Ogonowski Z.: Samuel Przypkowski (1592—1670) i jego traktat „De pace et concordia ecclesiae”. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 89—102.

Dąbska I.: Traktat Ptolomeusza o sędzie i naczelnej władzy duszy. — *Meander* 1981 z. 1 s. 3—7.

Justyński J.: Ram Mohan Roy — ojciec myśli filozoficznej i politycznej Indii nowożytnych. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 25—39.

Sekrecka M.: L'idée du peuple élu dans l'oeuvre de Louis-Claude de Saint-Martin le Philosophe Inconnu. — *Ruch Hum.* 27:1979 z. 5 s. 31—61.

Sikora A.: Saint Simon: Nauka i życie społeczne. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 102—121.

Sikora A.: Od systemu industrialnego do nowego chrześcijaństwa. [Poglądy Saint Simona]. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 1/2 s. 141—160.

Guranowska-Poczobut A., Wojtyński J.: W poszukiwaniu autentycznej prawdy. [Myśl Sartre'a a freudyzm]. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 3 s. 88—103.

Czerniak S.: Socjologia wiedzy Maxa Schelera. Wwa PWN 1981 ss. 194. Inst. Filoz. i Socjol. PAN. 50 zł.

Migoń M.: Redukcja fenomenologiczna a realizm woluntarystyczny w filozofii Maxa Schelera. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 29—44.

Urbankowski B.: On the philosophy of Juliusz Słowacki. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 125—151.

Drzymała K.: Ks. Marcin Śmiglecki T. J. Kraków Prowincja Polski Półd. TJ 1981 s. 155.

Pieróg S.: Jan Śniadecki. Myśliciel „epoki przełomu”. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 3—15.

Krawczyk A.: Evgeni Spektorsky — a student of the history of science. — *Organon* 1979 no 15 s. 303—322.

Kołąkowski A.: Spengler. Wwa „Wiedza Powsz.” 1981 ss. 308. Myśli i Ludzie. Filozofia. 45 zł.

Darowski R.: Hieronim Stefanowski SJ (1568—1606) profesor filozofii w Poznaniu i Wilnie. — *Rocz. Filoz.* 28: 1980 z. 1 s. 167—181. Rés.

Urbaniak T.: Prace Stefana Świeżawskiego opublikowane w latach 1968—1978. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 307—312.

Tatarkiewicz W.: Listy... z lat 1942—1977 (inedita) do Andrzeja Nowickiego. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 3—10.

Władysław Tatarkiewicz's contributions to „Dialectics and Humanism”. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 49—50.

Białostocki J.: Tatarkiewicz. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 47—48.

Dąbska I.: Charakterystyka filozoficznej twórczości profesora Władysława Tatarkiewicza. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 5—10. Toż w jęz. ang. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 27—32.

Estreicher K. wnuk: The scientific and pedagogic activities of professor Władysław Tatarkiewicz. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 33—39.

Gołaszewska M.: Władysław Tatarkiewicz — wielki humanista naszych czasów (w pierwszą rocznicę śmierci). — *Stud. Filoz.* 1981 nr 4 s. 55—61.

Jadacki J. J.: Homo philosophicus Polonus. [Tatarkiewicz]. — *Odra* 1981 nr 10 s. 40—46; nr 11 s. 22—28.

Kasia A.: Wspomnienie o Władysławie Tatarkiewicz (3 IV 1886—4 IV 1980). — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 23—25.

Kuczyńska A.: Pamięci uczonego. Przem. wygłoszone na plenarnym posiedzeniu Komitetu Nauk Filozoficznych 3 czerwca 1980 r. [Tatarkiewicz]. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 17—21. Toż w jęz. ang. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 41—46.

Kuczyński J.: The presence of the philosopher. Tł. z pol. [Tatarkiewicz]. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 5—9.

Kuderowicz Z.: Władysław Tatarkiewicz jako historyk filozofii. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 11—16.

Pelc J.: Ostatni doktorat honorowy Władysława Tatarkiewicza. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 3.

Pelc J.: Tatarkiewicz — humanista. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 11—22. Toż w jęz. ang. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 13—25.

Szaniawski K.: Władysław Tatarkiewicz (1886—1980). — *Kult. i Społ.* 1980 nr 3/4 s. 3—6.

Garewicz J.: Nieznane pismo Trentowskiego. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 357—363. Zsfg.

Szabala H.: O analityce Kazimierza Twardowskiego. Fragm. — *Zesz. Nauk. UG Filoz. Socjol.* 1979 nr 3 s. 35—44. Sum.

Darowski R.: Geneza dzieła Wojciecha Tytkowskiego SJ „Philosophia cu-

riosa". — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 21—34. Rés.

Tosed A.: The meaning of existence and history in the thought of Eric Weil. Tł. z fr. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 17—35.

Nowaczyk J.: Nieznany Bóg Witkacego. — *Aten. Kapł.* 1980 t. 95 s. 413—423.

Skurjat K.: Władysław Witwicki jako teoretyk kultury świeckiej. — *Euhemer* 1980 nr 4 s. 19—24. Sum.

O **Marianie Zdziechowskim**. [Materiały ze spotkania w warszawskim Klubie Inteligencji Katolickiej poświęconego życiu i działalności filozofa i pisarza]. — *Znak* 1981 nr 4/5 s. 486—549.

Wocial J.: Znanięcki: kategoria wartości i krytyka pytania metafizycznego. — *Prz. Hum.* 1980 nr 5 s. 61—75.

Ontologia i metafizyka (Ontology. Metaphysics)

Andruszkiewicz Cz.: Bóg — świat — materia — ciało. — *Stud. Pelp.* 1978 s. 295—309.

Augustynek Z.: Genidentity. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 193—202.

Bukowski J.: Ontologiczny punkt wyjścia Sartre'a. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 129—136.

Chudy W.: Refleksje nad metafizyką. [Symposium filozoficzne na KUL]. — *Zesz. Nauk. KUL* 1980 nr 1 s. 67—72.

Desan W.: Belonging or being alone. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 105—113.

Herbut J.: O metodologicznym unowocześnianiu teistycznej metafizyki. Refleksje nad poczynaniami ks. Jana Salamuchy. — *Zesz. Nauk. KUL* 1980 nr 1 s. 21—22.

Galewicz W.: Sądy ontologiczne a istnienie. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 45—57.

Golski G.: Problematyka istnienia w Philosophia Prima sive ontologia Chrystiana Wolffa. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 233—252. Sum.

Jałacki J. J.: Spiritus metaphysicae in corpore logicorum czyli o dziedzinie przedmiotowej języka i starej zagadce

bytu. [Polem.] **Przełęcki M.:** Nie ma tego, co nie istnieje. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 111—148.

Jimenez J.: The search for the meaning. (Is the „hypothesis — God” still necessary?). — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 85—91.

Mering W.: Spór o zasadę jednostkowania duszy ludzkiej w tomizmie egzystencjalnym. — *Stud. Pelp.* 1978 s. 273—294.

Miś A.: Byt i świadomość — trzy interpretacje wzajemnych zależności. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 3 s. 35—49.

Porębski Cz.: Problematyka bytu i powinności a filozofia języka potocznego. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 71—81. Sum.

Regner L.: Pojęcie istnienia. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 73—90. Zsfg.

Skarbek W.: „Byt” a „powinność”. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 45—52.

Sprzeczność dialektyczna. Praca zbiorowa. Z ros. tł. H. Widłaszewski. Posł. W. Lektorski. Wwa „Książka i Wiedza” 1981 ss. 377. 150 zł.

Wesoły M.: Uwagi o metafizycznej dedukcji kategorii w systemie Kanta. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 68—81.

Widomski J.: Koncepcja istoty u Jana Dunsza Szkota i Edmunda Husserla. Próba porównania. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 21—29.

Życiński J.: W kręgu mitów współczesnych: mit o doskonałym języku. [Pozytywizm logiczny a metafizyka]. — *Znak* 1980 nr 10 s. 1288—1302.

Teoria poznania (Epistemology)

Airaksinen T.: Meaning and knowledge. The place of criteria in epistemology. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 113—122.

Buczyńska-Garewicz H.: Twardowski's idea of act and meaning. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 153—164.

Cackowski Z.: Wiedza jako wartość poznawcza i pozapoznawcza. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 1/2 s. 86—97.

Chmielecki A.: Stanisława Brzozowskiego koncepcja obiektywności wie-

dzy. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 15—26.

Chudy W.: Percepcja a pojęciowanie i sądenie. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 261—270.

Czyżkowski J.: Dom Salomona i instytucje społeczne. [Marksistowska teoria poznania]. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 87—96.

Dębowski J.: Ingardenowska koncepcja eliminacji „petitio principii” z teorii poznania. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 31—44.

Grodziński E.: Odpowiedź krytykom. [1. Czy Hume był deterministą. 2. Myślenie a mowa]. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 139—147.

Mejbaum W.: Współczesna teoria poznania. Wrocław Ossolineum 1979 ss. 26. PAN Oddz. w Krakowie. Nauka dla Wszystkich nr 300. 10 zł.

Merleau-Ponty M.: Pole fenomenalne. Fragm. książki „Phénoménologie de la perception”. Tł. z fr. Uzup. **Migasiński J.:** Od tłumacza. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 37—50.

Rainko S.: Świadomość i determinizm. Studia nad społeczną determinacją świadomości. Wwa „Czytelnik” 1981 ss. 348. 100 zł.

Schaff A.: Pragmatyczna funkcja stereotypów. — *Kult. i Społ.* 1979 nr 4 s. 55—65.

Scheler M.: Ideizujące poznanie istoty jako podstawowy akt ducha. Fragm. książki „Die Stellung des Menschen im Kosmos”. Tł. z niem. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 25—28.

Węgrzecki A.: Poznanie drugiego człowieka w świetle poglądów Edith Stein. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 5—24. Sum.

Filozofia języka (Philosophy of language)

Florezka Z.: Thomasa Reida myślenie o języku. — *Pam. Lit.* 1980 z. 4 s. 49—57.

Gawroński A.: Między myślą a językiem. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 45—59. Sum.

Grodziński E.: Czym są wypowiedzi performatywne. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 149—153.

Grodziński E.: Odpowiedź krytykom. [1. Czy Hume był deterministą. 2. Myślenie a mowa]. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 139—147.

Grodziński E.: Z zagadnień współczesnej filozofii języka. — *Prz. Hum.* 1980 nr 5 s. 105—111

Grodziński E.: Zarys teorii nonsensu. Wrocław Ossolineum 1981 ss. 214. Inst. Filoz. i Socjol. PAN. 50 zł.

Krapiec M. A.: Język i jego kreatywne aspekty. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 21—43. Sum.

Sójka J.: Język jako „forma symboliczna”. — *Prz. Hum.* 1980 nr 7/8 s. 87—103.

Historia i filozofia nauki (History and philosophy of science)

(Uwaga: zob. też Logika i metodologia)

Baran B.: Transcendentalizm i współczesne filozofie nauki. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 53—62.

Brzeziński J., Matuszewski T.: Nieparametryczne analizy statystyczne w protoidealizacyjnym modelu nauki. — *Kwart. Pedagog.* 1981 nr 1 s. 59—75. Sum.

Dąbska I.: Arystoteles a epistemologia Ptolomeusza. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 17—20.

Dąbska I.: O niektórych poglądach z zakresu teorii nauki w szkole lwowsko-warszawskiej. — *Zesz. Nauk. KUL* 1980 nr 1 s. 11—20. Rés.

Gasparski W.: O ogólnych i szczegółowych badaniach projektowania. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 2 s. 123—132. Sum.

George P.: Humanistic and reductionistic approaches in social science. — *Organon* 1979 no 15 s. 121—140.

Heller M., Życiński J.: Wszechświat i filozofia. Szkice z filozofii i historii nauki. Kraków Pol. Tow. Teol. 1980 ss. 271. 120 zł.

Jodkowski K.: Milczące funkcjonowanie paradygmatu. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 53—65.

Kamiński S.: Pojęcie nauki i klasyfikacji nauk. Wyd. 3 uzup. Lublin TN KUL 1981 s. 335. Rozprawy Wydz. Filoz. TN KUL, 35. 180 zł

Karpiński J.: Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych. Wwa Uniw. Warsz. 1980 ss. 334.

Kłoska G. G.: Falsyfikacjonizm K. R. Poppera a twierdzenia etnologii. — *Etnogr. Pol.* 25:1981 z. 1 s. 29—46.

Kmita J.: „Interesy” scjentyzmu i antyscjentyzmu. (Uwagi poczynione przy okazji lektury książki E. Mokrzyckiego „Filozofia nauki a socjologia”). — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 83—96.

Lugg A.: Rozbieżności w nauce. Tł. z ang. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 3 s. 366—377.

Magala S.: Czy całość mądrzejsza jest od części? Problem holizmu w naukach społecznych. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 83—92.

Malawski A.: Integracja nauki a teoria systemów L. von Bertalanffy'ego. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 39—57. Sum.

Nekraśas E.: Metodologia nauki w Związku Radzieckim. Problemy struktury i oceny wiedzy naukowej. Tł. z ros. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 175—191.

Niżnik J.: Teoretyczny anarchizm a ważność wiedzy społecznej. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 67—85.

Piotrowska K.: Wartość poznawcza rozumienia. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 59—69. Sum.

Radnitzky G.: Zarys metodologii popperowskiej. Fragm. pracy „Progress and rationality in research”. Tł. z ang. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 2 s. 183—201.

Rudniański J.: O różnym pojmowaniu psychologii nauki. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 3 s. 325—335. Sum.

Siciński M.: Demarkacja a naukowość. Z problemów marksistowskiej filozofii nauki. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-Polit.* 1980 z. 20 s. 29—41. Sum.

Suarez P.: Quality, quantity and everyday hermeneutics in survey research: two critical queries. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 123—127.

Tuchańska B.: Czynniki — wielkość, związek — zależność. Próba rozszerzenia idealistycznej koncepcji nauki. Wwa PWN 1980 ss. 72. PAN oddz. w Poznaniu. Metodologia Nauk t. 18. 25 zł.

Woleński J.: W sprawie odróżnienia pomiędzy kontekstem odkrycia i kontekstem uzasadnienia. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-Polit.* 1980 z. 20 s. 19—27. Sum.

Z badań nad filozoficznymi podstawami nauk. Pod red. S. Kaczmarska. Poznań UAM 1981 ss. 199. Filozofia i Logika nr 32. 61 zł

Logika i metodologia.
Semiotyka
(Logic. Methodology. Semiotics)

Banaś J.: On the application of some measures of noncompactness to existence theorems. — *Bull. Acad. Pol. Sc. Sér. Math.* 1981 no 5/6 s. 249—256.

Berka K.: A reinterpretation of Aristotle's syllogistic. — *Organon* 1979 no 15 s. 35—48.

Bocheński I. M.: Poza logiką jest tylko nonsens. Rozm. przep. T. Szyma. — *Tyg. Powsz.* 1981 nr 49 s. 1, 6—7.

Borkowski L.: Bezkwantyfikatory założeniowy system rachunku nazw. *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 133—148. Sum.

Borkowski L.: Pewna wersja definicji klasycznego pojęcia prawdy. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 119—131. Sum.

Buczyńska-Garewicz H.: Znak i oczywistość. Wwa „Pax” 1981 ss. 199. 60 zł.

Cantini A.: A note on three-valued logic and Tarski theorem in truth definitions. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 405—414.

Ciesielski K.: Generalized threshold logic. — *Bull. Acad. Pol. Sc. Sér. Math.* 1980 no 5/6 s. 219—228.

Czarkowski J.: Przesłanki teorii holizmu w zarysie. — *Nauka Pol.* 1981 nr 5/6 s. 105—109.

Czech A.: O części i całości — logicznie. — *Prakseologia* 1980 nr 4 s. 117—120.

Dąbska I.: Kilka uwag o rozwoju badań nad logiką Arystotelesa w ostat-

nim czterdziestolecia. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 193—201.

Dishkant H.: Set theory as modal logic. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 335—345.

Drozdowicz Z.: Kartezjańskie kryterium prawdziwości. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 243—248.

Dziobak W.: An example of strongly finite consequence operation with $2^{\aleph_1}$ or standard strengthenings. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 375—379.

Friedrich W., Luckhardt H.: Intuitionistic uniformity principles for propositions and some applications. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 361—369.

Gasparski W.: An outline of the logical theory of design. — *Praxiologia* 1980 no 1 s. 95—112.

Gawroński A.: Spór o logikę formalną. — *Znak* 1980 nr 11 s. 1478—1495.

Husserl E.: Wyrażenie i znaczenie. Tł. z niem. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 5—72.

Jadacki J. J.: On the sources of contemporary Polish logic. Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 163—183.

Janička-Zuk I.: Finite axiomatization for some intermediate logics. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 415—423.

Kiczuk S.: Zagadnienie konstruowalności logiki zdań czasowych. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 1 s. 149—166. Sum.

Kmita J.: Wartościowanie — światopogląd — antynaturalizm metodologiczny. — *Prz. Hum.* 1980 nr 5 s. 1—6.

Kron A.: Gentzen formulations of two positive relevance logics. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 381—403.

Kubiński T.: O realizacji programu von Wrighta budowy teorii deontycznych. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 233—238.

Kuznecov B.: The poetry of logic and the logic of poetry. — *Organon* 1979 no 15 s. 9—21.

Lebiedziński W.: Charlesa Morrisa koncepcja znaku i znaczenia. — *Zesz. Nauk. UG Filoz. Socjol.* 1979 nr 3 s. 5—33. Sum.

Leszko R.: System L logiki pytań. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 75—83.

Lewandowski H.: Axiological logics. Tł. z pol. — *Praxiologia* 1980 no 1 s. 73—93.

Luckhardt H.: On constructive functions ranging over propositions. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 371—374.

Malatesta M.: Le proposizioni condizionali nel „Compendium logices” di G. Savonarola. — *Organon* 1979 no 15 s. 193—213.

Maluszyński W.: Prawdopodobieństwo — problem konstrukcji pojęcia. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 67—71.

Moese H.: Zagadnienie „najwyższych praw myślenia” w logice oraz według „Uwag” krytycznych Profesora Czeżowskiego. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 239—242.

Montagna F.: Interpretations of the first-order theory of diagonalizable algebras in Peano arithmetic. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 347—354.

Montagna F.: The undecidability of the first-order theory of diagonalizable algebras. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 355—359.

Mureşan V.: Logika formalna a definicja pojęcia efektywności. Tł. — *Prakseologia* 1980 nr 3 s. 29—47. Sum.

Nowakowska M.: Formalna teoria tekstu. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 2 s. 133—151. Sum.

Ono H., Nakamura A.: On the size of refutation Kripke models for some linear modal and tense logics. — *Stud. Log.* 1980 no 4 s. 325—333.

Osborne H.: The contextual meaning of „meaning”. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 77—84.

Pluta A.: Dwa paradoksy. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 73—77.

Przełęcki M.: Sense as value. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 87—90.

Robbel G.: Many-valued logics based on L-algebras or on P-algebras. — *Bull. Acad. Pol. Sc. Sér. Math.* 1980 no 11/12 s. 529—533.

Rosnerowa H.: O pojęciu metafory. Próba studium analitycznego. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 61—75.

Siedlarz R.: Metoda analizy morfologicznej. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 133 s. 35—49. Sum.

Stachniak Z.: Introduction to model theory for Leśniewski's ontology. — *Acta Univ. Wratisl. Pr. Filoz.* 1981 t. 31 s. 1—75.

Termińska K.: Causalité et négation. — *Linguist. Siles.* 1981 vol. 4 s. 33—42.

Themerson S.: The aim of aims. [Język literacki w świetle logiki]. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 37—39.

Tittenbrun J.: O formalizmie w ogóle, a o formalizmie cybernetycznym w szczególności uwag kilka. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 138—149.

Woleński J.: R. Ingardena krytyka logiki formalnej. Autoref. — *Ruch. Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 61—64.

Z historii polskiej logiki. Red. W. Voiśé i Z. Skubała-Tokarska. Wrocław Ossolineum 1981 ss. 333. PAN Inst. Hist. Nauki, Oświaty i Techniki. 120 zł.

Zadanie, metoda, rozwiązanie. Pod. red. A. Góralskiego. Wwa Wydaw-a Nauk.-Techn. 1980 ss. 220. Techniki Twórczego Myślenia zb. 3.

Życiński J.: Na szlakach myślenia bez sterników. — *Tyg. Powsz.* 1981 nr 9 s. 6.

Zysk T.: Problem definiowalności pojęć teoretycznych we wczesnych pracach Rudolfa Carnapa. — *Zesz. Nauk. ATR Bydg. Nauki Społ.* 1980 z. 10 s. 35—50. Sum.

Psychologia (Psychology)

(Uwaga: Ze względu na istniejącą bieżącą bibliografię psychologii materiały podawane są w wyborze).

Biała A.: Psychologiczne podstawy wnioskowania przez analogię. Wwa PWN 1981 ss. 346. 80 zł.

Bokus B.: XXII Międzynarodowy Kongres Psychologii. Lipsk, 6—12 VII 1980 roku. — *Psychol. Wychow.* 1981 nr 1 s. 174—178.

Ciechanowicz A.: Psychologia a współczesność. Narada środowiskowa. — *Psychol. Wychow.* 1981 nr 1 s. 166—170.

Elias A.: Temperament a system regulacji motywacji. Wwa PWN 1981 ss. 314. 70 zł.

Fiut I. S.: Filogeneza świadomości w świetle realizmu hipotetycznego Konrada Lorenza. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 39—48.

Gerstmann S.: Uwagi o przedmiocie empirycznej psychologii człowieka. — *Acta UL Fol. Paedag.* 1980 z. 2 s. 157—168. Sum.

Gombrich E. H.: Sztuka i złudzenie. O psychologii przedstawiania obrazów. Wwa PIW 1981 ss. 469. 250 zł.

Góralski A.: De l'action créative. — *Paideia* 8:1980 s. 317—327.

Gordon M.: Aktualność sporu E. Du Bois-Reymonda z Leibnizem o istotę świadomości. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 27—36.

Kępczyńska M.: Alienacja „cogito”. O zadaniach psychologii u Bergsona i Junga. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 217—243. Rés.

Kozielecki J.: Psychologiczna teoria samowiedzy. Wwa PWN 1981 ss. 426. Biblioteka Psychologii Współczesnej. 80 zł.

Magala S.: Prolegomena do syntezy humanistycznej. — *Prz. Psychol.* 1980 nr 3 s. 419—428. Sum.

Metodologia i metody badań psychologicznych. Red. K. Czarnecki. Katowice Uniw. Śląski 1980 ss. 361. 31 zł.

Okoń W.: Poglądy psychologiczne Jana Władysława Dawida. Fragm. książki. — *Prz. Hum.* 1980 nr 4 s. 1—10.

Olczyk S.: O interpretacji psychoanalizy. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 129—145.

Osborne H.: Creativity in art and in life. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 99—103.

Paluchowski W. J.: Osobowość a działanie. Wrocław Ossolineum 1981 ss. 220. Inst. Filoz. i Socjol. PAN. 50 zł.

Podgórecki J.: O psychologicznych aspektach postawy moralnej. — *Zesz. Nauk. WSP Opole Psychol.* 1980 z. 2 s. 29—42. Sum.

Psychologia w działaniu. Wybór i wst. K. Jankowski. Wwa „Czytelnik” 1981 ss. 306. (Panorama). 43 zł.

Rudniański J.: O różnym pojmowaniu psychologii nauki. — *Zag. Naukozn.* 1980 z. 3 s. 326—335. Sum.

Szmyd J.: Psychologia religii w Szwecji w ostatnim dwudziestoleciu. — *Euhemer* 1980 nr 4 s. 87—93. Sum.

Szyszkowska M.: Potrzeba akceptacji. — *Literatura* 1981 nr 25 s. 11.

Tracewicz E.: Ogólnopolska narada psychologów. Warszawa, 19 X 1980. — *Życie i Myśl* 1981 nr 2 s. 126—128.

Antropologia filozoficzna
(Philosophical anthropology)

Cackowski Z.: The human world and the human mind. — *Paideia* 9:1981 s. 35—41.

Gogacz M.: The meaning of life and community. Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 41—47.

Gogacz M.: Sens życia i wspólnota. — *Kierunki* 1981 nr 18 s. 4.

Griffin J. P.: On life's being valuable. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 51—62.

Grudziński L.: Człowiek wśród ludzi — „osobowe” i „społeczne” w ujęciu José Ortegi y Gasset. — *Zesz. Nauk. UG Filoz. Socjol.* 1979 nr 3 s. 73—89. Sum.

Hummel G.: Recognition — reality — meaning. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 63—76.

Kowalczyk S.: Koncepcja człowieka u św. Augustyna. — *Stud. Sand.* 1980 t. 1 s. 289—301. Rés.

Kuczyński J.: Co-creation of the sense of new history. Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 49—65.

Kunicki-Goldfinger W. J. H.: Sense of being human. The questions which biology cannot answer and the lesson it can give. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 101—112.

Obuchowski K.: The meaning of life as an element of the development of personality. Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 49—60.

Panasiuk R.: Wolność i determinizm w antropologii marksistowskiej. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 5—19.

Piwiński R.: Koncepcja człowieka w filozofii Al-Farabiego. — *Prz. Orient.* 1980 nr 2 s. 164—167.

Plużański T.: Przyczynki do antropologii filozoficznej. Frągm. książki. — *Argumenty* 1981 nr 16 s. 10—11.

Rogers C. R.: The foundations of the person-centered approach. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 5—16.

Schaff A.: Alienacja jednostki w stosunku do własnego „ja” i do własnego życia. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 85—100. Sum.

Shalom A.: The meaning of “the meaning of life”. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 95—98.

Sinari R.: Science and the meaning of being human. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 73—82.

Stolarczyk Z.: Ontologiczne znaczenie problematyki ciała w marksistowskiej teorii człowieka. — *Rocz. Nauk. AWF Warsz.* 25:1980 s. 3—17. Rés.

Suchodolski B.: Anthropologie philosophique aux XVIIe et XVIIIe siècles. Trad. du pol. par I. Wojnar et S. Ledóchowski. Wrocław Ossolineum 1981 ss. 618. PAN. Inst. Hist. Nauki, Oświaty i Techniki. 250 zł.

Tischner J.: Człowiek zniewolony i sprawa wolności. (Hegel — Dostojewski — Descartes). — *Znak* 1981 nr 1/2 s. 123—142.

Tuchańska B.: Praxizm: pojęcie bytu społecznego. Frągm. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 21—37.

Węgrzecki A.: Uwagi Romana Ingardena o poznawaniu drugiego człowieka. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 13—19.

Wójcik P.: Marksistowsko-engelsowska teoria alienacji i dezalienacji. — *Zesz. Nauk. WSNS* 1980 nr 4 s. 3—16.

Wojtyła K.: Problem konstytuowania się kultury poprzez ludzką praxis. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 9—20. Rés.

Aksjologia
(Axiology)

Airaksinen T.: Aksjologia w perspektywie metodologicznej i filozoficznej. Tł. z ang. — *Prakseologia* 1981 nr 1 s. 81—97.

Fritzhand M.: Fakty a wartości. Fragm. książki. — *Prz. Hum.* 1980 nr 5 s. 15—29.

Przełęcki M.: Sense as value. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 87—90.

Seweryn D.: Pojęcie wartości w sporze o podstawy jej istnienia. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 83—94. Sum.

Stępień A. B.: Z problematyki doświadczenia wartości. — *Zesz. Nauk. KUL* 1980 nr 1 s. 33—41. Sum.

Stróżewski W.: Istnienie i wartość. Kraków „Znak” 1981 ss. 355. 260 zł.

Tatarkiewicz W.: On perfection: conclusion. Fragm. książki „O doskonałości”. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 11—12.

Tatarkiewicz W.: Ontological and theological perfection. — Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 187—192.

Wiśniewski R.: Aksjologia Władysława Tatarkiewicza. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 163—173.

Etyka i teoria postępowania (Ethics)

Bartnik Cz.: Optyczne aspekty moralności chrześcijańskiej. — *Rocz. Teol.-Kanon.* 26:1979 z. 3 s. 9—15. Sum.

Buczyńska-Garewicz H.: O pojęciu cnoty. Czy cnota jest przeżytkiem? — *Teksty* 1981 nr 1 s. 9—30.

Clark S. R. L.: Prawa zwierząt. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 77—86. Sum.

Czeżowski T.: The meaning and value of life. Fragm. książki. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 67—71.

Człowiek, jego ból, cierpienie i prawo do szczęścia. II Krajowa Konferencja Lekarzy i Humanistów Gdańsk 11—12 grudnia 1978. Red. B. Cygler i in. Gdańsk Kraj. Ag. Wydawn. 1980 ss. 322. 70 zł.

Feinberg J.: Obowiązki człowieka i prawa zwierząt. Fragm. książki „On the fifth day. Animal rights and human ethics”. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 11—38. Sum.

Fritzhand M.: O tolerancji. Fragm. książki „Fakty a wartości”. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 23—34.

Grodziński E.: Wina w ujęciu prawnym, moralnym i filozoficznym. — *Kult. i Społ.* 1980 nr 3/4 s. 63—76.

Gromezyński W.: Dialektyka komunikacji etycznej wedle Kierkegaarda. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 99—114.

Haksar V.: Podstawy do równości. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 221—237. Sum.

Holówka J.: Granice wyzwolenia zwierząt. — *Etyka* 18:1980 s. 135—145. Sum.

Hoff Chr.: Kilka refleksji moralnych o eksperymentowaniu na zwierzętach. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 63—76. Sum.

Jamieson D.: Egoizm i prawa zwierząt. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 169—175. Sum.

Jankowski H.: Etyka: asymetria wypowiedzi i jej społecznego odbioru. Rozm. przep. J. Guranowski. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 1/2 s. 161—168.

Katafias S.: Czy etyka normatywna może się stać nauką stosowaną? Refleksje wokół propozycji Czesława Znamierowskiego. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 64—69.

Kilmowicz E.: IV Międzynarodowa Konferencja etyków krajów socjalistycznych. — *Etyka* 18:1980 s. 313—321.

Korolec J. B.: La morale pratique au XVe siècle à Cracovie. — *Organon* 1979 no 15 s. 49—70.

Kunowski S.: Proces rozwoju moralnego. — *Seminare* 1979 s. 39—56. Sum.

Kustrzeba I.: Problemy wolności na tle sporów w dawniejszej i współczesnej filozofii. — *Zesz. Nauk. UG Filoz. Socjol.* 1979 nr 2 s. 59—71. Sum.

Lazari-Pawłowska I.: Kręgi ludzkiej wspólnoty. — *Etyka* 18:1980 s. 199—219. Sum.

Malek R.: Etyka Tenri-kio. — *Rocz. Teol.-Kanon.* 26:1979 z. 3 s. 53—64. Zsfg.

Marcol A.: Afirmacja własnego „ja” jako zadanie moralne. — *Stud. Teol.-Hist. Śl. Opol.* 7:1979 s. 81—92.

Narveson J.: Czy zwierzętom przysługują prawa? Tł. — *Etyka* 18:1980 s. 147—168. Sum.

Nowaczyk M.: John Paul's II's philosophy of peace. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 35—47.

Podrez E.: W kierunku osoby. Myśl etyczna kard. Karola Wojtyły. — *Chrześć. w Świecie* 1980 nr 11/12 s. 127—136.

Regan T.: Prawda i krzywda zwierząt. Tł. z ang. [Polem.] **Aiken W.:** Zwierzęta i prawa. W odpowiedzi Reganowi. Tł.; **Senczerz S.:** Zwierzęta i ludzie jako istoty równe. Odpowiedź Reganowi. — *Etyka* 18:1980 s. 87—133. Sum.

Rollin B.: Zwierzęta i ludzie, czyli granice moralności. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 177—197. Sum.

Schaff A.: Pragmatyczna funkcja stereotypów. — *Kult. i Społ.* 1979 nr 4 s. 55—65.

Senczerz S.: Powinności wobec zwierząt i zwierzęce prawa. Bibliografia wybrana. — *Etyka* 18:1980 s. 259—284.

Siekierski S.: Wzory osobowe a system wartości młodzieży pracującej. — *Kult. i Społ.* 1980 nr 3/4 s. 7—38.

Siemieński K.: Doktryna etyczna Piotra Abelarda. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 149—159.

Singer P.: Zwierzęta i ludzie jako istoty równe sobie. Tł. z ang. — *Etyka* 18:1980 s. 49—62. Sum.

Slipko T.: Morality and the dialogue between humanisms. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 105—116.

Sosenko K.: Zagadnienie równości w historiozofii i etyce Karola Kautsky'ego. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 95—116. Sum.

Stawiński J.: On the ubiquity of violence. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 165—175. Toż w języku pol. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 99—109.

Tatarkiewicz W.: Moral perfection. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 117—124.

Uliński M.: Naturalistyczny panetyzm Stephena C. Peppera. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-Polit.* 1980 z. 20 s. 123—142. Sum.

Uliński M.: O czynach moralnie do-
brych. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-
Polit.* 1980 z. 20 s. 69—77. Sum.

Uliński M.: Prawda na cenzurowanym. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 12 s. 131—137.

Verbeke G.: La dignité de l'homme dans le traité De hominis officio de Grégoire de Nysse. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 139—155.

Wicher Cz.: Literatura jako źródło poznania w etyce. Autoref. — *Ruch. Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 69—75.

Winniczuk L.: Czy naśladować starożytnych Greków i Rzymian. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 71—85.

Witek S.: Struktura wartości moralnych. — *Rocz. Teol.-Kanon.* 26:1979 z. 3 s. 131—141. Sum.

Estetyka i filozofia sztuki (Aesthetics. Philosophy of art)

Chudak H.: Bachelard et l'ontologie du poétique. — *Organon* 14:1978 s. 275—282.

Chvatik K.: Postawa estetyczna. Tł. — *Teksty* 1980 nr 4 s. 52—70.

Dąbrowski S.: Ontologiczne ugruntowanie aksjologii literatury w ujęciu Romana Ingardena. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 3/4 s. 248—250.

Gombrich E. H.: Sztuka i złudzenie. O psychologii przedstawiania obrazów. Wwa PIW 1981 ss. 469. 250 zł.

Ingarden R.: Wykłady i dyskusje z estetyki. Wybór i opr. A. Szczepańska. Wstęp W. Stróżewski. Wwa PWN 1981 ss. 450. R. Ingarden: Dzieła filozoficzne. 150 zł.

IX International Congress of Aesthetics. Papers of Polish aestheticians. Dubrovnik, 25—31 VIII 1980. Wwa The Inst. of Philos. and Sociol. of the Pol. Ac. of Sc. 1980 ss. 81.

Kotowa B.: Założenia filozoficzne programu badań literackich Romana Ingardena. Wwa PWN 1980 ss. 102. PAN Oddz. w Poznaniu. Metodologia Nauk t. 16. 30 zł.

Kurowicki J.: Świadomość estetyczna jako wyraz wartości. — *Prz. Hum.* 1980 nr 5 s. 31—59.

Morawski S.: Conceptions of the work of art past and present. Tł. z pol. — *Pol. Art. Stud.* 1:1979 s. 179—198.

Morawski S.: Heidelberska filozofia i estetyka Lukácsa. Fragm. — *Arch. Hist. Filoz. Myśli Społ.* 26:1980 s. 275—314. Zsfg.

Osborne H.: Creativity in art and in life. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 99—103.

Puszko-Miś H.: Problemy rozwoju sztuki w estetyce Hegla. Fragm. książki pt. „Trwanie i zmienność”. — *Stud. Filoz.* 1981 nr 2 s. 103—118.

Ramišvili G.: Filozofia muzyki — ujęcie systemowe — twórczość wykonawcy. Tł. — *Człow. i Światop.* 1980 nr 11/12 s. 150—156.

Rosner K.: Semiotyka strukturalna w badaniach nad literaturą. Jej osiągnięcia, perspektywy, ograniczenia. Kraków Wyd. Lit. 1981 ss. 290. 60 zł.

Rosnerowa H.: O pojęciu metafory. Próba studium analitycznego. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 61—75. Sum.

Sandauer A.: O podpatrywaniu twórczych tajemników przyrody. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 63—69.

Szkołut T.: Wartość społeczna sztuki. (Aksjologiczna koncepcja sztuki we współczesnej estetyce radzieckiej). — *Prz. Hum.* 1980 nr 4 s. 117—127.

Tatarkiewicz W.: Aesthetic perfection. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 145—153.

Tatarkiewicz W.: Romantyczny koniec XVI wieku. [Estetyka]. Tł. z wł. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 245—258. Sum.

Themerson S.: The aim of aims. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 37—49.

Turasiewicz R.: Studia nad pojęciem „kalos kagathos”. — *Zesz. Nauk. UJ Pr. Hist.-Lit.* 1980 z. 41 s. 1—98. Sum.

Wolczyński A.: E. Gilsona ontologia dzieła sztuki. — *Stud. Sand.* 1980 t. 1 s. 303—319. Rés.

Woźniakowski J.: O idealizmie w sztuce nowoczesnej. — *Rocz. Filoz.* 27:1979 z. 1 s. 291—294. Rés.

Filozofia społeczeństw
i nauk społecznych
(Social philosophy. Philosophy of politics)
(Uwaga: zob. też Filozofia nauki)

Zagadnienia ogólne. Historia
(General issues. History)

Boczar M.: Koncepcja społeczeństwa Jana z Salisbury. — *Czas. Praw.-Hist.* 32:1980 z. 2 s. 29—45. Rés.

Bodnar A.: Certain methodological properties of the theory of politics. — *Pol. Round Table* 9:1979 s. 5—18.

Buczkowski P., Nowak L.: Some remarks on political science. — *Pol. Round Table* 9:1979 s. 19—32.

Cetwiński O.: General laws of political process and functional-genetic explanation. — *Pol. Round Table* 9:1979 s. 33—45.

Grygorowicz M.: Własność a struktura i więź społeczna w myśli Sismondiego. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 11 s. 115—127.

Karpiński J.: Methodological schemes. — *Pol. Sociol. Bull.* 1980 no 2 s. 35—44.

Karpiński J.: Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych. Wwa Uniw. Warsz. 1980 ss. 334.

Kołąkowski A., Łoziński J.: The supreme value: our state or our society? Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 95—105.

Kozyr-Kowalski S.: O tak zwanej niestosowalności materializmu historycznego w badaniu społeczeństw socjalistycznych. — *Nowe Drogi* 1981 nr 1/2 s. 222—243.

Kozyr-Kowalski S.: The way of life as a category of historical materialism. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1980 no 3 s. 83—94.

Łagowski B.: Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego. Kraków Wyd. Lit. 1981 ss. 213. 40 zł.

Mucha J., Paluch A. K.: O miejsce problematyki modernizacji w marksistowskiej teorii rozwoju społecznego. — *Stud. Socjol.* 1980 nr 3 s. 25—43.

New P.: The concept of utopia in sir Thomas More's „Utopia”. — *Organon* 1979 no 15 s. 215—227.

Niżnik J.: Teoretyczny anarchizm a ważność wiedzy społecznej. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 10 s. 67—85.

Njoroge R. J.: The meaning of life in the African social context. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 115—123.

Szczepański J.: The meaning of life and the meaning of human affairs. Tł. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 5—16.

Uliński M.: Świadomość społeczna i jej formy. — *Cziow. i Światop.* 1981 nr 1/2 s. 98—107.

Urbankowski B.: Dialectics of psychology and sociology in the social thought of Edward Abramowski. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 161—186.

Zuraw J.: Dialektyka wojny i pokoju w myśli filozoficznej Róży Luksemburg. — *Kult. i Społ.* 1980 nr 3/4 s. 77—92.

Filozofia państwa i prawa
(Philosophy of state and law)

Aarnio A.: The form and content of law. Aspects of legal positivism. — *Arch. Iur. Crac.* 13:1980 s. 17—36.

Judek K.: Stosunek prawa i moralności w ujęciu radzieckiej myśli politycznej lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. — *Pr. Nauk. PSzczec.* 1980 nr 154 s. 29—38. Sum.

Kerimov D. A.: Filozoficzne zagadnienia prawa. Przekł. K. Michałowska, H. Kurzątkowska. Wwa „Książka i Wiedza” 1981 ss. 519. 140 zł.

Kubik W.: Klasyfikacje prawne. Toruń UMK 1981 ss. 84. Rozprawy Uniw. M. Kopernika. 20 zł.

Langer T.: Maxa Webera koncepcja władzy, prawa i legitymizmu a współczesna teoria państwa i prawa. — *Zesz. Nauk UG Prawo* 1980 nr 8 s. 7—20. Sum.

Swirydowicz K.: Analiza logiczna pojęcia kompetencji normodawczej. Wwa PWN 1981 ss. 70. PAN oddz. w Poznaniu. Metodologia Nauk t. 15. 20 zł.

Wróblewski J.: Weryfikacja i uzasadnienie w naukach prawnych. — *Stud. Praw.-Ekon.* 24:1980 s. 7—26. Sum.

Filozofia kultury
(Philosophy of culture)

Górniak K.: Kultura antyku jako wizja przyszłości. (Kilka uwag o „Narodzinach tragedii” Fryderyka Nietzschego). — *Stud. Filoz.* 1981 nr 1 s. 117—127.

Kaczocha W.: Elementy marksistowskiej filozofii kultury w Polsce przed rokiem 1890. — *Kult. i Społ.* 1979 nr 4 s. 219—223.

Szydłowski P.: Katolicka filozofia kultury w Polsce w latach 1918—1935. Kraków UJ 1981 ss. 205. Rozprawy Habilitacyjne Uniw. Jagiellońskiego nr 51. 34 zł.

Prakseologia
(Praxiology)

Dąbrowski T.: Przegląd problematyki prakseologicznej. — *Prakseologia* 1980 nr 4 s. 167—191; 1981 nr 1 s. 147—176.

Gasparski W.: Projektowanie humanistyczne. — *Prakseologia* 1981 nr 2 s. 27—42. Sum.

Leniewicz E.: Logic of means and goals (technology assessment and the theory of events). — *Pr. Naukozn.* 1980 nr 1/2 s. 21—35.

Leniewicz E.: The theory of events as a formal ontology of action. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 33—57.

Majewska-Tronowicz J.: Selected praxiological bibliography. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 157—197.

March J. G.: Ograniczona racjonalność, dwuznaczność i technika wyboru. Tł. z ang. *Prakseologia* 1980 nr 4 s. 5—36. Sum.

Mudyń K., Latała A., Siwek Z.: Epistemologiczny aspekt relacji część—całość czyli problem granic poznania z hipersystemowego punktu widzenia. — *Prakseologia* 1980 nr 4 s. 121—141. —

Nowakowska M.: A formal of action. Intuitions, basic concepts and applications. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 59—72.

Nowakowska M.: Prakseologiczne aspekty działań wewnętrznych: nowy model pamięci. — *Prakseologia* 1981 nr 1 s. 3—27. Sum.

Nowakowska M.: Rozkłady możliwości działania i ich analiza lingwistyczna. — *Prakseologia* 1980 nr 4 s. 37—63. Sum.

Pszczółowski T.: Praxiology — the theory with past and future. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 3—18.

Rudniański J.: Between efficiency and ethics: methods of environment control

in non-armed struggle. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 113—130.

Rudniański J.: O prakseologicznych i moralnych kryteriach funkcjonowania organizacji. — *Prakseologia* 1981 nr 2 s. 43—61. Sum.

Stasiak M. K.: Działania praktyczne w eksperymencie. — *Prakseologia* 1981 nr 1 s. 117—129.

Stonert H.: The origin and postulates of formal praxiology. Tł. z pol. — *Praxiology* 1980 no 1 s. 19—32.

Tempezyk M.: Relacja nieodróżnialności a pojęcie systemu. — *Prakseologia* 1981 nr 2 s. 125—138.

Wawrzyńczak R.: O formułowaniu celów. — *Prakseologia* 1981 nr 2 s. 5—26. Sum.

Zeeuw G. de: Wiedza służąca wprowadzaniu usprawnień. Tł. — *Prakseologia* 1980 nr 3 s. 111—117.

Filozofia historii i nauk historycznych (Philosophy of history)

Bartnik Cz.: The realness of a personal meaning of history. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 125—132.

Hinz K. J.: Leopoldo Zea — próba latynoamerykańskiej filozofii historii. — *Człow. i Światop.* 1981 nr 4 s. 173—190.

Kuderowicz Z.: Suffering and the meaning of history. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 2 s. 133—144.

Magala S.: Historia i prawda. Prolegomena do „Nędzy ahistorycyzmu” [K. R. Poppera]. Autoref. — *Ruch Filoz.* 1980 nr 1/2 s. 92—204.

Minc B.: Systemowe pojmowanie historii. (Materializm historyczny a teoria systemów). — *Mies. Lit.* 1981 nr 5 s. 93—102.

Pieper J.: Nadzieja a historia. Pięć wykładów salzburskich. Z niem. przeł. P. Waszchenko. Wwa „Pax” 1981 ss. 71. 30 zł.

Sosenko K.: Zagadnienie równości w historiozofii i etyce Karola Kautsky’ego. — *Zesz. Nauk. AE Krak.* 1980 nr 129 s. 95—116. Sum.

Filozofia przyrody i nauk przyrodniczych (Philosophy of nature and natural science)

Bielecki M., Strawiński W.: Bibliografia polskiej filozofii nauk przyrodniczych 1930—1979. — *Stud. Filoz.* 1980 nr 9 s. 155—173.

Butryn S.: Materializm dialektyczny a naukowy obraz wszechświata. Wwa PWN 1980 ss. 303. 35 zł.

Hajduk Z.: Semantyczne ujęcie struktury i poznawczego wartościowania teorii fizykalnych. *Fragm.* — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 3 s. 97—118. Sum.; — *Stud. Philos. Christ.* 17:1981 nr 2 s. 69—97. Sum.

Siciński M.: Uwagi o rozwoju marksistowskiej filozofii przyrodoznawstwa w ZSRR w ciągu III ćwierćwiecza XX w. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-Polit.* 1980 z. 20 s. 145—157. Sum.

Zarys filozofii przyrody ożywionej. Podręcznik pod red. S. Mazierskiego. Lublin KUL 1980 ss. 339. 200 zł.

Zięba S.: Filozoficzne uwarunkowania François Jacoba koncepcji życia. — *Rocz. Filoz.* 28:1980 z. 3 s. 163—182. Sum.

Filozofia techniki (Philosophy of technology)

Bańka J.: Cybernetyka a zagadnienia eutyroniki. — *Probl. Post. Tech.* 1981 nr 1 s. 23—24.

Rzymelka J.: Oswalda Spenglera koncepcja alienacji techniki. — *Zesz. Nauk. AGH Zag. Społ.-Polit.* 1980 z. 20 s. 93—104. Sum.

Filozofia religii (Philosophy of religion)

Kasia A.: Man, God and office. Tł. z pol. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 71—86.

Kowalczyk S.: Miejsce idei zbawienia w systemach filozoficznych — soteriologiczny charakter ideologii. — *Aten. Kapł.* 1981 t. 96 z. 1 s. 19—36.

Paperzak A.: The meaning of religion in contemporary western society. — *Dial. and Hum.* 1980 no 4 s. 69—93.

Przywara E.: Religia a biologiczna i ludzka egzystencja człowieka — problem otwartą marksistowskiego religio-

znawstwa. — *Zesz. Nauk. UJ Stud. Rel.* 1981 z. 6 s. 83—117. Sum.

Skrzypek M.: Teoria religii Diderota. — *Euhemer* 1980 nr 3 s. 57—69; nr 4 s. 55—69. Sum.

Tischner J.: Myślenie religijne. — *Znak* 1980 nr 11 s. 1375—1392.

Woznicki A. N.: Marx on religious alienation. — *Dial. and Hum.* 1981 no 1 s. 49—69.

b) Publikacje zagraniczne
(Foreign publications)

Filozofia w ogóle
(Philosophy in general)

Bibliografia filosofica italiana. A cura di C. Scalabrin. [za r. 1979, 1980]. Firenze L. S. Olschki 1981; 1982 ss. 188; 202. Biblioteca di Bibliografia Italiana vol. 95, 97. 28.500 L., 33.500 L.

Catalogo di manoscritti filosofici nelle biblioteche italiane. Vol. 1—3. Firenze L. S. Olschki 1980—1982 s. XX, 224; XVI, 264; XVI, 172. 40.500 L., 47.500 L., 34.000 L.

Chatterjee M.: The language of philosophy. The Hague Nijhoff 1981 s. VIII, 142. Philosophical Library, 4. 60 fl.

Gabel G. U.: Bibliographie österreichischer und schweizerischer Dissertationen zur deutschen Philosophie 1885—1975. Hamburg Ed. Gemini 1982 s. 89. Bibliographien zur Philosophie, 5.

Gabel G. U.: Die deutsche Philosophie im Spiegel französischer Hochschulschriften 1885—1975. Hamburg Ed. Gemini 1981 s. 38. Bibliographien zur Philosophie, 4. 8 DM.

Philosophy and grammar. Papers on the occasion of the quincennial of Uppsala University. Ed. by S. Kanger and S. Ohman. Dordrecht Reidel 1981 s. VII, 154. 55 f.

Zur Phänomenologie des philosophischen Textes. Hrsg. von E. W. Orth. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 200. Phänomenologische Forschungen Bd. 12. 45 DM.

Teksty źródłowe
i ich przekłady
(Sources and their translations)

Anaxagoras: The fragments of Anaxagoras ed. with an introd. and commentary by D. Sider. Meisenheim/Glan Hain 1981 s. 147. Beiträge zur klassischen Philologie H. 118. 24.50 DM

Cieszkowski A.: Prolegomena zur Historiosophie. Mit. e. Einl. von R. Bubner u. e. Anhang v. J. Garewicz. Hamburg Meiner 1981 s. XXI, 204. Philos. Bibl. Bd. 327. 28 DM.

Empedocles: The extant fragments. London Yale Univ. Press 1981 s. 416. 28 £.

Fichte J. G.: Ueber das Verhältniss der Logik zur Philosophie oder Transcendentale. Logik. (Vorlesungen vom Oktober bis Dezember 1812). Hrsg. u. mit Anmerkungen versehen v. R. Lauth u. P. K. Schneider. Hamburg Meiner 1982 s. XV, 281. Philos. Bibl. Bd. 337. 54 DM.

Leibniz G. W.: Specimen dynamicum. Lateinisch-deutsch. Hrsg. u. übers. v. H. G. Dosch i in. Hamburg Meiner 1982 s. XXVIII, 157. Philos. Bibl. Bd. 339. 34 DM.

Robertus Grosseteste: Commentarius in posteriorum analyticorum libros. Introd. e testo critico di P. Rossi. Firenze L. S. Olschki 1981 s. 416. Corpus Philosophorum Medii Aevi. Testi e Studi vol. 2. 70.000 L.

Historia filozofii
(History of philosophy)

Brands H.: „Cogito ergo sum”. Interpretationen von Kant bis Nietzsche. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 318. Alber-Broschur. Philosophie. 54 DM.

Buroker J. V.: Space and incongruence: the origin of Kant's idealism. Dordrecht Reidel 1981 s. VII, 143. Synthese Historical Library, 21. 23.10 dol.

Claus D. P.: Toward the soul. An inquiry into the meaning of „psyche” before Plato. New Haven Yale Univ. Press 1981 s. 200. 12,55 £.

The Enlightenment in national context. Ed. by R. Porter and M. Teich. Cambridge Univ. Press 1981 s. XII, 275. 19,50 £.

Gloy K.: Einheit u. Mannigfaltigkeit. E. Strukturanalyse d. „und”. Systematische Untersuchungen z. Einheits-u. Mannigfaltigkeitsbegriff bei Plato, Fichte,

Hegel sowie in d. Moderne. Berlin W. de Gruyter 1981 s. VII, 340. 116 DM.

Kondylis P.: Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 725. 148 DM.

O'Brien D.: Theories of weight in the ancient world: four essays on Democritus, Plato and Aristotle: a study in the development of ideas. Vol. 1. Democritus... Leiden Brill 1981 s. XXI, 419. Philosophia Antiqua, 37. 120 fl.

Philosophie in der Schweiz. E. Bestandaufnahme von Lambert (1728—1777) bis Piaget (1896—1980). Hrsg. v. M. Meyer. München Artemis-Verl. 1981 s. 125. 16,80 DM.

Scruton R.: From Descartes to Wittgenstein. A short history of modern philosophy. London Routledge a. Kegan Paul 1981 s. VI, 298. 9,50 £.

Truth, knowledge and reality. Inquiries into the foundations of 17 century rationalism. A Symposium of the Leibniz-Gesellschaft, Reading, 27—30 July 1979. Ed. by G. H. R. Parkinson. Wiesbaden Steiner 1981 s. IX, 158. Studia Leibnitiana. Sonderheft 9. 56 DM.

Wandel des Vernunftsbegriff. Hrsg. v. H. Poser. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 260. Alber-Broschur Philosophie. 48 DM.

Współczesne kierunki
filozoficzne
(Contemporary philosophical trends)

Apriori and World. European contributions to Husserlian phenomenology. Ed. and transl. by W. McKenna i in. The Hague Nijhoff 1981 s. X, 244. Philosophy Texts, 2. 80 fl.

Austrian philosophy. Studies and texts. Ed. by C. Nyiri. München Philosophia-Verl. 1981 s. 199. 68 DM.

Clarke S.: The foundations of structuralism. A critique of Lévi-Strauss and the structuralist movement. Brighton Harvester Press 1981 s. VIII, 264. Studies in Philosophy no 17. 20 £.

Contemporary East European marxism by E. d'Angelo i in. Vol. 1. Amsterdam Grüner 1980 s. XI, 302. Praxis... vol. 6. 23,10 dol.

Eyerman R.: False consciousness and ideology in marxist theory. Stockholm

Almqvist a. Wiksell 1981 s. 320. 38,50 dol.

Friedmann J.: Kritik konstruktivistischer Vernunft. Zum Anfangs- u. Begründungsproblem bei d. Erlanger Schule. München Fink 1981 s. 251. 68 DM.

The **Great** chain of being and Italian phenomenology. Ed. by A. Ales Bello. Dordrecht Reidel 1981 s. XVII, 347. Analecta Husserliana v. 11. 110 fl.

Hanfling O.: Logical positivism. Oxford Blackwell 1981 s. 181. 14 £.

Lacey A. R.: Modern philosophy. An introduction. London Routledge a. Kegan Paul 1982 s. 256. 7,95 £.

Lisbonne B.: Philosophie marxiste ou philosophie althussérienne. Paris Anthropos 1981 s. 343.

Marxism and alternatives: towards the conceptual interaction among Soviet philosophy, neo-Thomism, pragmatism, and phenomenology. By T. Rockmore i in. Dordrecht Reidel 1981 s. XIV, 303. Sovietica, 45. 115 fl.

Materialističeskaja dialektika. V 5-ti tomach. Red. F. V. Konstantinov, V. G. Marachov. T. 1. Ob'ektivnaja dialektika. Moskva „Mysl'“ 1981 s. 374. 1,50 rbl.

Schmied-Kowarzik W.: Die Dialektik der gesellschaftlichen Praxis. Zur Genesis und Kernstruktur der Marxschen Theorie. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 312. Alber-Broschur Philosophie. 48 DM.

Monografie o filozofach
i pisarzach filozofujących
(Monographs on philosophers)

Mörchen H.: Adorno und Heidegger. Untersuchung einer philosophischen Kommunikationsverweigerung. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 716. 148 DM.

Müller A. W.: Praktisches Folgern und Selbstgestaltung nach Aristoteles. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 368. Praktische Philosophie, 14. 58 DM.

Schüssler I.: Aristoteles. Philosophie und Wissenschaft. Das Problem d. Ver selbständigung der Wissenschaften. Frankfurt/M. Klostermann 1982 s. X, 250. 48 DM.

Semino I.: Il problema della conoscenza empirica nel pensiero di A. J. Ayer. Firenze Felice le Monnier 1981 s. 208. 22.000 L.

Austermann M.: Die Entwicklung der ethischen und religionsphilosophischen Gedanken bei Henri Bergson. Frankfurt/M. R. G. Fischer 1981 s. 223. 19,80 DM.

Fieden-Markevitch N.: La philosophie de Bergson. Aperçu sur un stoïcisme inconscient. Fribourg Éd. Univ. 1982 s. 277. Studia Friburgensia, Nouv. Série 59.

Scientific philosophy today. Essays in honor of Mario Bunge. Ed. by J. Agassi and R. S. Cohen. Dordrecht Reidel 1981 s. X, 513. Boston Studies in the Philosophy of Science, 67. 145 fl.

Tegtmeier E.: Komparative Begriffe. E. Kritik d. Lehre von Carnap u. Hempel. Berlin Duncker u. Humblot 1981 s. 118. Erfahrung u. Denken Bd. 62. 36,80 DM.

Dussen, van der, W. J.: History as a science. The philosophy of R. G. Collingwood. The Hague Nijhoff 1981 s. XIV, 482. Philosophy Library, 3. 95 f.

Die menschliche Individualität. Festschrift zum 85. Geburtstag von Prof. Dr. Herbert Cysarz. Hrsg. v. K. Mácha. München Minerva-Publikation 1981 s. 239. Integrale Anthropologie, 1. 38 DM.

Gretenkord J. C.: Der Freiheitsbegriff Epiktets. Bochum Studienverl. Brockmeyer 1981 s. V, 312. 34,80 DM.

Baldus C.: Partitives und Distriktives Setzen. E. symbolische Konstruktion d. apriorischen Synthetik d. Bewusstseins in Fichtes Wissenschaftslehre von 1794/95. Hamburg Meiner 1982 s. 96. Paradeigmata, 2. 36 DM.

Der Transzendente Gedanke. Die gegenwärtige Darstellung der Philosophie Fichtes. Internationale Fichte-Tagung, 8–13 VIII 1977, Zwettl. Hrsg. v. K. Hammacher. Hamburg Meiner 1981 s. XVI, 616, tab. 8. Schriften zur Transzendentalphilosophie Bd. 1. 162 DM.

Logik, Ethik und Sprache. Festschrift für Rudolf Freundlich. Hrsg. v. K. Weinke. München Oldenbourg 1981 s. 306. 95 DM.

Becker J.: Begegnung — Gadamer und Levinas. Der hermeneutische Zirkel und die Alteritas, e. ethisches Geschehen. Bern Lang 1981 s. 103. Europ. Hochschulschr. R. 20. Philosophie Bd. 63.

Wallace W. A.: Prelude to Galileo. Essays on medieval and sixteenth-cen-

tury sources of Galileo's thought. Dordrecht Reidel 1981 s. XVI, 369. Boston Studies in the Philosophy of Science v. 62. 95 fl.

Thompson J. B.: Critical hermeneutics. A study in the thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas. Cambridge Univ. Press 1981 s. 257. 17,50 £.

Longuenesse B.: Hegel et la critique de la métaphysique. Étude sur la doctrine de l'essence. Paris Vrin 1981 s. 217.

Blitz M.: Heidegger's „Being and time“ and the possibility of political philosophy. Ithaca Cornell Univ. Press 1982 s. 238. 27,50 dol.

Görland I.: Transzendenz und Selbst. Eine Phase in Heideggers Denken. Frankfurt/M. Klostermann 1981 s. 108. 26 DM.

Mörchen H.: Adorno und Heidegger. Untersuchung einer philosophischen Kommunikationsverweigerung. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 716. 148 DM.

Waterhouse R.: A Heidegger critique. A critical examination of the existential phenomenology of Martin Heidegger. Brighton Harvester Press 1981 s. XI, 239. Harvester Philosophy Now, 15. 18,95 £.

Wilson Th. J.: Sein als Text. Vom Textmodell als Martin Heideggers Denkmittel. E. funktionalistische Interpretation. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 320. Symposium Bd. 63. 68 DM.

Wolz H. G.: Plato and Heidegger. In search of selfhood. Lewisburg, Pa. Bucknell Univ. Press. 1981 s. 311. 24,50 dol.

Tegtmeier E.: Komparative Begriffe. E. Kritik d. Lehre von Carnap u. Hempel. Berlin Duncker u. Humblot 1981 s. 118. 36,80 DM.

Campononico A.: Metafisica e antropologia in Thomas Hobbes. Milano Res Editrice 1982 s. X, 244.

Mensch J. R.: The questions of being in Husserl's Logical Investigations. The Hague Nijhoff 1981 s. IX, 211. Phaenomenologica, 81. 78 fl.

Beiträge zur Kritik der reinen Vernunft: 1781–1981. Hrsg. von I. Heide- mann u. W. Ritzel. [Kant]. Berlin W. de Gruyter 1981 s. X, 353. 148 DM.

Buroker J. V.: Space and incongruence: the origin of Kant's idealism. Dordrecht Reidel 1981 s. VII, 143. 23,10 dol.

Findlay J. N.: Kant and the transcendental object. A hermeneutic study. Oxford Clarendon Press 1981 s. XXIV, 392. 17,50 £.

Schönrich G.: Kategorien und transzendente Argumentation. Kant und das Problem einer Semiotik. Frankfurt/M. Suhrkamp 1981 s. 384. 44 DM.

Wettstein R. H.: Kants Prinzip der Urteilskraft. Königstein/Ts. Forum Academicum 1981 s. 162. Monogr. z. Philos. Forschung Bd. 202. 39,80 DM.

Accard Couchoud M. T.: Kierkegaard ou l'instant paradoxal. Recherches sur l'instant psychotique. Paris Ed. du Cerf 1981 s. 220.

Theological concepts in Kierkegaard. By G. E. Arbaugh i in. Copenhagen C. A. Reitzel 1980 s. 276. Bibl. Kierkegaardiana v. 5. 24,80 dol.

Rescher N.: Leibniz's metaphysics of nature. A group of essays. Dordrecht Reidel 1981 s. XIX, 126. The Univ. of Western Ontario Series in Philosophy of Science, 18. 60 fl.

Becker J.: Begegnung — Gadamer und Levinas... Bern Lang 1981 s. 103.

Cavacinti S.: Il problema morale nel pensiero di Maine de Biran. P. 1—2. Milano Marzorati Ed. 1981 s. 180; 184.

Soo F. Y. K.: Mao Tse-Tung's theory of dialectic. Dordrecht Reidel 1981 s. XIV, 192. Sovietica, 44. 26,95 dol.

Wood A.: Karl Marx. London Routledge a. Kegan Paul 1981 s. XVIII, 282. 13,50 £.

Aufnahme und Auseinandersetzung. Friedrich Nietzsche im 20. Jahrhundert. Hrsg. v. W. Müller-Lauter u. V. Gerhardt. Berlin W. de Gruyter 1981 s. XVI, 711. Nietzsche-Studien Bd. 10/11. 238 DM.

Silk M., Stern J. P.: Nietzsche on tragedy. Cambridge Univ. Press 1981 s. 510. 27,50 £.

Moline J.: Plato's theory of understanding. Madison/Wisc. The Univ. of Wisconsin Press 1981 s. XV, 255.

Wolz H. G.: Plato and Heidegger... Lewisburg/Pa. Bucknell Univ. Press 1981 s. 311. 24,50 dol.

Messmer B.: Die Grundlagen von Poppers Sozialphilosophie. E. krit. Unters. zu Karl Raimund Poppers Fundamentalphilosophie u. seiner Methodologie d. Sozialwiss. Bern Lang 1981 s. IX, 222. Europ. Hochschulschr. R. 20. Philosophie Bd. 74. 39,90 fs.

Leeuwen Th. M. van: The surplus of meaning: ontology and eschatology in the philosophy of Paul Ricoeur. Amsterdam Rodopi 1981 s. 205. 40 fl.

Thompson J. B.: Critical hermeneutics. A study in the thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas. Cambridge Univ. Press 1981 s. 257. 17,50 £.

Lapointe F.: Jean-Paul Sartre and his critics. An international bibliography (1938—1981) with annotations. Bowling Green, Ohio Philosophy Document. Center 1981 s. 697. 42,50 dol.

Pitt J. C.: Pictures, images and conceptual change: an analysis of Wilfrid Sellars' philosophy of science. Dordrecht Reidel 1981 s. X, 165. Synthese Library, 151. 65 fl.

Allen R. E.: Socrates and legal obligations. Minneapolis Univ. of Minnesota Press 1981 s. IX, 148. 17,50 dol.

Mounce H. O.: Wittgenstein's Tractatus. An introduction. Oxford Blackwell 1981 s. 136. 12 £.

Penco C.: Matematica e gioco linguistico. Wittgenstein e la Filosofia della Matematica del' 900. Firenze Felice le Monnier 1981 s. XIII, 259.

Wittgenstein — Aesthetik und Transzendente Philosophie. Akten eines Symposiums in Bergen (Norwegen), 1980. Hrsg. von K. S. Johannessen u. T. Nordenstam. Wien Hölder-Pichler-Tempsky 1981 s. 193. Schriftenreihe d. Wittgenstein-Gesellschaft Bd. 6. 23,90 dol.

Ontologia i metafizyka (Ontology. Metaphysics)

Guzzoni U.: Identität oder nicht. Zur kritischen Theorie der Ontologie. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 384. 48 DM.

Lauth R.: Die Konstitution der Zeit im Bewusstsein. Hamburg Meiner 1981 s. VIII, 129. Schriften zur Transzendentalphilosophie Bd. 2. 36 DM.

Longuenesse B.: Hegel et la critique de la métaphysique... Paris Vrin 1981 s. 217.

Materialističeskaja dialektika... Red. F. V. Konstantinov, V. G. Marachov. T. 1. Moskva „Mysl'“ 1981 s. 374. 1,50 rbl.

Williams C. J. F.: What is existence? Oxford Clarendon Press 1981 s. 380. Clarendon Library of Logic and Philosophy. 17,50 £.

Wolff M.: Der Begriff des Widerspruchs. E. Studie zur Dialektik Kants u. Hegels. Königstein/Ts. Hain, 1981 s. 178. Philosophie, Analyse u. Grundlegung Bd. 5. 48 DM.

Zimmermann R.: Der „Skandal der Philosophie“ und die Semantik. Kritische u. systematische Untersuchungen zur analytischen Ontologie u. Erfahrungstheorie. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 168. Alber-Broschur Philosophie. 34 DM.

Teoria poznania
(Epistemology)

Batorov K. B.: Analogii i modeli v poznani. Novosibirsk „Nauka“ 1981 s. 319. AN SSSR. 1,90 rbl.

Bloch W.: Der Satz der Bestimmtheit. Die Unverträglichkeit wissenschaftlicher Erkenntnis und metaphysischer Skepsis. Basel Schwabe 1981 s. 211.

Delius H.: Self-awareness. A semantical inquiry. München Beck 1981 s. XI, 276. 148 DM.

Gott V. S., Zemljanskij F. M.: Dialektika razvitija ponjatijnoj formy myšlenija. (Analiz stanovlenija različnyh ponjatijnyh form). Moskva Vysšaja Škola 1981 s. 319. 2 rbl.

Kutschera F. von: Grundfragen der Erkenntnistheorie. Berlin W. de Gruyter 1981 s. XVIII, 546. 38 DM.

Lauth R.: Die Konstitution der Zeit im Bewusstsein. Hamburg Meiner 1981 s. VIII, 129. 36 DM.

Logiko-gnoseologičeskije issledovanija kategorial'noj struktury myšlenija. Kiev „Nauk. dumka“ 1980 s. 339. AN USSR. 3 rbl.

Schweitzer H. R., Wildermuth A.: Die Entdeckung der Phänomene. Dokumente einer Philosophie der sinnlichen Erkenntnis. Basel Schwabe 1981 s. 395.

Wainwright W. J.: Mysticism. Brighton Harvester Press 1981 s. 248. Harvester Studies in Philosophy no 29. 46,50 dol.

Wandel des Vernunftsbegriff. Hrsg. v. H. Poser. Freiburg/Br Alber 1981 s. 260. 48 DM.

Filozofia języka
(Philosophy of language)

Borsche T.: Sprachansichten. Der Begriff der menschlichen Rede in der Sprachphilosophie Wilhelm von Humboldts. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 341. Deutscher Idealismus Bd. 1. 79,80 DM.

Hennigfeld J.: Die Sprachphilosophie des 20. Jahrhunderts. Grundpositionen und — probleme. Berlin W. de Gruyter 1982 s. X, 374. 42 DM.

Seebass G.: Das Problem von Sprache und Denken. Frankfurt/M. Suhrkamp 1981 s. 494. Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft, 279. 20 DM.

Simon J.: Sprachphilosophie. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 296. Handbuch Philosophie Bd. 2. 58 DM.

Historia i filozofia nauki
(History and philosophy of science)

Agassi J.: Science and society: studies in the sociology of science. Dordrecht Reidel 1981 s. XXI, 531. Boston Studies in the Philosophy of Science, 65. 150 fl.

Brannigan A.: The social basis of scientific discovery. Cambridge Univ. Press 1981 s. 232. 12,50 £.

Čepikov M.: Integracija nauki. (Filosofskij očerk). 2e izd. pererab. i dop. Moskva „Mysl'“ 1981 s. 276. 1,10 rbl.

The concept of creativity in science and art. Ed. by D. Dutton, M. Krausz. The Hague Nijhoff 1981 s. XII, 219. Philosophy Library, 6. 90 fl.

Dilworth C.: Scientific progress: a study concerning the nature of the relation between successive scientific theories. Dordrecht Reidel 1981 s. 155. Synthese Library, 153. 70 fl.

Ėvrističeskije i metodologičeskije funkcii filosofii v naučnom poznani. Red. V. A. Asseev, G. A. Podkorytov. Leningrad Leningr. Univ. 1980 s. 200. 1,30 rbl.

The **Ferment** of knowledge. Studies in the historiography of eighteenth-century science. Cambridge Univ. Press 1981 s. 570. 25 £.

Feyerabend P. K.: Philosophical papers. Vol. 1. Realism, rationalism and scientific method; Vol. 2. Problems of empiricism. Cambridge Univ. Press 1981 s. 366; 264. 22,50 £ + 17,50 £.

Gregory R. L.: Mind in science. A history of explanations in psychology and physics. London Weidenfeld a. Nicolson 1981 s. XI, 641. 18,50 £.

Laudan L.: Science and hypothesis: historical essays on scientific methodology. Dordrecht Reidel 1981 s. 240. Western Ontario Series, 19. 80 fl.

Lehrer K., Wagner C.: Rational consensus in science and society: a philosophical and mathematical study. Dordrecht Reidel 1981 s. IX, 157. Philosophical Studies Series in Philosophy, v. 24. 60 fl.

Metodologija nauki i naučnyj progress. Sost. A. T. Moskalenko. Novosibirsk „Nauka“ 1981 s. 352. AN SSSR. 2,10 rbl.

Parker-Rhodes A. F.: The theory of indistinguishables: a search for explanatory principles below the level of physics. Dordrecht Reidel 1981 s. XIV, 206. Synthese Library, 150. 90 fl.

Pitt J. C.: Pictures, images and conceptual change: an analysis of Wilfrid Sellars' philosophy of science. Dordrecht Reidel 1981 s. X, 165. 65 fl.

Schmidt W.: Struktur, Bedingungen und Funktionen von Paradigmen und Paradigmenwechsel. E. wiss.-histor.-systemat. Unters. d. Theorie T. S. Kuhns am Beispiel d. empir. Psychologie. Bern Lang 1981 s. XI, 338. Europ. Hochschulschr. R. 6. Psychol. Bd. 80. 75 fs.

Scientific philosophy today. Essays in honor of Mario Bunge. Ed. by J. Agassi and R. S. Cohen. Dordrecht Reidel 1981 s. X, 513. 145 fl.

Ströker E.: Theoriawandel in der Wissenschaftsgeschichte. Chemie im 18. Jahrhundert. Frankfurt/M. Klostermann 1982 s. VIII, 324. 68 DM.

Voraussetzungen und Grenzen der Wissenschaft. Hrsg. v. G. Anderson u. G. Radnitzky. Tübingen J. C. B. Mohr 1981 s. VIII, 390. Die Einheit der Gesellschaftswissenschaften, 25. 89 DM.

Wallace W. A.: Prelude to Galileo .... Dordrecht Reidel 1981 s. XVI, 369. 95 fl.

Logika i metodologia.
Semiotyka
(Logic. Methodology. Semiotics)

Aspects of philosophical logic. Some logical forays into central notions of linguistics and philosophy. Ed. by U. Mönnich. Dordrecht Reidel 1981 s. VII, 283. Synthese Library, 147. 105 fl.

Bowler T. D.: General systems thinking: its scope and applicability. Amsterdam North-Holland Publ. Co. 1981 s. 256. 32,75 dol.

Coleridge S. T.: Logic. Ed. by J. R. de J. Jackson. London Routledge a. Kegan Paul 1981 s. LXVII, 420. The Collected Works of S. T. Coleridge, 13.20 £.

De Finetti B.: Warscheinlichkeitstheorie. Einführende Synthese mit kritischem Anhang. Aus dem Italienischen... München Oldenbourg 1981 s. XI, 819. 128 DM.

Dictionary of logic as applied in the study of language. Concepts, methods, theories. Ed. by W. Marciszewski. The Hague Nijhoff 1981 s. XIV, 436. 180 fl.

Englebretsen G.: Three logicians: Aristotle, Leibniz and Sommers, and the syllogists. Assen Van Gorcum 1981 s. IX, 118. 18 fl.

Franzen W.: Die Bedeutung von „wahr“ und „Wahrheit“. Analyse zum Wahrheitsbegriff und zu einigen neueren Wahrheitstheorien. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 294. Alber-Broschur Philosophie. 56 DM.

Gorskij D. P.: Opređenje. Logiko-metodologičeskie problemy. Moskva „Progress“ 1981 s. 272. 1,64 rbl.

Haight M. R.: A study of self-deception. Brighton Harvester Press 1981 s. 176. Studies in Philosophy, 27. 16,95 £.

Hanfling O.: Logical positivism. Oxford Blackwell 1981 s. 181. 14 £.

IFS conditionals, belief, decision, chance and time. Ed. by W. L. Harper i in. Dordrecht Reidel 1981 s. X, 345. Western Ontario Series, 15.

Logik, Ethik und Sprache. Festschrift für Rudolf Freundlich. Hrsg. von K.

Weinke. München Oldenbourg 1981 s. 306. 95 DM.

New studies in deontic logic. Norms, actions and the foundations of ethics. Ed. by R. Hilpinen. Dordrecht Reidel 1981 s. IX, 256. Synthese Library, 152. 90 fl.

Seeger K.: The essence of classical propositional operators. Oxford Clarendon Press 1981 s. 150. Oxford Logic Guides. 10 £.

Semiotika i problemy komunikacii. Sbornik statej. Red. S. R. Vartazarjan. Erevan AN Arm. SSR 1981 s. 156. 1,50 rbl.

Thom P.: The syllogism. München Philosophia-Verl. 1981 s. 311. 128 DM.

Tondl L.: Problems of semantics: a contribution to the analysis of the language of science. Transl. from the Czech by D. Short. Dordrecht Reidel 1981 s. XII, 385. Boston Studies in the Philosophy of Science, 66. 60,40 dol.

Psychologia (Psychology)

Bird R. J.: The computer in experimental psychology. London Academic Press 1981 s. XI, 243. 16,40 £.

Boden M. A.: Minds and mechanisms: philosophical psychology and computational models. Brighton Harvester Press 1981 s. 320. Harvester Studies in Cognitive Science, no 16. 20 £.

Fizer J.: Psychologism and psychoaesthetics. A historical and critical view of their relations. Amsterdam Benjamins 1981 s. XVI, 278. 65 fl.

Gregory R. L.: Mind in science. A history of explanations in psychology and physics. London Weidenfeld a. Nicolson 1981 s. XI, 641. 18,50 £.

Indigenous psychologies. The anthropology of the self. Ed. by P. Heelas and A. Lock. London Academic Press 1981 s. XVIII, 322. 12,20 £.

Kendler H. H.: Psychology. A science in conflict. New York Oxford Univ. Press 1981 s. 400. 15 £.

Massey R. F.: Personality theories. Comparisons and syntheses. New York D. Van Nostrand 1981 s. 577. 14,95 £.

Meaning and understanding. Ed. by H. Parrett and J. Bouveresse. Berlin W. de Gruyter 1981 s. X, 442. Foundations of Communication.

Miller R.: Meaning and purpose in the intact brain. Oxford Univ. Press 1981 s. 275. 20 £.

Pathos, Affekt, Gefühl. Philosophische Beiträge. Hrsg. v. J. Craemer-Ruegenberg. Freiburg/Br. 1981 s. 374. Alber-Broschur Philosophie. 58 DM.

Personality theory, measurement and research. Ed. by F. Fransella. London Methuen 1981 s. 272. 10,50 £.

Die Rezeption der Psychanalyse in der Soziologie, Psychologie und Theologie im deutschsprachigen Raum bis 1940. Hrsg. v. J. Cremerius. Frankfurt/M. Suhrkamp 1981 s. 339. 14 DM.

Schmidt W.: Struktur, Bedingungen und Funktionen von Paradigmen u. Paradigmenwechsel. E. wiss.-histor.-systemat. Unters. d. Theorie T. S. Kuhns am Beispiel d. empir. Psychologie. Bern Lang 1981 s. XI, 338. 75 fs.

Zejgarnik B. V.: Teorija ličnosti Kurta Levina. Moskva Mosk. Gos. Univ. 1981 s. 117. 0,25 rbl.

Antropologia filozoficzna (Philosophical anthropology)

Fibleman J. K.: Technology and reality. The Hague Nijhoff 1981 s. 300. 60 fl.

Kainz H. P.: The philosophy of man. A new introduction to some perennial issues. University, Al. The Univ. of Alabama Press 1981 s. 198.

Madell G.: The identity of the self. Edinburgh Univ. Press 1981 s. VI, 148. 7,50 £.

Der Mensch als Orientierungsweise? Ein interdisziplinärer Erkundungsgang. Beiträge v. H. Lübke i in. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 288. Alber-Broschur Philosophie. 54 DM.

Die menschliche Individualität. Festschrift zum 85. Geburtstag von Prof. Dr. Herbert Cysarz. Hrsg. v. K. Mácha. München Minerva-Publ. 1981 s. 239. Integrale Anthropologie, 1. 38 DM.

Müller A. W.: Praktisches Folgern u. Selbstgestaltung nach Aristoteles. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 368. 58 DM.

Reuscher J. A.: Essays on the metaphysical foundation of personal identity. Washington, DC Univ. Press of America 1981 s. 107.

Aksjologia
(Axiology)

The **Tanner** lectures on human values. Ed. by S. M. McMurrin. Vol. 2:1981. Cambridge Univ. Press 1981 s. 256. 18 £.

Etyka i teoria
postępowania
(Ethics)

Austermann M.: Die Entwicklung der ethischen u. religionsphilosophischen Gedanken bei Henri Bergson. Frankfurt/M. R. G. Fischer 1981 s. 223. 19,80 DM.

Balmer H. P.: Philosophie der menschlichen Dinge. Die Europäische Moralistik. Bern Francke 1981 s. 308. 59 fs.

Cavacinti S.: Il problema morale nel pensiero di Maine de Biran. P. 1—2. Milano Marzorati Ed. 1981 s. 180; 184.

Cooper N.: The diversity of moral thinking. Oxford Clarendon Press 1981 s. 314. Clarendon Library of Logic and Philosophy. 16,50 £.

Fiering N.: Moral philosophy at seventeenth century Harvard. A discipline in transition. Chapel Hill, N. C. Univ. of North Carolina Press 1981 s. VII, 323. 24 dol.

Gerechtigkeit. Themen der Sozialethik. Hrsg. u. eingel. v. A. Wildermuth u. A. Jäger. Tübingen J. C. B. Mohr 1981 s. 228. 29 DM.

Gretenkord J. C.: Der Freiheitsbegriff Epiktets. Bochum Studienverl. Brockmeyer 1981 s. V, 312. 34,80 DM.

Ivanov V. G.: Istorija étiki drevnego mira. Leningrad Leningr. Univ. 1980 s. 224. 0,70 rbl.

Kohlberg L.: The philosophy of moral development. Moral stages and the idea of justice. London Harper a. Row 1981 s. XXXV, 441. Essays on moral development, vol. 1.

Lang D.: Wertung und Erkenntnis: Untersuchungen zu Axel Hägerströms Moralthorie. Amsterdam Rodopi 1981 s. 113. 25 fl.

Logik, Ethik und Sprache. Festschrift für Rudolf Freundlich. Hrsg. v. K. Weinke. München Oldenbourg 1981 s. 306. 95 DM.

Magin M. N.: Ethos und Logos in der Medizin. Das anthropologische Verhältnis von Krankheitsbegriff u. medizinischer Ethik. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 350. Symposium Bd. 64. 69 DM.

Pellegrino E. D., Thomasma D. C.: A philosophical basis of medical practice. Toward a philosophy and ethics of the healing professions. New York Oxford Univ. Press 1981 s. XVII, 341. 11,50 £.

Pfafferott G.: Ethik und Hermeneutik. Mensch u. Moral im Gefüge d. Lebensform. Königstein/Ts. Forum Academicum 1981 s. XIV, 336. Monogr. z. Philos. Forschung Bd. 208.

Weinberger O.: Normentheorie als Grundlage der Jurisprudenz und Ethik. E. Auseinandersetzung mit Hans Kelsens Theorie d. Normen. Berlin Duncker u. Humblot 1981 s. 208. Schriften zur Rechtstheorie H. 95. 78 DM.

Wieland G.: Ethica — Scientia Practica. Die Anfänge d. philos. Ethik im 13. Jahrhundert. Münster Aschendorff 1981 s. V, 327. Beiträge z. Geschichte d. Philos. u. Theol. d. Mittelalters. Texte u. Untersuchungen, N. F. Bd. 21. 98 DM.

Williams B.: Moral luck. Philosophical papers 1973—1980. Cambridge Univ. Press 1981 s. 192. 16,50 £.

Witschel G.: Ethik auf realistischer Grundlage. Bonn Bouvier 1981 s. 97. Abh. z. Philos., Psychol. u. Pädag. Bd. 167. 18,50 DM.

Witschel G.: Ethische Probleme der Philosophie von Georg Lukács. Elemente e. nichtgeschriebenen Ethik. Bonn Bouvier 1981 s. 110. Abh. z. Philos., Psychol. u. Pädag. Bd. 154. 24 DM.

Estetyka i filozofia sztuki
(Aesthetics. Philosophy of art)

Ästhetische Erfahrung. Hrsg. v. W. Oelmüller. Paderborn Schöningh 1981 s. 360. Kolloquium Kunst u. Philosophie Bd. 1. 26,80 DM.

Bozarth-Campbell A.: The word's body. An international aesthetics of interpretation. University, Al. The Univ. of Alabama Press 1981 s. 144. 15,50 dol.

The concept of creativity in science and art. Ed. by D. Dutton, M. Krausz. The Hague Nijhoff 1981 s. XII, 219. 90 fl.

Falk E. H.: The poetics of Roman Ingarden. Chapel Hill, NC The Univ. of North Carolina Press 1981 s. XVI, 213. 20 dol.

Fizer J.: Psychologism and psychoaesthetics... Amsterdam Benjamins 1981 s. XVI, 278. 65 fl.

Izutsu T.: The theory of beauty in the classical aesthetics of Japan. The Hague Nijhoff 1981 s. VI, 172. 60 fl.

Lang P. Ch.: Hermeneutik — Ideologiekritik — Ästhetik. Über Gadamer u. Adorno sowie Fragen e. aktuellen Ästhetik. Königstein/Ts. Forum Academicum 1981 s. 217. Monogr. z. Philos. Forschung Bd. 200. 39,80 DM.

Marx W.: Ästhetische Ideen. Unters. über d. Grundlagen e. Theorie d. Kunst. Bonn Bouvier 1981 s. 134. Abhandl. z. Philos., Psychol. u. Pädag. Bd. 155. 29,80 DM.

Was ist Literatur? Hrsg. v. E. W. Orth. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 208. Phänomenologische Forschungen Bd. 11. 42 DM.

Wittgenstein — Ästhetik und transzendente Philosophie. Akten e. Symposiums in Bergen (Norwegen) 1980. Hrsg. v. K. S. Johannessen u. T. Nordstam. Wien Hölder-Pichler-Tempsky 1981 s. 193. 23,90 dol.

Wohlfart G.: Der Augenblick. Zeit u. ästhetische Erfahrung bei Kant, Hegel, Nietzsche u. Heidegger mit e. Exkurs zu Proust. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 182. Alber-Broschur Philosophie. 38 DM.

Filozofia społeczeństw
i nauk społecznych
(Social philosophy. Philosophy of politics)

Zagadnienia ogólne. Historia
(General issues. History)

Blitz M.: Heidegger's "Being and time" and the possibility of political philosophy. Ithaca Cornell Univ. Press 1982 s. 288. 27,50 dol.

Debray R.: Critique de la raison politique. Paris Gallimard 1981 s. 473. Bibliothèque des Idées.

Fuller G.: Phänomenologie der Praxis. Zur Dialektik d. Freiheit. Bern Lang 1981 s. 254. Europ. Hochschulschr. R. 20. Philosophie Bd. 66. 48 fs.

Hanisch M.: Dialektische Logik und politisches Argument. Untersuchungen zu den methodischen Grundlagen d. Hegelschen Staatsphilosophie. Königstein/Ts. Forum Academicum 1981 s. 306. Monogr. z. Philos. Forschung Bd. 204. 68 DM.

König H.: Geist und Revolution. Studien zu Kant, Hegel und Marx. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 229. Geschichte u. Theorie d. Politik. Unterreihe B. Theorie Bd. 6. 78 DM.

Lehrer K., Wagner C.: Rational consensus in science and society... Dordrecht Reidel 1981 s. IX, 157. 60 fl.

Maluschke G.: Philosophische Grundlagen des demokratischen Verfassungsstaates. Freiburg/Br. Alber 1982 s. 368. Praktische Philosophie, 16. 58 DM.

Messmer B.: Die Grundlagen von Poppers Sozialphilosophie... Bern Lang 1981 s. IX, 222. 39,90 fs.

Philosophy in economics. Papers deriving from and related to Workshop on Testability and Explanation in Economics held at Virginia Polytechnic Institute and State University, 1970. Ed. by J. C. Pitt. Dordrecht Reidel 1981 s. VII, 297. Western Ontario Series, 16. 65 fl.

Theunissen M.: Kritische Theorie der Gesellschaft. Zwei Studien. Berlin W. de Gruyter 1981 s. VIII, 57. 9,80 DM.

Filozofia państwa i prawa
(Philosophy of state and law)

Gans E.: Naturrecht und Universalrechtsgeschichte. Hrsg. u. eingel. v. M. Riedel. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 260. Deutscher Idealismus Bd. 2. 80 DM.

Haakonssen K.: The science of a legislator. The natural jurisprudence of David Hume and Adam Smith. Cambridge Univ. Press 1981 s. 240. 17,50 £.

Lamont W. D.: Law and the moral order. Aberdeen Univ. Press 1981 s. 115. 9 £.

Rottleuthner H.: Rechtstheorie und Rechtssoziologie. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 244. Kolleg Rechtstheorie Bd. IV, 2. 38 DM.

Weinberger O.: Normentheorie als Grundlage der Jurisprudenz und Ethik.... Berlin Duncker u. Humblot 1981 s. 208. 78 DM.

Filozofia historii
i nauk historycznych
(Philosophy of history)

Anastadiassis P.: Geschichtsphilosophie und reale Dialektik. Zum real-dialekt. Verhältnis von klassensubjektiver Geschichtspraxis, histor. Gesetz-Tendenzen u. Anthropogenese bei Marx. Bern Lang 1981 s. 314. Europ. Hochschulschr. R. 20. Philosophie Bd. 56. 51 fs.

The Philosophy of order. Essays on history, consciousness and politics [for Eric Voegelin on his 80 birthday, January, 3, 1981]. Ed. by P. J. Opitz and G. Sebba. Stuttgart Klett-Cotta 1981 s. 491. 148 DM.

Porter D. H.: The emergence of the past. A theory of historical explanation. Chicago Univ. of Chicago Press 1981 s. 204.

Filozofia przyrody
i nauk przyrodniczych
(Philosophy of nature and natural
science)

Drieschner M.: Einführung in die Naturphilosophie. Darmstadt Wiss. Buchgesellschaft 1981 s. 148. 36 DM.

Ferber R.: Zenons Paradoxien der Bewegung und die Struktur von Raum und Zeit. München Beck 1981 s. 100. Zetemata H. 76. 32 DM.

Materialistische Dialektik in der physikalischen und biologischen Erkenntnis. Hrsg. v. H. Hörz u. H. Röseberg. Berlin Akademie-Verl. 1981 s. 502. Schriften z. Philosophie u. ihrer Geschichte, 26. 35 M.

The Philosophy of evolution. Ed. by U. J. Jenson, R. Harré. Brighton Harvester Press 1981 s. 308. Studies in Philosophy no 26. 22,50 £.

Reduction, time and reality. Studies in the philosophy of the natural sciences. Cambridge Univ. Press 1981 s. 202. 12,50 £.

Rescher N.: Leibniz's metaphysics of nature... Dordrecht Reidel 1981 s. XIX, 126. 60 fl.

Wandschneider D.: Raum, Zeit, Relativität. Grundbestimmungen der Physik in der Perspektive der Hegelschen Naturphilosophie. Frankfurt/M. Klostermann 1982 s. VIII, 232. Philos. Abhandl. Bd. 50. 58 DM.

What? Where? When? Why? Essays on induction, space and time, explanation. Ed. by R. McLaughlin. Dordrecht Reidel 1982 s. 328. Australasian Studies in History and Philosophy of Science, 1. 39,60 dol.

Wissenschaftstheorie der Naturwissenschaften. Grundzüge ihrer Sachproblematik und Modelle für den Unterricht. Von E. Ströker i in. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 408. Alber-Broschur Philosophie. 58 DM.

Filozofia matematyki
(Philosophy of mathematics)

Penco C.: Matematica e gioco linguistico. Wittgenstein e la Filosofia della Matematica del' 900. Firenze Felice le Monnier 1981 s. XIII, 259.

Schmit R.: Husserls Philosophie der Mathematik. Platonische und konstruktivistische Momente in Husserls Mathematikbegriff. Bonn Bouvier 1981 s. 159. Conscientia, Studien z. Bewusstseinsphilosophie Bd. 10.

Waismann F.: Lectures on the philosophy of mathematics. Ed. and with introd. by W. Grassl. Amsterdam Rodopi 1982 s. 170. Studien z. Österreichischen Philosophie Bd. 4.

Zur Philosophie der mathematischen Erkenntnis. Hrsg. v. E. Börger. Würzburg Königshausen u. Neumann 1981 s. 159. 34,80 DM.

Filozofia techniki
(Philosophy of technology)

Feibleman J. K.: Technology and reality. The Hague Nijhoff 1981 s. 300. 60 fl.

Rapp F.: Analytical philosophy of technology. Transl. by S. R. Carpenter a. Th. Langenbruch. Dordrecht Reidel 1981 s. XIV, 199. Boston Studies in the Philosophy of Science, v. 63. 65 fl

Filozofia religii
(Philosophy of religion)

Albert K.: Vom Kult zum Logos. Studien zur Philosophie der Religion. Hamburg Meiner 1982 s. VIII, 132. 38 DM.

Austermann M.: Die Entwicklung der

ethischen u. religionsphilosophischen Gedanken bei Henri Bergson. Frankfurt/M. R. G. Fischer 1981 s. 223. 19,80 DM.

Gott nennen. Phänomenologische Zugänge. Hrsg. v. B. Casper. Freiburg/Br. Alber 1981 s. 252. Alber-Broschur Philosophie. 39 DM.

Wiadomości bieżące

WIADOMOŚCI WYDAWNICZE

Publikacje jednostkowe

Arystoteles: Etyka Nikomachejska (przełożyła, opracowała i wstępem poprzedziła Daniela Gromska, PWN, Warszawa 1982, ss. 511, cena 150 zł). Spis treści: Wykaz skrótów; Wstęp — Wiadomości biograficzne, Pisma Arystotelesa, Losy spuścizny Arystotelesa do końca XIX wieku, Wiek XX. Werner Jaeger, Pisma etyczne Arystotelesa, Wiadomości bibliograficzne, Uwagi o przekładzie; Księga I—X; Przypisy, Skorowidz, Ważniejsze terminy techniczne.

Søren Kierkegaard: Bojaźń i drżenie. Choroba na śmierć (z oryginału duńskiego przełożył i wstępem opatrzył Jarosław Iwaszkiewicz, PWN, Warszawa 1982, ss. 294, cena 120 zł). Spis treści: Od tłumacza; Bojaźń i drżenie: Przedmowa, Nastrój, Pochwała Abrahama, Problematy: Tymczasowa ekspektoryzacja, 1. Czy może istnieć teologiczne zawieszenie Etyki?, 2. Czy istnieje absolutny obowiązek wobec Boga? 3. Czy można moralnie obronić Abrahama, że zataił swój zamiar przed Sarą, Eleazarem i Izaakiem?, Epilog; Choroba na śmierć: Przedmowa, Wprowadzenie; I. Rozpacz to choroba na śmierć: A. O tym, że rozpacz jest chorobą na śmierć: 1. Rozpacz jest chorobą ducha, jaźni i jako taka może być potrójna: rozpacz, że się nie może być świadomym swej osobowości (rozpacz niewłaściwa), rozpacz, że się nie chce być sobą, rozpacz, że się chce być sobą, 2. Możliwość i rzeczywistość rozpacz, 3. Rozpacz jest „chorobą na śmierć”, B. O powszechności tej choroby (rozpaczy), C. Kształty tej choroby (rozpaczy): 1. Rozpacz rozpatrywana bez względu na to, czy refleksja nasza przyjmuje jej świadomość, czy też nieświad-

omość, czy tylko jako rozmyślanie o elementach syntezy (...), 2. Rozpacz z punktu widzenia możliwości: świadomość (...); II. Rozpacz jest grzechem: 1. Stopniowanie świadomości swego ja (określenie przed Bogiem), 2. Sokratyczna definicja grzechu, 3. Ze grzech nie jest negacją, tylko czymś pozytywnym... Skorowidz imion.

Diogenes Laertios: Żywoty i poglądy słynnych filozofów (PWN, Warszawa 1982, ss. 707, cena 260 zł). Spis treści: Wstęp (Kazimierz Leśniak): Diogenes Laertios i jego dzieło; Księga pierwsza — Początek filozofii, ogólna charakterystyka i podział. Mędrcy: 1. Tales z Miletu, 2. Solon z Salaminy, 3. Chilon Lakończyk, 4. Pittakos z Mityleny, 5. Bias z Prieny, 6. Kleobulos z Lindos, 7. Periander z Koryntu, 8. Anacharsis Scyta, 9. Myzon z Chen, 10. Epimonides z Krety, 11. Ferekydes z Syros; Księga druga — Fizycy jońscy. Sokrates i sokratycy: 1. Anaksymander z Miletu, 2. Anaksymenes z Miletu, 3. Anaksagoras z Klazomen, 4. Archelaos z Aten lub z Miletu, 5. Sokrates, 6. Ksenofont z Aten, 7. Aischines ze Sfetos, 8. Arystyp z Cyreny, 9. Fedon z Elidy, 10. Euklides z Megary, 11. Stilpon z Megary, 12. Kriton z Aten, 13. Simon Szewc z Aten, 14. Glaukon z Aten, 15. Simmias z Teb, 16. Kebes z Teb, 17. Menedemos z Eretrii; Księga trzecia — Platon; Księga czwarta — Akademicy: 1. Speuzyp z Aten, 2. Ksenokrates z Chalcedonu, 3. Polemon z Aten, 4. Krates z Aten, 5. Krantor z Soloi, 6. Arkesilaos z Pitane, 7. Bion Borystenita, 8. Lakydes z Cyreny, 9. Karneades z Cyreny, 10. Kleitomachos z Kartaginy; Księga piąta — Arystoteles i parypatetycy: 1. Arystoteles ze Stagiry, 2. Teofrast z Erezu, 3. Straton z Lampsaku, 4. Lykon z Troady, 5. Demetrius z Faleronu, 6. Heraklides z Heraklei Pontyjskiej; Księga szósta — Cyni-

cy: 1. Antystenes z Aten, 2. Diogenes z Synopy, 3. Monimos z Syrakuz, 4. Onezokritos z Eginy, 5. Krates z Teb, 6. Metrokles z Maronei, 7. Hipparchia z Maronei, 8. Menippos z Gadary (z Synopy), 9. Menedemos Cynik; Księga siódma — Stoicy: 1. Zenon z Kiton, 2. Ariston z Chios, 3. Herillos z Kartaginy, 4. Dionizjos Odstępca z Heraklei Pontyjskiej, 5. Kleantes z Assos, 6. Sfairios z Bosforu, 7. Chryzyp z Soloi; Księga ósma — Pitagoreizm. Empedokles: 1. Pitagoras, 2. Empedokles z Agrigentu, 3. Epicharm z Kos, 4. Archytas z Tarentu, 5. Alkmaion z Krotony, 6. Hippazos z Metapontu, 7. Filolaos z Krotony, 8. Eudoksos z Knidos; Księga dziewiąta — Heraklit, Eleaci, Atomści, Sofisci, Diogenes z Apollonii, Pyrron i sceptycy: 1. Heraklit z Efezu, 2. Ksenofanes z Kolofonu, 3. Parmenides z Elei, 4. Melissos z Samos, 5. Zenon z Elei, 6. Leukippos z Elei (lub z Abdery, lub z Miletu), 7. Demokryt z Abdery, 8. Protagoras z Abdery, 9. Diogenes z Apollonii, 10. Anaksarchos z Abdery, 11. Pyrron z Elidy, 12. Timon z Fliuntu; Księga dziesiąta — Epikur; Skorowidz imion.

Eduard von Hartmann: Filozofia nieświadomego. Wybór tekstów (Instytut Filozofii i Socjologii PAN, ss. 117). Wyboru i przekładu dokonała Barbara Markiewicz na podstawie *Philosophie des Unbewussten*, Carl Dunker's Verlag (C. Heymons), Berlin 1882. Konsultacja naukowa: Barbara Skarga. Spis treści: Od tłumacza; Wprowadzenie: a) Zadania pracy, b) Metoda badań i sposób ich przedstawiania; Tom drugi: C. Metafizyka nieświadomego, I. Odróżnienie świadomej i nieświadomej działalności duchowej oraz jedność woli i przedstawiania w nieświadomym, III. Powstanie świadomości: 1. Uświadomienie sobie przedstawienia, 2. Uświadomienie sobie przykrości i przyjemności, 3. Nieświadomość woli, 4. Świadomość nie jest stopniowana, VII. Wszególność nieświadomego, XV. Zasady ostateczne: 2. Wola.

Barbara Skarga: Czas i trwanie. Studia o Bergsonie (PWN, Warszawa 1982, ss. 292, cena 150 zł). Spis treści: Słowo wstępne; Złudzenie transcendentalizmu; Myślimy w przestrzeni; Przeciwno paradygmatom; Percepcja, pamięć i intuicja; Trzeba chcieć marzyć; Monizm czy dualizm; Nicość i pełnia; Społeczeństwo a humanizm; Doświadczenie mistyczne; Racjonalność i trwanie.

Stefan Sarnowski: Krytyka filozofii metafizycznej (PWN, Warszawa 1982, ss. 228, cena 70 zł). We wstępie Autora czytamy m.in.: „Jak (...) historia filozofii może stać się integralnym składnikiem filozofii? Żywimy nadzieję, że niniejsza rozprawa jest próbą ustosunkowania się do tego problemu, będącego z pewnością jednym z najważniejszych we współczesnej filozofii. Ponieważ zaś jest to problem o rodowodzie heglowskim, w celu jego naświetlenia należało także pójść drogą heglowską. Polega ona na ustanowieniu przewagi filozofii nad historią filozofii... Wkroczenia takiego dokonujemy za pośrednictwem podstawowego dla tej pracy rozróżnienia między filozofią metafizyczną i filozofią niemetafizyczną... Zamierzony problem pracy determinował wybór przedmiotu badań. Bezwzględnie musiał go stanowić kartezjanizm... Bezpośrednim — niejako empirycznym — punktem wyjścia rozważań tu przedstawionych była zdecydowana niezgoda na takie rozumienie fenomenologii, tej z pewnością najważniejszej filozofii XX wieku, które zostało u nas upowszechnione przez R. Ingardena... Krytyka filozofii metafizycznej miała być wstępem do całości poświęconej fenomenologii. Wstęp jednak rozrósł się tak bardzo, że należało uznać go za całość"... Spis treści: Wstęp; I. Filozofia metafizyczna, II. Tworzenie się filozofii niemetafizycznej (przełom kartezjański), III. Berkeley i filozofia niemetafizyczna, IV. Problem idealizmu, V. Idealizm transcendentálny, VI. Fenomenologia a filozofia niemetafizyczna; Zakończenie: Perspektywy filozofii niemetafizycznej.

Słownik filozofii marksistowskiej (pod redakcją T. M. Jaroszewskiego, B. Janiec, M. Michalika, S. Opary, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982, ss. 396, cena 250 zł). We wstępie Komitet Redakcyjny informuje: „...Głównym celem Słownika (...) jest pomóc wszystkim zainteresowanym w uzyskaniu elementarnej informacji dotyczącej najczęściej używanych pojęć filozofii marksistowsko-leninowskiej. Słownik (...) obejmuje pojęcia podstawowe i oczywiście nie wyczerpuje bogactwa pojęciowego nauk filozoficznych. Słownik zawiera prawie pół tysiąca haseł, które znalazły się w książce w rezultacie wnikliwej selekcji. Celem tej selekcji było przede wszystkim wyodrębnienie zasadniczej terminologii stosowanej przez klasyków marksizmu-leninizmu, a także niektórych specjalistycznych terminów najczęściej występujących we współczesnych marksistowskich i nie tylko marksistowskich

publikacjach filozoficznych, a więc wydzielenie pojęć kluczowych dla zrozumienia filozoficznych podstaw ideologii marksistowskiej i marksistowskiego światopoglądu. Słownik prezentuje także postacie twórców i najwybitniejszych przedstawicieli filozofii dialektycznego materializmu (...)"

Z zagadnień filozofii przyrodznawstwa i filozofii przyrody (praca zbiorowa pod redakcją Kazimierza Klósaka przy współpracy M. Lubańskiego i S. W. Słagi, t. IV, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1982, ss. 337, cena 200 zł). Spis treści: Część I. Zagadnienia filozofii przyrodznawstwa: Z. Hajduk — Struktura i ocena teorii empirycznych w neopopperowskiej filozofii nauki, B. Rok — Próba analizy współczesnych koncepcji przedmiotu kosmologii przyrodniczej. Część II. Zagadnienia filozofii przyrody nieożywionej: J. Balbus — Aspekty metodologiczne fenomenologii i filozofii czasu w ujęciu Romana Ingardena, M. Lubański — Przestrzeń typu metrycznego a czasoprzestrzeń szczególnej teorii względności. Część III. Zagadnienia filozofii przyrody żywej: A. Latawiec — Pojęcie informacji biologicznej, M. Romanow-Broniarek — Teoria pochodzenia życia w ujęciu Aleksandra Dauvilliera. Próba jej oceny w świetle nowszych badań, B. Hałaczek — Historyczne zaczątki australopitekalnej koncepcji antropogenezy, J. M. Dołęga — Z zagadnień zoologii. Résumé: Le volume IV de l'ouvrage collectif „Les problèmes de philosophie des sciences naturelles et de philosophie de la nature” contient les articles écrits en grande partie par les travailleurs scientifiques de la chaire de philosophie de la nature à la faculté de Philosophie Chrétienne de l'Académie de la Théologie Catholique en Varsovie. Il se divise en trois parties. Dans la première il y a deux articles concernant le domaine de la philosophie des sciences naturelles: „Structure et appréciation des théories empiriques dans la philosophie néopopperienne de la science” par Z. Hajduk et „Essai d'une analyse des conceptions contemporaines de l'objet de la cosmologie scientifique” par B. Rok. Dans la deuxième partie de l'ouvrage nous avons deux articles appartenant au domaine de philosophie de la nature inanimée: „Aspects méthodologiques de la phénoménologie et de la philosophie du temps d'après R. Ingarden” par J. Balbus et „Espaces de type métrique et temps-espace d'une particulière théorie de la relativité” par M. Lubański. Dans la

troisième partie de l'ouvrage il y a quatre articles appartenant aux problèmes de la philosophie de la nature animée: „Notion de l'information biologique” par A. Latawiec, „Théorie de la genèse de la vie d'après A. Dauvillier. Essai de son appréciation à la lumière des recherches récentes” par M. Romanow-Broniarek, „Débuts historiques de la conception australopithéciale de l'anthropogénèse” par B. Hałaczek, „Problèmes de la zoologie” par J. M. Dołęga.

Profile filozofii dziejów (pod redakcją Jakuba Litwina, Ossolineum, 1982, ss. 243, cena 135 zł). Spis treści: J. Litwin — Świat człowieka, T. Buksiński — R. G. Collingwooda model wyjaśniania motywacyjnego, G. Klońska — Zdanie ogólne w historii, J. Orzeł — Myślenie dialogiczne w filozofii Karola Marksa, S. Symotiuik — Problem czasu historycznego i historyczności czasu u T. Lessinga, A. L. Zachariasz — Działanie a problem konstytuowania się podmiotu poznania, A. L. Zachariasz — Życie jako kategoria antropologiczna i jej wieloznaczność w filozofii Wilhelma Diltheya.

Marek J. Siemek: Filozofia, dialektyka, rzeczywistość (Biblioteka Myśli Współczesnej, PWN, Warszawa 1982, ss. 239, cena 100 zł). Wydawca wskazuje na okładce książki na następującą tezę Siemka, organizującą całość przedstawionej treści: „Jesteśmy dziś świadkami rzeczywistego przelomu teoretycznego w filozofii. Rozpoczął się on zapewne gdzieś w początku lat sześćdziesiątych, jakkolwiek granicę tę można wytyczyć tylko w orientacyjnym przybliżeniu. Z pewnością bowiem główne tendencje nowego etapu ujawniły się w pełni dopiero później, podobnie jak z drugiej strony niektóre jego zapowiedzi wystąpiły nieporównanie wcześniej. Jednakże moment zwrotny o zasadniczym znaczeniu wydaje się przypadać właśnie na ubiegłe dziesięciolecie... O przelomowym znaczeniu tego procesu świadczy już jego powszechność oraz wybitnie ponaddoktrynalny charakter. Najpierwszym objawem nowego stanu rzeczy jest tu bowiem coraz wyraźniej postępujące zanikanie „nurtowego” i „dziedzinowego” statusu refleksji filozoficznej. Samoistne, zamknięte w sobie szkoły i kierunki przestają być znaczącymi punktami orientacji na obszarze filozoficznej problematyki. Etykieta przynależności do określonego nurtu w coraz mniejszym stopniu wyraża jakiegokolwiek rzeczowe sensy czy treści”. Oto spis treści, ze

wskazaniem w nawiasach pierwodruków poszczególnych rozdziałów, jako samodzielnych artykułów: Od autora; O przedmiocie filozofii (Człowiek i Światopogląd, 1972, nr 5); Myśl drugiej połowy XX wieku (Wstęp do antologii pt.: *Drogi współczesnej filozofii*, seria „Panorama”, Czytelnik, Warszawa 1978); Transcendentalizm jako stanowisko epistemologiczne (Człowiek i Światopogląd, 1974, nr 4); Marksizm a tradycja hermeneutyczna (Studia Filozoficzne, 1974, nr 11); Materializm historyczny jako filozofia marksizmu (Miesięcznik Literacki, 1978, nr 10); Dialektyczna epistemologia Lukácsa (Miesięcznik Literacki, 1974, nr 3 — w wersji skróconej pt.: *Lukács i problemy marksistowskiej dialektyki*); Filozof niepopularny (Człowiek i Światopogląd, 1977, nr 2 — o filozofii L. Althussera); Hegel i problemy filozoficznej samowiedzy marksizmu (wstęp do pracy: G. Lukács, *Młody Hegel. O powiązaniach dialektyki z ekonomią*, PWN, Warszawa 1980).

Adam Sikora: Prorocy szczęśliwych światów (Nasza Księgarnia, Warszawa 1982, ss. 270, cena 68 zł). Spis treści: Słowo wstępne; Nowy, industrialny świat: Projekt Nowej Encyklopedii, Namiestnik Newtona, Społeczny sens nauki, Istnienie i powinność, Organizm społeczny, Religia i dzieje, Naczelne prawo dziejów, Industrializm, Ideał racjonalnego społeczeństwa, Nowe Chrześcijaństwo; W krainie falanserów: Początek misji, Oblicze cywilizacji, Cywilizacja a moralność, Mechanizmy historii, Struktura bytu i jego prawa, Tajemnice ludzkiej natury, Falanga — apetyty intelektu a praca, Falanga — apetyty serca: rodzina i dzieci, Imperium globu, Mistrzowie i uczniowie; Ewangelia przyszłości: Bojownik teokracji, Katolicyzm i wolność, Chrześcijaństwo, czyli wolność, Próba historiozofii, W stronę Nowej Encyklopedii, Zło, grzech i odkupienie, Ostatnie lata; Drugi brzeg rewolucji: Człowiek rewolucyjnego czynu, Natura i historia, Zasadki romantycznego historyzmu, Zasady przeciw historii, Spontanizm i refleksja, W stronę przyszłości.

Książka zawiera cztery szkice poświęcone klasykom utopii: Saint-Simonowi, Fourierowi, Lamennais'owi oraz Blanqui'emu.

Réné Habachi: U źródeł człowieczeństwa (przedmowa Paul Ricoeur, przełożyła Wanda Sukiennicka, słowo wstępne Denise Barrat, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982, ss. 118, cena

80 zł). Spis treści: Przedmowa, Słowo wstępne, Wstęp, Słabość prawdy, Wezwanie do autentyczności, Lęk powstającego świata, Zjednoczenie przez miłość, Ojcostwo i historia, Fizyczny i metafizyczny aspekt ubóstwa, Wnioski. Rzeczywistość transabsurdalna.

Jerzy Pelc: Wstęp do semiotyki (Biblioteka Wiedzy Współczesnej „Omega”, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982, ss. 349, cena 70 zł). Spis treści: Przedmowa; I. „Semiotyka”, „Semiologia”, czy „Semantyka”? O nieszkodliwej i szkodliwej równoznaczności; Słowo „semiotyka” i pokrewne; Słowo „semiotyka” jako nazwa nauki o znakach; Słowo „semiologia” jako nazwa nauki o znakach; Inne znaczenia słów „semiotyka” i „semiologia”; Słowo „semantyka” jako nazwa nauki o znakach; Słowo „semantyka” jako nazwa jednego z działów semiotyki; Inne znaczenia słowa „semantyka”; Propozycja terminologiczna; II. Znak: Znak czy pojęcie znaku; Semeion; Pojęcie znaku czy pojęcie użycia znaku; Rzecz, zdarzenie czy zjawisko; Znaki naturalne czy konwencjonalne; Oznaka, wskaźnik, symptom, znak ikoniczny, sygnał, symbol; Klasyfikacja czy typologia znaków; Użycie znaku a wnioskowanie; Znak a człowiek i zwierzęta; III. Semiotyka: Pięć pojęć semiotyki; Własności semiotyczne znaku, czyli semiotyka_w; Semiotyka teoretyczna, czyli semiotyka_t; Metody semiotyczne, czyli semiotyka_m; Semiotyka stosowana, czyli semiotyka_s; Bibliografia.

Jerzy Szymura: Język, mowa i prawda w perspektywie fenomenologii lingwistycznej J. L. Austina (Ossolineum 1982, ss. 288, cena 120 zł). Monografia jest wersją pracy doktorskiej obronionej przez autora w roku 1979, pod kierunkiem M. Hemplińskiego. Contents: Author's note; Introduction: 1. Austin's philosophical production, 2. Assumptions and aims of the treatise, 3. Fundamental categories of the Austinian theory of speech acts, 4. The philosophy of language and the linguistic philosophy, 5. Some obvious remarks about the concept of obviousness; Chapter I. The problem of universals: 1. Three possible interpretations, 2. Austin's understanding of the predicative sense versus Frege's semantics, 3. Nominalistic declarations of Austin, 4. Nominalistic interpretation and the consequences, 5. An attempt to overcome the controversy about universals; Chapter II. The conception of meaning: 1. Sense and refer-

rence, 2. The theory of proper names. Once more about universals, 3. Speaker's meaning and hearer's meaning, 4. Non-sharpness of sense, 5. Philosophical importance of the principle of the non-sharpness of sense, 6. Functions of the word „is”. 7. The problem of existence, 8. The nature of negation, 9. Some consequences of Austin's conception of negation in philosophy and linguistics, 10. Meaning family, 11. The concept of „ostensive analyticity”, 12. Adjuster-words, 13. Philosophical mistakes following from misunderstanding of function of adjuster-words, 14. Presuppositions, 15. Descriptive conventions and demonstrative conventions, 16. Language and thinking, 17. Justification of linguistic phenomenology; Chapter III. The scope of Austin's theory of meaning: 1. Some kinds of statements and problem of meaning, 2. The possibility of squaring Austin's conception with the theory of generative grammar; Chapter IV. The concept of truth: 1. Three uses of the term „true”, 2. The adjective „true” as adjuster-word, 3. The nature of statements, 4. Austin's conception and classical definition of truth, 5. Relativity of truth, 6. About true illocutions, 7. The theory of performative utterances and the conception of illocutionary acts in relation to the problem of truth, 8. General function of the adjective „true” and its basic use, 9. Analysis of the sense of statements about true statement in the context of linguistic phenomenology assumptions, 10. About two types of linguistic analysis; Chapter V. Meaning and illocutionary force: 1. Performative utterances and illocutions, 2. The concept of illocution and illocutionary force, 3. Objections to distinguishing illocutionary force from meaning, 4. The conception of illocutionary acts in the background of the generative linguistics, 5. Justification of Austin's distinction, Chapter VI. The part of conventions and intentions in speech acts: 1. Grice's — Strawson's conception of meaning, 2. Critique of the theory of meaning understood as the intentions of the language user; Final notes. Summary.

David M. Armstrong: Materialistyczna teoria umysłu (tłumaczyła Halina Kraheńska, PWN, Warszawa 1982, ss. 507, cena 150 zł). Autor w przedmowie stwierdza: „Profesor JJC Smart przekonał mnie do poglądu, którego bronię w niniejszej książce, że stany umysłowe nie są niczym innym jak fizycznymi stanami mózgu. On sam, jak przynajmniej uległ w tym względzie wpływowi U. T.

Place'a. W niniejszej książce poddaje krytyce niektóre poglądy ogłoszone drukiem przez Smarta i Place'a, głównie jednak, w moim przekonaniu, wypełniam lukę w ich argumentacji, zajmując się wyjaśnieniem koncepcji „umysłu” a więc zagadnieniem, któremu poświęcili oni zbyt mało uwagi”... Spis treści: Wstęp; Część I. Teorie umysłu: Klasyfikacja teorii umysłu; Dualizm: 1. Krytyka dualizmu „wiązki”, 2. Krytyka dualizmu Kartezjańskiego, 3. Trudności każdej teorii dualistycznej; Teoria atrybutu; Trudności każdej niematerialistycznej teorii umysłu; Behawioryzm: 1. Uwagi wstępne, 2. Behawioryzm a pojęcia umysłowe, 3. Krytyka behawioryzmu; Teoria stanu centralnego: 1. Czy teoria stanu centralnego jest paradoksalna, 2. Czy teoria stanu centralnego spełnia wysunięte uprzednio wymogi? 3. Sformułowanie następnej trudności i próba odpowiedzi na nią, 4. Poglądy Place'a i Smarta, 5. Pojęcie stanu umysłowego, 6. Różnice między teorią stanu centralnego i behawioryzmem: natura dyspozycji, 7. Identyfikacja umysłu z mózgiem, 8. Odpowiedź na pozostałe zarzuty, 9. Natura świadomości, 10. Rzekoma niepodważalność świadomości, 11. Nieświadome procesy umysłowe, 12. Dalsze zarzuty przeciw teorii stanu centralnego, 13. Dodatnie strony teorii stanu centralnego. Część II. Pojęcie umysłu: Wola (1): 1. Wstęp, 2. Działalność celowa jako działalność mająca przyczynę umysłową, 3. Nieskończony regres Ryle'a, 4. Istota działania celowego, 5. „Bezpośrednie akty woli”, 6. Środki i cele, 7. Zamiar i usiłowanie, 9. Pragnienia, które nie stanowią podstawy działania, 9. Chęci i życzenia, 10. Rozmyślanie i decydowanie, 11. Akty umysłowe, 12. Przekonanie i wola, 13. Czy wszystkie czyni muszą być celowe?; Wola (2): 1. Motyw, 2. Przyjemność i cierpienie, 3. Emocje; Wiedza i wnioskowanie: 1. Problem Platona, 2. Istota wiedzy nieinferencyjnej (bezpośredniej), 3. Istota inferencji (wnioskowania), 4. Wiedza inferencyjna, 5. Dalsze rozważania nad wiedzą; Postrzeżenie (percepcja) i przekonanie (belief): 1. Postrzeżenie jako nabywanie przekonania, 2. Rola narządów zmysłowych, 3. Przekonanie jest dyspozycyjne, natomiast postrzeżenie jest zdarzeniem, 4. Postrzeżenie bez przekonania, 5. Postrzeżać rzeczy i postrzeżać, że, 6. Postrzeżenie i przyczynowość, 7. Postrzeżenie nieświadome, 8. „Postrzeżenie ulotne”, 9. Postrzeżenie bezpośrednio i pośrednio, 10. Istota wrażeń zmysłowych, 11. Postrzeżenie i wiedza, 12. Natura świata fizycznego; Postrzeżenie (percepcja) i zachowanie: 1. Przejawianie się po-

strzeżenia w zachowaniu, 2. Postrzeżenie jako prosty, konieczny warunek zachowania selektywnego (wybiórczego), 3. Czym jest zachowanie selektywne (wybiórcze)?, 4. Różnica w postrzeżeniach bez różnicy w zachowaniu, 5. Intencjonalność postrzeżenia, 6. Złudzenie postrzeżeniowe; Własności wtórne: 1. Zagadnienie własności wtórnych, 2. Aprioryczne obiekty przeciw identyfikacji własności wtórnych z własnościami fizycznymi, 3. Zarzuty empiryczne przeciw identyfikowaniu własności wtórnych z własnościami fizycznymi; Obrazy umysłowe: 1. Rozważania wstępne, 2. Natura obrazów umysłowych, 3. Sny; Wrażenia cielesne: 1. Wrażenia dotykowe i wrażenia cielesne, 2. Wrażenia cielesne i cielesne uczucia, 3. „Tranzytywne” (przechodnie) wrażenia cielesne, 4. Zagadnienia związane z wrażeniami „nietranzytywnymi”. 5. „Nietranzytywne” wrażenia i reakcje, 6. Wrażenia „nietranzytywne” jako postrzeżenia cielesne, 7. Intensywność wrażeń i intensywność reakcji, 8. Uczucia cielesne; Introspekcja: 1. Rekapitulacja, 2. Introspekcja jako zmysł wewnętrzny: obiekty, 3. Introspekcja i zachowanie, 4. Stany umysłowe i umysł; Przekonanie i myśl: 1. Przekonanie (belief), 2. Myślenie. Część III. Natura umysłu: Identyfikacja tego, co umysłowe z tym, co fizyczne.

Barbara Tuchańska: Rozwój poznania jako proces społeczny (PWN, Warszawa 1982, ss. 370, cena 150 zł). Spis treści: Przedmowa; Wprowadzenie; Część I. Świadomość a byt społeczny i dzieje — Rozdział I. Praxistyczne stanowisko w marksizmie: 1. Swoistość praxizmu, 2. Społeczny charakter ludzkich działań (A. Gramsci: działania kolektywne), 3. Treść i zakres pojęcia praxis (S. Brzozowski: twórczy charakter pracy, Praxis jako przekształcanie przyrody i społeczeństwa, Praxis jako całość kulturowych działań ludzkich), 4. Rola praxis (L. Kolakowski: praxis tworząca ludzki świat, G. Lukács: praxis przekształcająca świat w-sobie w świat dla-nas); Rozdział II. Człowiek—kultura—społeczność: 1. Marksowskie pojęcie człowieka, 2. Pojęcie osobowości, 3. Pojęcie kultury, 4. Społeczność i byt społeczny (Społeczność jako historyczna postać społeczności, Społeczność jako podmiot praxis, Jednostka jako uczestnik społeczności); Rozdział III. Dzieje ludzkie jako samorozwój społeczny: 1. Historyczny program badania ludzkich dziejów, 2. Rozumiejąca interpretacja dziejów, 3. Dzieje jako proces społecznego samorozwoju (Proces społecznego

podziału pracy, Mechanizm wiązania układów społecznych). Część II. Świadomość społeczna i jej rozwój — Rozdział I. Poznanie w ujęciu praxistycznym: 1. S. Brzozowski: poznanie jako tworzenie i projektowanie, 2. A. Gramsci: jedność teorii i praktyki, 3. G. Lukács: świadomość w bycie społecznym, 4. L. Kolakowski: poznanie jako strukturalizowanie świata, Rozdział II. Świadomość jako układ społeczny: 1. Działania świadomościowe, 2. Świadomość społeczna, 3. Świadomość społeczna jako przedmiot poznania, 4. Społeczne konsekwencje powstania świadomości społecznej (Powstanie świadomości klasowej). Część III. Nauka i społeczny proces jej rozwoju. — Rozdział I. Rozwój nauki w ujęciu metodologii: 1. Nauka w ujęciu empiryzmu logicznego, 2. Falsyfikacjonizm K. R. Poppera, 3. Destrukcja racjonalistycznej metodologii (Anarchizm metodologiczny P. K. Feyerabenda, Idea rewolucji naukowych T. S. Kuhna, Metodologia programów badawczych I. Lakatosa), 4. Marksistowskie koncepcje rozwoju nauki (L. Althussera koncepcja nauki jako procesu produkcji, Epistemologia historyczna J. Kmity, Idealizacyjna teoria nauki L. Nowaka), 5. Racjonalność i postępowość nauki w ujęciu neopozytywistycznym, Rozdział II. Nauka i społeczny proces jej powstawania: 1. Nauka jako zjawisko społeczne (Nauka z perspektywy socjologii wiedzy, Nauka jako układ społeczny), 2. Społeczny proces powstawania nauki, Rozdział III. Społeczny proces rozwoju nauki: 1. Struktura procesu rozwoju nauki, 2. Historyczne sposoby funkcjonowania nauki, 3. Zewnętrzne uwarunkowania nauki, 4. Dyscypliny typu teoretycznego i empirycznego, 5. Tradycje myślowe, ich stałość i zmienność; Przypisy; Bibliografia.

Władysław Kraiewski: Prawa nauki, przegląd zagadnień metodologicznych (Książka i Wiedza, Warszawa 1982, ss. 400, cena 300 zł). Autor informuje w przedmowie, że książka „ma charakter przeglądowy. Porusza ona zagadnienia metodologiczne i teoriopoznawcze, wiążące się z pojęciem prawa nauki... może służyć jako podręcznik metodologii nauk empirycznych, głównie przyrodniczych... Mimo że nadałem książce charakter przeglądowy, zawarłem w niej wiele własnych ujęć, z którymi nie zawsze może zgodziliby się inni metodolodzy. Rozbieżności są tu nieuchronne, albowiem wiele zagadnień metodologii i filozofii nauki jest przedmiotem kontrowersji wśród filozofów zajmujących się tymi dziedzinami — w tej liczbie

tych, którzy stają na gruncie światopoglądu marksistowskiego”... Spis treści i: Od autora; Część I. Prawa i ich funkcje — I. Pojęcie prawa: 1. Prawo przyrody jako stała relacja, 2. Prawo nauki jako sąd ogólny, 3. Obiektywność praw (prawa przyrody a prawa nauki), 4. Poznawalność praw przyrody, 5. Konieczność praw, 6. Wieczność i historyczność praw przyrody; II. Miejsce praw w systemie wiedzy: 1. Fakty (sądy jednostkowe), 2. Istnienie gatunków (sądy egzystencjalne), 3. Prawa (sądy ściśle ogólne), 4. Teorie (systemy sądów); III. Poznawcze funkcje praw: 1. Systematyzacja faktów, 2. Wyjaśnianie, 3. Przewidywanie, 4. Definiowanie pojęć; IV. Praktyczna funkcja praw: 1. Pojęcie, praktyki. Praktyka materialna i informacyjna, 2. Praktyka społeczna i naukowa, 3. Prawa i normy postępowania, 4. Cele nauki — wewnętrzne i zewnętrzne, 5. Funkcje praktyki wobec poznania. Część II. Odkrywanie i uzasadnianie praw — V. Indukcja: 1. Indukcja i dedukcja, 2. Indukcja enumeracyjna, 3. Indukcja eliminacyjna, 4. Płościowe prawa funkcyjne. Interpolacja i ekstrapolacja. Postulat prostoty, 5. Ustalanie wartości stałych; VI. Hipoteza: 1. Indukcjonizm, aprioryzm, hipotetyzm, 2. Metoda hipotetyczno-dedukcyjna, 3. Konfirmacja hipotez, 4. Metoda hipotetyczno-dedukcyjna a indukcyjna; VII. Idealizacja: 1. Metoda idealizacji w nauce, 2. Idealizacja a faktylizacja (Schemat ogólny, Przykłady z fizyki, Przykłady z biologii), 3. Idealizacja a istota, 4. Konfirmacja praw idealizacyjnych, 5. Kontekst odkrycia a kontekst uzasadnienia; VIII. Konwencje: 1. Konwencje w formułowaniu praw, 2. Konwencje w ustalaniu faktów, 3. Konwencje w falsyfikacji hipotez, 4. Problem eksperymentu krzyżowego. Część III. Prawa statystyczne. Determinizm — IX. Prawa jednoznaczne i statystyczne: 1. Prawa jednoznaczne, 2. Prawdopodobieństwo, 3. Prawa statystyczne w sensie węższym, 4. Prawa statystyczne w sensie szerszym; X. Prawa statystyczne w nauce współczesnej: 1. Przenikanie praw statystycznych do nauki XIX wieku (Nauki społeczne: Quetelet, Marks, Engels; Biologia: Darwin, Mendel, Galton; Fizyka: Maxwell, Boltzman, Gibbs), 2. Prawa statystyczne w nauce XX wieku (Fizyka, Biologia, Cybernetyka, Nauki społeczne); XI. Zagadnienie determinizmu: 1. Determinizm i indeterminizm, 2. Różne pojęcia przypadku, 3. Konieczność i przypadek w prawach różnych typów, 4. Stosunek praw jednoznacznych do statystycznych, 5. Determinizm statystyczny; XII. Funkcje praw statystycznych i ich sprawdzanie: 1. Wyjaśnienie probabilistyczne, 2. Przewidywa-

nie probabilistyczne, 3. Sprawdzanie praw statystycznych. Część IV. Prawdziwość praw nauki a rozwój nauki — XIII. Prawda: 1. Sąd prawo-podobny a prawo nauki, 2. Klasyczne i nieklasyczne pojęcia prawdy, 3. Problem względności prawdy, 4. Prawdy absolutne w nauce, 5. Prawda względna jako prawda przybliżona, 6. Stopień nieadekwatności i zawartość prawdy, 7. Prawdziwość praw idealizacyjnych (prawda modelowa); XIV. Redukcja: 1. Pojęcie redukcji, 2. Redukcja homogeniczna, 3. Redukcja heterogeniczna, 4. Problem redukcji biologii do fizyki i chemii, XV. Korespondencja: 1. Zasada Bohra i jej uogólnienie, 2. Relacja korespondencji (zwykła wersja implikacyjna, wersja aproksymacyjna, wersja ekspanacyjna, odnowiona wersja implikacyjna), 3. Ciągi i sieci korespondencyjne, 4. Zasada korespondencji i sprawdzanie hipotez; XVI. Rozwój nauki: 1. Rewolucje i kumulacja w nauce (Skrajny kumulatywizm — bez rewolucji lub jedna rewolucja, Skrajny antykumulatywizm — rewolucja bez ciągłości, Ujęcie dialektyczne — rewolucje i ciągłość), 2. Próg dojrzałości (dwa rodzaje rewolucji), 3. Okresy rewolucji i ewolucji, 4. Ku prawdzie absolutnej, 5. Czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Część V. Klasyfikacja praw i nauk — XVII. Klasyfikacja praw: 1. Prawa jakościowe i ilościowe, 2. Prawa diachroniczne i synchroniczne, 3. Prawa jednoznaczne i statystyczne, 4. Prawa empiryczne i teoretyczne, 5. Klasyfikacja praw a rozwój nauki; 1. Nauki formalne i empiryczne, 2. Nauki przyrodnicze i humanistyczne, 3. Nauki nomologiczne i idiograficzno-nomologiczne, 4. Nauki podstawowe i stosowane. XIX. Ogólność praw i hierarchia nauk: 1. Szczegły ogólności praw, 2. Hierarchia nauk podstawowych, 3. Poziomy struktury materii i odpowiadające im nauki, 4. Poziomy struktury materii a ogólność praw, 5. Prawa wielopoziomowe.

Halina Mortimer: Logika indukcji. Wybrane problemy (Wybrane zagadnienia metodologii nauk, naukoznawstwa i informacji naukowej. PWN, Warszawa 1982, ss. 224, cena 60 zł). W przedmowie Autorka stwierdza: „Zadaniem tej książki jest (...) analiza wybranych koncepcji zmierzających do rozwiązania pewnych ważnych problemów związanych z logiką indukcji, koncepcji, które były w tym okresie (tj. lata 1950—1970 — przyp. red.) najbardziej głośne i dyskutowane na łamach czasopism logicznych i które — jak się zdało — wywarły najsilniejszy wpływ na kierunki obecnych ba-

dań nad logiką indukcji (...). Brak polskich książek poświęconych logice indukcji skłonił mnie do napisania tej książki w taki sposób, aby mogła ona obok głównego zadania, określonego wyżej, spełniać też pewne dodatkowe zadanie; mianowicie, aby mogła stanowić punkt wyjścia dla rozpoczęcia studiów nad logiką indukcji"... Spis treści: Przedmowa; 1. Pojęcie indukcji i problem logiki indukcji, 2. Formalne własności prawdopodobieństwa, 3. Indukcja a prawdopodobieństwo, 4. Częstościowa interpretacja prawdopodobieństwa, 5. Indukcja statystyczna, 6. Logiczna interpretacja prawdopodobieństwa (Teoria Carnapa, Teoria Hintikki), 7. Epistemologiczna koncepcja prawdopodobieństwa H. Kyburga, 8. Subiektywna interpretacja prawdopodobieństwa, 9. Antyindukcjonizm i antyprobabilizm Poppera, 10. Indukcyjne reguły uznawania (Reguły probabilistyczne, Reguły oparte na liczbie obserwacji, Reguły oparte na użyteczności poznawczej), 11. Indukcja jako konfirmacja (Postulaty dla konfirmacji — tak zwany paradoks kruków, Postulaty dla konfirmacji — potwierdzanie hipotez niezgodnych przez te same doświadczenia, Postulaty dla konfirmacji — paradoks przechodniości, Paradoks tak zwanego „sylogizmu” statystycznego, Spór o miarę konfirmacji).

Polish Essays in the Philosophy of the Natural Science (edited by Władysław Krajewski, Boston Studies in the Philosophy of Science vol. 68, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Holland, Boston, USA, London, England, 1982, ss. 487). Table of contents: Editorial preface (Robert S. Cohen, Marx W. Wartofsky); Introduction: Polish philosophy of science (W. Krajewski); Part I — General methodological problems: Reflections on science and rationality (S. Amsterdamski); The epistemological and methodological sense of the concept of rationality (A. Motycka); On two kinds of conventionalism with respect to empirical sciences (A. Siemianowski); Realism and instrumentalism: on a priori conditions of science (W. Niedźwiedzki); Once more about empirical support (I. Szumilewicz-Lachman); The context of discovery and the context of justification: a reappraisal (E. Chmielecka); Continuity and Anticumulative Changes in the growth of science (E. Pietruska-Madej); Some remarks in defence of the incommensurability thesis (A. Łodyński); Marxism and the controversy over the development of science (A. Miś); Are there de-

finitively falsifying procedures in science (J. Such); The pluralistic approach to empirical testing and the special forms of experiment (W. Patryas); Dialectical correspondence and essential truth (I. Nowakowa); Testing idealizational laws (J. Szymański); Practical idealization (M. K. Stasiak); Part II — Formal analysis: An interpretation of a concept in science by a set of operational procedures (J. M. Żytkow); A formal definition of the concept of simplicity (W. Strawiński); Characteristics of additive quantities (E. Kałuszyńska); Part III — Ontological problems: On the concept of matter (J. Misiek); Time separation (Z. Augustynek); Four conceptions of causation (W. Krajewski); Part IV — Philosophy of mathematics and information theory: On the philosophy of mathematics (A. Lubomirski); Information, regulation, nagentropy (Z. Cackowski); Information and signal (M. Lubański); Part V — Philosophy of physics: Principles of physics as meta-laws (T. Nadel-Turoński); Structural laws in physics (M. Tempczyk); Controversial problems of the probabilistic interpretation of quantum phenomena (J. Rayski); Quantum mechanics and the structure of physical theories (M. Bielecki); Difficulties with the reduction of classical to relativistic mechanics (M. Czarnocka, J. M. Żytkow); Part VI — Philosophy of biology and linguistics: Genetic and historical explanation in biology (E. Mickiewicz-Olczyk); The idealizational status of theoretical biology (K. Łastowski); Chomsky's inconsistencies in his critique of evolutionary conceptions of language (Z. Piątek); Part VII — Other papers: The problem of the chemical organization of matter in the light of a closed development model (A. Synowiecki); An outline of a simulation model of science as a part of the model of action (R. Wawrzyńczak); The notion of technological research and its place among other informational activities (E. Olszewski); Difficulties with absolutism: the case of Von Weizsäcker's philosophy (S. Olczyk, M. Perzanowski); Bibliographies.

Robert Nozick: Philosophical Explanations (Clarendon Press, Oxford University Press, London 1981, ss. XIV+765, cena £ 17,50). Autor jest profesorem w Harvard University. Jego utworzona książka *Anarchy, State and Utopia* uzyskała szerokie uznanie w Stanach Zjednoczonych i została wyróżniona na-

grodą National Book Award. Obecna książka powstała w latach 1976—1980, a jej fragmenty przedstawione zostały przez autora w formie odczytów na konferencjach i wykładów wygłaszanych na rozmaitych uniwersytetach. Książka składa się ze wstępu i trzech części poświęconych kolejno wybranym zagadnieniom metafizyki, epistemologii i aksjologii. W pierwszej części Nozick naprzód rozważa problem identity osoby, potem zaś próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego uważa za bardziej uzasadnione twierdzenie, że coś istnieje, niż że nic w ogóle nie istnieje. Druga część traktuje o problematyce poznania i sceptycyzmu. Trzecia, najobszerniejsza, dotyczy wolności woli, podstaw etyki i sensowności życia. Już ze wstępu dowiadujemy się, że motywację do napisania tej książki tworzyły nurtujące autora pytania o znaczenie życia ludzkiego, obiektywność prawd etycznych, wolność woli, granice poznania i istotę tożsamości personalnej. Zagadnienia te wydają się Nozickowi znacznie donioślejsze niż np. problem filozoficzny istnienia liczb, który nas może zajmować, ale nie wzrusza. Autor przyznaje, że jego zainteresowania były z góry ukierunkowane, bo stawiał sobie za cel wykazanie, że istota ludzka jest „warta zachodu”, jest cenna. To nastawienie nie odwiodło go jednak od prześledzenia, dokąd prowadzą filozoficzne racje. Dwa czynniki uchroniły go przy tym od konkluzji o bezwartościowości człowieka: 1° — żaden argument filozoficzny nie zmusza do akceptowania jego nieprzyjemnych wniosków, 2° — można zawsze próbować znalezienia drogi w kierunku pożądanym. Autor stwierdza też, że metoda opierania systemu filozoficznego na niewielu podstawowych zasadach prowadzi w rezultacie do tego, że podważenie którejś zasady powoduje zawalenie się całej konstrukcji. Toteż postanawia obrać inną metodę: najpierw należy zgromadzić wiele filozoficznych intuicji, a potem spróbować powiązania ich w jedną syntetyczną całość. Nozick przy tym zżyma się przeciw argumentom, które zmuszają do uznania konkluzji. Zamiast argumentowania i dowodzenia woli wyjaśnianie. Uważa, że wiele istotnych spraw wymaga filozoficznego wyjaśnienia, a teoria filozoficzna winna sprawy te uczynić konkretnymi i lepiej zrozumiałymi. Wyjaśnienie filozoficzne, dające odpowiedź na pytanie „jak możliwe jest p”, posługuje się hipotezami, które wprawdzie nie mogą być z góry znane jako fałszywe, lecz nie muszą mieć pozorów niewątpliwego prawdopodobieństwa, nie muszą być wiarygodne. Co więcej hipotezy filozoficzne

niekoniecznie winny być sprawdzalne i mogą współistnieć z innymi konkurującymi. Stąd autor dopuszcza pluralizm filozoficznych wyjaśnień i teorii. Książka zawiera obszerny, obejmujący sto stron, przypisy oraz indeks nazwisk i tytułów. (L. G.)

Wydawnictwa seryjne

BIBLIOTEKA KLASYKÓW FILOZOFII: **Arystoteles, Zoologia** (historia animalium) (przełożył, wstępem, komentarzem i skorowidzem opatrzył Paweł Siwek, PWN, Warszawa 1982, ss. 595, cena 280 zł); **Arystoteles, Meteorologika o świecie** (przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Antoni Paciorek, PWN, Warszawa 1982, ss. 274, cena 180 zł); **Wilhelm Dilthey, Pisma estetyczne** (przełożyła Krystyna Krzemieniowa; opracował, wstępem i komentarzem opatrzył Zbigniew Kuderowicz, PWN, Warszawa 1982, ss. 433, cena 240 zł). Spis treści: W. Dilthey jako teoretyk sztuki, Ważniejsze opracowania estetyki Diltheya; Pisma estetyczne: Wyobrażenia poetycka i obłęd, Wyobrażenia poety. Elementy poetyki, Trzy epoki nowoczesnej estetyki i jej dzisiejsze zadania, Powstanie hermeneutyki, Uzupełnienie z rękopisów, Novalis. **Edmund Husserl, Medytacje kartezjańskie**, z dodaniem „Uwag krytycznych” Romana Ingardena (przełożył i przypisami opatrzył Andrzej Wajs, przekład przejrzał i wstępem poprzedził Andrzej Pólitawski, PWN, Warszawa 1982, ss. 364, cena 220 zł). Spis treści: Wstęp; Medytacja pierwsza — Droga do transcendentnego Ego; Medytacja druga — Odsłonięcie uniwersalnych struktur pola transcendentnego doświadczenia; Medytacja trzecia — Problematyka konstytucji. Prawda i rzeczywistość; Medytacja czwarta — Rozwinięcie problemów konstytucji samego transcendentnego Ego; Medytacja piąta — Odsłonięcie sfery transcendentnego istnienia jako monadologicznej intersubiektywności; Zakończenie; Uwagi krytyczne Romana Ingardena. **Geörgy Lukács, Wprowadzenie do ontologii bytu społecznego**, część I. **Współczesny stan problemu** (przełożył i przypisami opatrzył Kazimierz Ślęczka, wstępem poprzedził Miklos Almasi, przekład przejrzał Marek J. Siemek, PWN, Warszawa 1982, ss. 660, cena 200 zł). Spis treści: Przedmowa — zwrot Lukácsa w stronę ontologii, Słowo o tłumaczu; Wprowadzenie; I. Neopozytywizm i egzystencjalizm: 1. Neopozytywizm, 2. Dygresja na temat Wittgen-

steina, 3. Egzystencjalizm, 4. Filozofia współczesna a potrzeba religii; II. Nicolai Hartmann w drodze ku właściwej ontologii: 1. Zasady budowy Hartmannowskiej ontologii, 2. Przyczynek do krytyki ontologii Hartmanna; III. Dwie ontologie Hegla: fałszywa i właściwa: 1. Dialektyka Hegla „Wśród nawozu sprzeczności”, 2. Ontologia dialektyczna Hegla i określenia refleksyjne; IV. Podstawowe zasady ontologiczne Marksa: 1. Wstępne kwestie metodologiczne, 2. Krytyka ekonomii politycznej, 3. Historyczność a teoretyczna ogólność.

Wydawnictwa ciągle i czasopisma

Powstało nowe czasopismo filozoficzne *Analyse und Kritik*, zajmujące się syntezą krytyki nauk społecznych i filozofii analitycznej; redaktorzy M. Baurmann, A. Leist, D. Manns; adres Universität Frankfurt, Fachbereich Gesellschaftswissenschaften Senckenberganlage 15, D-6000 Frankfurt a/M.

Powstał nowy kwartalnik filozoficzny *Teoria*, wydawany przez Istituto di Filosofia, Università di Pisa; redaktorzy: R. Raggiunti, V. Sainati.

Ukazały się dwa numery pisma filozoficznego *Philosophon Agora*, wydawanego przez Koło Naukowe Filozofów na UMCS w Lublinie, za rok 1980 oraz 1981: Pismo publikuje artykuły, tłumaczenia i recenzje, redaktorzy: G. Józefczuk, J. Jusiak, adres: Koło naukowe Filozofów UMCS, 20-031 Lublin, ul. plac M. Curie-Skłodowskiej 4; w dziale tłumaczeń pojawiły się teksty, których autorami są m.in.: M. Heidegger, S. Takeyuki, K. R. Popper, M. Bunge, L. Kołakowski, B. Russell, K. Mannheim, M. Dufrenne, M. C. Beardsley; opiekę naukową nad pismem sprawuje S. Symotiuk.

VARIA

The Journal of Philosophy, vol. LXXVIII(1), January 1981, opublikował recenzję P. O. Kristellera o książce W. Tatarkiewicza *A History of Six Ideas*, PWN, Warszawa/Martinus Nijhoff, 1980; autor recenzji pracuje na Columbia University; w numerze *The Journal of Philosophy*, vol. XXXIX(10—11) 1982 zostały zamieszczone materia-

ły 79 Annual Meeting of the American Philosophical Association, Eastern Division, jakie odbyło się w dniach 27—28 XII 1982; na spotkanie to złożyły się następujące sympozja: *Ontology and intentionality*, H. Putnam's "Reason, truth and history", French responses to Sartre: Merleau-Ponty and Levinas, Hume, Alasdair MacIntyre's "After virtue", Moral education, The logical tradition, Causal decision theory, The Socratic Elenchus.

Jan Guranowski opublikował artykuł pt. *Le problème du „renouvellement de l'ideologie chretienne dans le monde contemporain”*, [w:] *Revista de Filozofie*, tomul XXVIII(5) 1981, Bucuresti, s. 562—571.

Miesięcznik *Znak* nr 7—9 (332—334) 1982, opublikował dwanaście encyklik obrazujących filozofię społeczną Kościoła, poczynając od Papieża Leona XIII (*Rerum Novarum*) do Jana Pawła II (*Laborem Exercens*).

W Czechosłowacji ukazał się przekład G. Bachelard, *Novy duch vedy*, Bratislava 1981, z przedmową M. Zigo, por. recenzja J. Holy [w:] *Teorie rozvoje vedy*, nr VI(1) 1982, s. 110—114 (polskiego przekładu „nowego ducha nauki” jak dotąd nie ma).

W numerze 9(327) 1981 miesięcznika *Znak* A. Maryniarczyk omawia losy filozoficznego pisma studentów Wydziału Filozoficznego KUL pt. „Filozofia”. W tym samym numerze czasopisma H. Buczyńska-Garewicz pisze o Hannie Arendt, zmarłej w 1976 uczennicy Jaspersa.

Z. Augustynek prowadzi *Konwersatorium Filozofii Fizyki*, przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, odbywające się raz w miesiącu; ostatnie referaty wygłaszali: 22 X 82 M. Urbański — Fizyka kwantowa w biologii, 12 XI 82 M. Tempczyk — Dyskusja Leibniza z Newtonem na temat natury przestrzeni, 17 XII 82 — M. Bielecki — Czy istnieją atomy?, 21 I 83 M. Suchanek — Logika pragmatyczna a metodologia nauk technicznych.

B. Skarga prowadzi seminarium w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, na którym ostatnio wygłoszono następujące referaty: 11 X 82 L. Witkowski —

Życie, twórczość i poglądy filozoficzne F. Gonsetha, 25 X 82 B. Skarga — Wprowadzenie do filozofii G. Bachelarda, 8 XI 82 A. Motycka — Surreacjonalizm G. Bachelarda oraz "La philosophie du non", 22 XI 82 W. Karczewski — Z problemów neurologii mózgu, 14 XII 82 K. Święcicka — O metafizycznych wyjaśnieniach pojęcia naukowego, według G. Bachelarda, 10 I 83 L. Witkowski — G. Bachelarda "La philosophie du non", 24 I 83 E. Nowosad — Poganie w oczach myślicieli II połowy XVII wieku.

ZJAZDY I KONFERENCJE

Konferencja Logiczna w Polanicy — zorganizowana przez Zespół Logiki Instytutu Filozofii i Socjologii PAN trwała od 7 do 12 września 1981 r. Pierwotnie projektowana była jako spotkanie uczonych fińskich, polskich i radzieckich, jednakże logicy ze Związku Radzieckiego, mimo zapowiadanego przyjazdu, nie zjawili się. Obrady otworzył prof. Ryszard Wójcicki, który ze strony polskiej był głównym inicjatorem tej imprezy. W pierwszym dniu odbyły się dwie sesje: jedna poświęcona logice deontycznej, druga dotycząca logiki języka i poznania. Sesja, która odbyła się dnia następnego, miała za temat rozmaite zagadnienia rachunków zdaniowych i ich metodologii. Referaty wygłoszone w trzecim dniu zgrupowane były wokół różnych uogólnień logiki pierwszego rzędu. Tematem ostatniej sesji były problemy formalnej metodologii nauk. Ze strony fińskiej udział wzięli: Antti Hautamäki, Maaret Karttunen, Ilka Niiniluoto, Juha Oikkonen, Ingmar Pörn, Veikko Rantala, Esa Saarinen, Jari Talja, Raimo Tuomela, Georg Henrik von Wright i Jouko Wäänänen. Każdy z członków fińskiej delegacji wygłosił referat. Na liście uczestników polskich figurowało ponad dwadzieścia osób, ale tylko jedenaście z nich zaprezentowało własne prace. Z referatami wystąpili ponadto David Pearce (Brighton, Anglia) oraz Wolfgang Rautenberg (Berlin Zachodni). Nie przyjechał na konferencję J. F. A. K. van Benthem (Groningen, Holandia) mimo zgłoszenia przez niego referatu (o semantyce logicznej jako teorii empirycznej). Sprawy organizacyjne załatwiał umiejętnie i z wielkim poświęceniem dr Jan Zygmunt. Materiały z konferencji

mają być drukowane w tomie XLII „Studia Logica”. Streszczenia 20 referatów opublikowano w Bulletin of the Section of Logic, 1982, vol. 11, no 1/2 (L.G.).

W dniach 22—24 IX 1981, odbyło się w ramach dwustronnej współpracy między uniwersytetami w Łodzi oraz w Nantes **filozoficzne kolokwium francusko-polskie**; informację zamieścił Revue de l'Enseignement Philosophique, vol. 32(4) 1982.

W dniach 25—27 III 1982 odbyło się w Strasbourgu międzynarodowe **Kolokwium nt. „Popper, science et philosophie”**, z udziałem m.in. takich filozofów jak: J. Ladriere, G. Radnitzky, W. Bartley III, D. Lecourt.

W dniach 6—9 IX 1982 odbył się w Bruxelles-Louvain-La-Neuve **XIXe Congrès des Sociétés de Philosophie de Langue Francaise**, na temat „Justifications de l'éthique”, na którym referat wygłosił E. Levinas, pt. „L'éthique comme philosophie première”; informację: Secrétariat du Congrès de Philosophie, 142, Avenue Adolphe Buyl, 1050 Bruxelles.

Odbył się **IIe Semaine Internationale de Philosophie de la Culture Grecque** w Calmata, 20—25 IX 1982, nt. „L'homme, la société et l'absolu (le vrai, le beau, le bien)”, zorganizowany przez La Société Hellénique d'Études Philosophiques; informację można uzyskać od: E. Montsompoulos, 40 rue Hypsilanton, 140 Athènes, Grèce.

W dniach 5—7 X 1982 odbyło się międzynarodowe **Kolokwium z fenomenologii**, nt. „La phénoménologie dans la philosophie du XXe siècle”, w Chieti, organizowane przez L'Institut de Philosophie, Libera Università Abruzzese degli Studi „G. d'Annunzio”, w którym uczestniczyli F. Barone, A. Caracciolo, E. Fink, H. G. Gadamer, L. Langrebe, E. Levinas, I. Mancini, A. Rigobello, A. T. Tymieniecka; informację: Pr. Giuseppe Beschin, Directeur de l'istituto di Filosofia, Facoltà di Lettere e Filosofia, via Discesa delle Carceri 1,66100-Chieti, Italia.

W dniach 31 X 1982—1 XI 1982 odbył się w Essen (RFN) **IXe Congrès International de L'Association Internationale des Professeurs de Philosophie**, nt.

"Philosophie et religion"; referaty przygotowali m.in. M. F. Fresco (Leiden), E. Chiavacci (Firenze), H. G. Hubbeling (Groningen), P. Furger (Lucerne); informacji udziela J. Hangelbrock, Markstrasse 258, D.4630 Bochum (RFN).

W dniach 10—11 XII 1982 odbyła się w Warszawie, zorganizowana przez Instytut Filozofii UW **Konferencja nt. „Obecność Marksa w kulturze filozoficznej XX wieku”**, na którą przygotowano następujące referaty: W. Krajewski — Dialektyka rozwoju nauki, J. Stuchliński — Nauka i hipostaza, Z. Musiał — Stosunek do filozoficznej twórczości Plechanowa w literaturze radzieckiej lat 20-tych, W. Mejsbaum — Wstęp do studium pozytywistycznej deformacji marksizmu, J. Raciborski — Ideologia industrializacji, Polska 1949—1956, S. Rainko — Tworzenie i determinacja, B. Ponikowski — Studia nad Marksem we współczesnym marksizmie włoskim, Z. Majewski — Marksowski materializm, J. Ożarowski — Radykalny antykonstrukcjonizm Heideggera a marksowska nauka o „stronie czynnej”, B. Jasiński — Filozoficzność marksizmu w koncepcji Lukácsa, A. Kołakowski, J. Łoziński, J. Migasiński — Marksizm papierowy, A. Ochocki — Marksizm a realny socjalizm.

W dniach 2—4 XII 1982 odbyła się w Warszawie **Ogólnopolska Konferencja Filozoficzna nt. „Rozum — racja — racjonalność”**, zorganizowana przez Komitet Nauk Filozoficznych PAN; wygłoszono następujące referaty i przedstawiono komunikaty: K. Szaniawski — Racjonalność jako wartość, W. Stróżewski — Strefy racjonalności, M. Hempoliński — Epistemologiczne modele poznania i racjonalność przekonań, K. Maurin — Logos, symbol, reprezentacja, M. Siemek — „Nauka” i „naukowość” jako ideologiczne kategorie filozofii, B. Andrzejewski — Racjonalność symbolizmu Cassirera, S. Borzym — Reakcje obronne polskiej filozofii, Z. Drozdowicz — Kilka uwag w kwestii psychologizmu, W. Galewicz — Granice racjonalności w ujęciu N. Hartmanna, K. Górniak-Kocikowska — Problem racjonalizmu w filozofii K. Jaspersa, M. Kępczyńska — Czy psychoanaliza podważyła przekonanie o racjonalności natury ludzkiej?, A. Kołakowski — Racjonalność czyli kłopoty

z porządkiem, R. Kozłowski — Maimonowska krytyka aprioryzmu Kanta, Z. Kuderowicz — Dwie tradycje i dwa modele racjonalności, J. Mizińska — Racjonalizm i racjonalność w życiu społecznym, J. Niecikowski — Utopia i racjonalność, B. Skarga — Trzy idee racjonalności, K. Święcicka — Racjonalność u Husserla, L. Witkowski — Racjonalizm F. Gonssetha, A. Nowaczyk — Intelligibilność obiektów fizycznych, S. Olczyk — Utopia przeciw metodzie, M. Przełęcki — Racjonalność w dziedzinie wartościowań, B. Stanosz — O kryteriach rozumienia wyrażeń, J. Gońkowski — Status autorytetu naukowego a status rozumu w społeczeństwie, S. Kamiński — Racjonalizm w filozofii nauki na początku XX wieku, W. Krajewski — Historia nauki i jej racjonalna rekonstrukcja, W. Kunicki-Goldfinger — Czy biologia jest racjonalną i czy może być rozumną nauką, E. Pakszys — Racjonalność współczesnej biologii, J. Such — Modele racjonalności w fizyce, K. Szlachcic — Dwa spojrzenia na ostateczny cel nauki, K. Trzęsicki — Problem usprawiedliwienia nieskończoności z punktu widzenia matematyki, J. Prokopiuk — Filozofia i antropozofia, W. Marciszewski — Racjonalizm platoński w realizacji G. Cantora, J. Tischner — Dialog.

Redakcja "Dialectics and Humanism" wespół z UW zorganizowała **cykl dyskusji filozoficznych** opartych o referaty: 28 X 1982 — Absolut i interes: tragizm i szanse spotkania chrześcijaństwa z marksizmem — A. Grzegorzczak, H. Juros, J. Kuczyński, 11 XI 1982 — Społeczne skutki III rewolucji przemysłowej — A. Schaff, 25 XI 1982 — Postawa intelektualistów wobec rzeczywistości — B. Suchodolski, 27 I 1983 — Przyrodnicze podstawy kryzysu ekologicznego — K. A. Dobrowolski.

Druga Konferencja Fregowska — Z okazji stulecia, które upłynęło od ukazania się znanej książki *Grundlagen der Arithmetik* Friedricha Ludwiga Gottloba Fregego — kontynuując tradycję rozpoczętą w 1979 r. — Uniwersytet Fryderyka Schillera w Jenie, Sekcja Matematyki organizuje od 10 do 14 września 1984 r. drugą konferencję. W Komitecie Organizacyjnym znaleźli się: D. Alexander, G. Lischke, H. Metzler, O. Neumann oraz G. Wechsung jako przewodniczący. Na czele Komitetu Pro-

gramowego, złożonego z szesnastu osób, stoi prof. Günter Asser z Uniwersytetu w Greifswaldzie. Posiedzenia odbywać się będą w czterech sekcjach zajmujących się następującymi tematami: a) podstawy matematyki i logiki matematycznej, b) logiczne i metodologiczne aspekty podstaw matematyki, c) filozoficzne aspekty podstaw Fregego arytmetyki oraz podstaw matematyki, d) rozwój koncepcji Fregego w teoretycznej informatyce. Osoby pragnące wystąpić na tej konferencji winny projekt swego referatu w trzech egzemplarzach, w języku niemieckim lub angielskim, przesłać w terminie do 15 października 1983 r. pod adresem sekretarza Komitetu Organizacyjnego: Dr. L. Lischke, Sektion Mathematik, Friedrich-Schiller-Universität Jena, DDR-6900 Jena, Universitätshochhaus. Zawiadomienia o przyjęciu lub odrzuceniu referatu rozsyłane będą do 15 stycznia 1984 r. Termin nadsyłania ostatecznego tekstu: 15 marca 1984 r. Przewidywane są przemówienia 20 lub 40 minutowe — według życzenia autora referatu. Planuje się opublikowanie sprawozdań jako osobnego tomu serii Badań Matematycznych Akademie-Verlag w Berlinie. Konferencja odbędzie się w Schwerinie (Meklenburgia) niedaleko Wismaru, w którym urodził się i jest pochowany Frege. Przewidziane są wycieczki do Wismaru i Bad Kleinen, gdzie Frege mieszkał w ostatnich latach życia. Uczestnictwo w konferencji ograniczone jest maksymalnie do 150 osób. Opłata rejestracyjna wynosi około 180 M. (L. G)

NEKROLOGIA

2 listopada 1980 roku zmarł w wieku 74 lat **Bolesław Sobociński**, emerytowany profesor filozofii, twórca znanego czasopisma *Notre Dame Journal of Formal Logic*.

7 lutego 1982 zmarł w Sydney (Australia) **Ilmar Tammelo**, profesor zwyczajny Uniwersytetu w Salzburgu (Austria), pełniący w tej uczelni funkcję kierownika Instytutu Filozofii Prawa, Metodologii Nauk Prawniczych i Ogólnej Teorii Państwa. Był autorem kilku książek i wielu artykułów z dziedziny prawniczych zastosowań logiki, propagował logikę formalną w środowisku prawniczym. Główne dzieła: *Outlines of Modern Legal Logic* (1969), *Rechtslogik und materiale Gerechtigkeit* (1971), *Logische Verfahren der juristischen Begründung*

(wspólnie z G. Moensem, 1976), *Modern Logic in the Service of Law* (1978, por. R. F., t. XXXVII, nr 1/2 s. 42). Wykładał przez pewien okres w Australii. Uformował w Salzburgu prężny ośrodek badań logicznych w zakresie prawa.

Ingemar Hedonius zmarł 30 kwietnia 1982 r. w wieku 74 lat. Od 1947 do 1973 r. był profesorem zwyczajnym Uniwersytetu w Uppsali. W publikacjach swych chętnie zabierał głos na tematy kulturalne, etyczne, prawne i religijne. Zajmował się też filozoficznymi podstawami logiki. Pozostawał pod wpływem Adolfa Phaléna, Axela Hägerströma, a także G. E. Moore'a i Bertranda Russella. Jego zbiór esejów *Tro och vetande* (Wiara i poznanie, 1949) uczynił go bardzo popularnym w Szwecji. Chociaż miał wielu entuzjastycznych wielbicieli, nie dbał o uznanie i często popadał w konflikty. Swą wczesną książką *Om rätt och moral* (O prawie i moralności, 1941) zainicjował nowy rodzaj analitycznego filozofowania, który napotkał na silny atak zwolenników dawnej tradycji szwedzkiej filozofii. Miał licznych przeciwników zwłaszcza wśród teologów, twierdził bowiem, że wiara wymaga racjonalnego uzasadnienia. Był rzecznikiem niehedonistycznego utylitaryzmu i eutanazji. Silnie podkreślał związki pomiędzy rzeczywistością a językiem. Za jego główną pracę z dziedziny filozofii logiki uważa się *Überzeugung und Urteil* (1944). Sören Halldén zamieścił o nim wspomnienie pośmiertne w czasopiśmie *Theoria* (vol. XLVIII part 1, 1982).

WYDAWNICTWA NADEŚLANE

- Bolletino di Storia della Filosofia*, vol. VI, 1978
Bulletin de la Société Française de Philosophie, 1982, nr 1, 3, 4
Cahiers du Communisme, 1981, nr 11; 1982, nr 1,2—3,4
Elektrotechnicki Vesnik, 1981, nr 1, 2, 3
Filosofia, R. 33:1982, fasc. I, II
Filosophica, vol. 28:1982, nr 2; vol. 29: 1982, nr 1
Filosofia Oggi, r. V:1982, nr 1, 2
Filosofskie Nauki, 1981, nr 5, 6; 1982, nr 1, 2
Filozofia, 1981, nr 4, 5, 6; 1982, nr 1
Godisnik na Sofijska Universitet... t. 73: 1980
International Logic Review, 1980, nr 22; 1981, nr 23—24

- International Studies in Philosophy, r. 12: 1980, nr 1, 2
 Iyyun, vol. 30:1981, nr 3—4; vol. 31:1982, nr 1—2, 3
 Jahres-Bibliographie, 1978, 1979, 1980
 The Journal of Aesthetics and Art Criticism, vol. 40:1981, nr 1, 2; vol. 40:1982, nr 3, 4
 The Journal of Philosophy, vol. 78:1981, nr 11, 12; vol. 79:1982, nr 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8
 Kultura i Społeczeństwo, t. 25:1981, nr 1—2, 3—4
 Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, R. 26:1981, nr 3—4; R. 27:1982, nr 1
 Letopis Knijga, 32:1981
 Logique et Analyse, R. 24:1981, nr 94, 95, 96; R. 25:1982, nr 97
 The Philosophical Review, 1981, nr 4
 Philosophischer Literaturanzeiger, Bd 35:1982, Heft 1, 2, 3
 Philosophy and Phenomenological Research, vol. 42:1981, nr 2; vol. 42:1982, nr 3, 4
 Questions Actuelles du Socialism, 1981, nr 8, 9, 10, 11—12; 1982, nr 1, 2—3
 Revista de Filozofie, 1980, nr 6; 1981, nr 2, 3, 4
 Revue de l'Enseignement Philosophique, R. 32:1981, nr 1; R. 32:1982, nr 2, 3, 4
 Revue Roumaine des Sciences Sociales, Serie de Philosophie et Logique, t. 24:1980, nr 4; t. 25:1981, nr 1—2
 Roczniki Filozoficzne, t. 29:1981, zesz. 3
 Russell: the Journal of the Bertrand Russell Archives, vol. 1:1981, nr 1, 2; vol. 2:1982, nr 1
 Studia Philosophiae Christianae, R. 18:1982, nr 1
 Studia Filozoficzne 1981, nr 11, 12
 Teorie Rozvoje Vedy, R. V:1981, nr 2, 3
 Zeitschrift für Philosophische Forschung, Bd 35:1981, nr 3—4; Bd 36:1981 nr 1, 2, 3
 Znak, 1981, nr 326, 327; 1982, nr 329, 330

Sprostowanie

Jak słusznie zwrócił uwagę Redakcji p. B. Tadzik, w dziale Odczytów i referatów nie odnotowano dotąd następujących posiedzeń, jakie odbyły się w ramach Polskiego Towarzystwa Filozoficznego w Oddziale w Toruniu: 16 I 1980 — B. Tadzik: Rola poznania kategorialnego w rozwoju fenomenologii Husserla; 3 III 1980 — R. Wójcicki: Logika Feysa-von Wrighta jako teoria logicznego wynikania; 30 IV 1980 — L. Witkowski: Problem metodologicznej prawomocności filozofii; 28 V 1980 — R. Wiśniewski: Aksjologia Władysława Tatarkiewicza; 26 XI 1980 — J. Pawłowski — Język a kultura.

Za przeoczenie Redakcja bardzo przeprasza referentów i czytelników.

KOMUNIKAT

Redakcja „Ruchu Filozoficznego” pragnie wzbogacić kwartalnik o nowy dział „Autobiogramów”, obejmujący dane bio- i bibliograficzne wszystkich samodzielnych pracowników naukowych i dydaktyczno-naukowych działających współcześnie na terenie kraju w dziedzinie filozofii i logiki.

Przystępując do realizacji tego zamierzenia, Redakcja zwraca się z uprzejmą prośbą o opracowanie i dostarczanie autobiogramu według poniższych wytycznych:

Autobiogram winien składać się z dwóch części: 1) krótkiej autobiografii obejmującej około 2 stron maszynopisu na podwójnej interlinii oraz 2) bibliografii wydanych prac.

Ad 1) W autobiografii prosimy uwzględnić następujące elementy: imię i nazwisko, datę i miejsce urodzenia, przebieg studiów, najważniejszych nauczycieli filozofii i logiki, daty uzyskania stopni i tytułów naukowych, tytuł pracy doktorskiej i nazwisko promotora, tytuł rozprawy habilitacyjnej, przebieg pracy zawodowej z wymienieniem obecnego miejsca pracy oraz zajmowanych stanowisk i pełnionych funkcji, udział w pracach towarzystw naukowych, główne kierunki zainteresowań i krótka globalna charakterystyka własnej twórczości naukowej. Autobiografia może ponadto zawierać inne informacje według uznania autora. Prosimy o formułowanie autobiografii w trzeciej osobie liczby pojedynczej.

Ad 2) Bibliografię należy podzielić na następujące działy:

- a) monografie, studia i rozprawy
- b) artykuły i komunikaty naukowe
- c) skrypty i podręczniki
- d) inne opracowania
- e) przekłady
- f) prace redaktorskie

W każdym dziale poszczególne pozycje winny być ułożone chronologicznie i ponumerowane. Prosimy o stosowanie następujących wzorów not bibliograficznych:

1. Jedynekowe systemy aksjomatyczne, TNT Toruń 1964 ss. 75.
2. Singular Propositions — Mind 1960 vol. LXIX no 276 s. 534—543.
3. Próba precyzacji pojęcia homologii [w:] Rozprawy filozoficzne, Prace Wydziału Filol.-Filoz. Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1968, t. XXI z. 2 s. 85—104.

Redakcja prosi uprzejmie o odpowiedzi, w jakim terminie może oczekiwać nadesłania biogramu.

DO CZYTELNIKÓW

Redakcja zwraca się z prośbą o opinie na temat przydatności Indeksu, dotychczas opracowywanego na zakończenie każdego tomu „Ruchu Filozoficznego”. Wzrastająca ilość wartościowych materiałów jakie napływają do Redakcji, skłania nas do szczególnie starannego wykorzystania objętości pisma. Spotkaliśmy się już z sugestiami, aby zrezygnować z wydawania Indeksu, a zaoszczędzone arkusze przeznaczyć na dotychczasowe, bądź nowe działy kwartalnika, np. na nową inicjatywę Redakcji publikowania autobiogramów filozofów polskich.

OGŁOSZENIE

Uwaga Czytelnicy! Redakcja uprzejmie informuje, że na mocy decyzji Biura Wydawnictw i Bibliotek PAN, w porozumieniu z Wydziałem I PAN, począwszy od tomu XLI cena rocznej prenumeraty „Ruchu Filozoficznego” ulega zmianie i wynosi 300 zł rocznie (75 zł za poszczególne numery kwartalnika, Indeks będzie dołączany bezpłatnie). W związku z tym Redakcja uprzejmie prosi wszystkie zainteresowane osoby i instytucje o dokonywanie wpłat zgodnie z nową ceną. Wpłaty należy przekazywać na nasze konto bankowe w NBP w Toruniu nr 87014-6578-132.

SPRZEDAŻ NUMERÓW BIEŻĄCYCH I ARCHIWALNYCH

Płatność gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym — w księgarni Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN.

Adres ORPAN

Pałac Kultury i Nauki
00-901 WARSZAWA

— w Ekspozyturach ORPAN

w Poznaniu ul. Mielżyńskiego 27/29
61-725 POZNAŃ

w Krakowie ul. Sławkowska 17
31-016 KRAKÓW

we Wrocławiu pl. Wolności 7, I p.
50-071 WROCŁAW

Numery bieżące i archiwalne kupić można także w Redakcji — Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Zakład Logiki.

Filozofia historii i nauk historycznych, s. 123a. Filozofia przyrody i nauk przyrodniczych, s. 123a. Filozofia matematyki, s. 123b. Filozofia techniki, s. 123b. Filozofia religii, s. 124a.

Wiadomości bieżące	125
Wiadomości wydawnicze	125
Publikacje jednostkowe, s. 125a. Wydawnictwa seryjne, s. 133b. Wydawnictwa ciągle i czasopisma, s. 134a.	
Varia	134
Zjazdy i konferencje	135
Nekrologia	137
Wydawnictwa nadesłane	137

Numer 3 tomu XL będzie zawierał:

I. Gullivåg, Philosophy in Norway since 1936. — E. Szwejkowska, W. Grzybowski, Konferencja Wittgensteinowska. — T. Kubiński, Formalizacja pewnych teorii pragmatycznych. — I. Dąbska, Wspomnienie o T. Czeżowskim, jako historyku logiki. — I. Dąbska, Indukcja w ujęciu T. Czeżowskiego.

Cena zł 60,—

INDEKS 37593